

Հարգելի՛ ընթերցող,

Արցախի Երիտասարդ Գիտնականների և Մասնագետների Միավորման (ԱԵԳՄՄ) նախագիծ հանդիսացող **Արցախի Էլեկտրոնային Գրադարանի** կայքում տեղադրվում են Արցախի վերաբերյալ գիտավերլուծական, ճանաչողական և գեղարվեստական նյութեր՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով: Նյութերը կարող եք ներբեռնել ԱՆՎՃԱՐ:

Էլեկտրոնային գրադարանի նյութերն այլ կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ ԱԵԳՄՄ-ի թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

Շնորհակալություն ենք հայտնում բոլոր հեղինակներին և հրատարակիչներին՝ աշխատանքների էլեկտրոնային տարբերակները կայքում տեղադրելու թույլտվության համար:

Уважаемый читатель!

На сайте **Электронной библиотеки Арцаха**, являющейся проектом **Объединения Молодых Учёных и Специалистов Арцаха (ОМУСА)**, размещаются научно-аналитические, познавательные и художественные материалы об Арцахе на армянском, русском и английском языках. Материалы можете скачать БЕСПЛАТНО.

Для того, чтобы размещать любой материал Электронной библиотеки на другом сайте, вы должны сначала получить разрешение ОМУСА и указать необходимые данные.

Мы благодарим всех авторов и издателей за разрешение размещать электронные версии своих работ на этом сайте.

Dear reader,

The Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA) presents its project - **Artsakh E-Library** website, where you can find and download for FREE scientific and research, cognitive and literary materials on Artsakh in Armenian, Russian and English languages.

If re-using any material from our site you have first to get the UYSSA approval and specify the required data.

We thank all the authors and publishers for giving permission to place the electronic versions of their works on this website.

Մեր տվյալները – Наши контакты - Our contacts

Site: <http://artsakhlib.am/>

E-mail: info@artsakhlib.am

Facebook: <https://www.facebook.com/www.artsakhlib.am/>

ВКонтакте: <https://vk.com/artsakhelibrary>

Twitter: <https://twitter.com/ArtsakhELibrary>

Ամսալսար
Գրիգորյան

ԱՉԱՏԱՄԱՐՏԻ
ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՊՈԵԶԻԱՆ

ԱՄԱԼՅԱ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ԱԶԱՏԱՄԱՐՏԻ ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՊՈԵԶԻԱՆ

Գրականագիտություն

*Չեղափոխություններն ու
հեղաշրջումները կարող են կարարվել մեկ
օրում, մեկ ամսում, բայց իբրև պարսկական
իրադարձություններ կրակն անցնում են
գաղափարական նախապարսպապրության
մի քերական շրջան, հաճախ ներդնելով
ոչ միայն մեկ, այլև երկու կամ ավելի
սերունդների մաքառումը:*

*Անդրեյ Ասրիկյան
Ակադեմիկոս*

Ստեփանակերտ
«Վաչագան Բարեպաշտ», 2015

ՀՏԴ 821.19.0
ԳՄԴ 83.3Հ
Գ 888

ՀՐԱՏԱՐԱԿՎՈՒՄ Է ՍՏԵՓԱՆԱԿԵՐՏԻ «ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ»
ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՎԱՏԱՐՄԱԳՐՎԱԾ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ
ԵՐԱՇԽԱՎՈՐՈՒԹՅԱՄԲ

ԽՄԲԱԳԻՐ՝ **ՎԱՐԴԱՆ ՀԱԿՈՐՅԱՆ**

***Գիրքը նվիրում եմ սիրելի պապիս՝
Ալեքսանդր Գրիգորյանին***

Գրիգորյան Ամալյա

Գ 888 Ազատամարտի արցախյան պոեզիան/ Ա.

Գրիգորյան.- Ստեփանակերտ:

«Վաչագան Բարեպաշտ» հրատ., 2015.- 172 էջ:

Ամալյա Գրիգորյանի «Ազատամարտի արցախյան պոեզիան» գրականագիտական աշխատությունից առանձին հատվածներ տպագրվել են Հայաստանի և Արցախի գիտական պարբերականներում ու առանձին գրքուկով: Հետազոտությունն առաջին անգամ է հրատարակվում ամբողջական գրքով:

Հեղինակն իր ուսումնասիրության մեջ հանգամանորեն և ընդգրկուն ձևով անդրադառնում է ազատամարտի արցախյան պոեզիային, Արցախի գրական կազմակերպության (Նախախորհրդային շրջանից մինչև մեր օրերը) գործունեության մութ ու անհայտ էջերի լուսաբանմանը, կատարում գիտական դիտարկումներ, վերլուծություններ ու հետաքրքիր եզրահանգումներ:

Գիրքը նախատեսվում է բուհերի բանասիրական ֆակուլտետների ուսանողների և դասախոսների, դպրոցների գրականության ուսուցիչների, ինչպես նաև ընթերցողական լայն լսարանների համար:

ՀՏԴ 821.19.0
ԳՄԴ 83.3Հ

ISBN 978-9939-1-0215-3

© Ամալյա Գրիգորյան, 2015

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Երևույթների բազմակողմանի վերլուծությունը՝ դրանց համադրման և համեմատության միջոցով, խորքով ու էությամբ, գիտական ճշգրիտ հետևությունների հանգումը բնորոշ են Ամալյա Գրիգորյանի մտածողությանը: Նա կարողանում է դիտարկվող խնդրին մոտենալ անսպասելի եզրից՝ ապահովելով հետազոտական անսխալ արդյունք: Սա երիտասարդ գիտնականի «Ազատամարտի արցախյան պոեզիան» գրքի ընթերցանությունից ստացած իմ առաջին տպավորությունն է:

Խոստովանեմ, որ այս գրքի ծնունդը սպասված էր: Գոնե՛ ինձ համար: Հեղինակը պահանջված գործ է դրել ընթերցողի սեղանին: Տարիների ընթացքում Ամալյա Գրիգորյանն ուսումնասիրությունների հարուստ նյութ է ժողովել՝ դիմելով նաև ուսուսումնասիրությանը, բնականաբար, նպաստել է Ամալյայի գիտական նախասիրությունների ու հետաքրքրությունների մեծ շրջանակը՝ Արիստոտելից մինչև Հեգել ու Տեն, մինչև Էկո, Կանկե ու Սարինյան... Եվ դա, ինչպես երևում է աշխատանքից, հեղինակին հնարավորություն է ընձեռել համեմատությունների, գիտական մեկնությունների

րի ու դիտարկումների միջոցով հասնել առաջադրված խնդրի լուծմանը, վեր հանել ազատամարտի արցախյան պոեզիայի գեղարվեստական և գաղափարական առանձնահատկությունները, կանգ առնել գրողների լեզվամտածողության, ոճի, նրանց ստեղծած կերպարների, եզերքային բնավորությունների ու կոլորիտի, ընդհանրապես պոետիկայի և այլ էական հարցերի վրա: Հարկ է ընդձեռնել, որ Գրիգոր Ներսիսյանի, Աշոտ Գրաշու, Բոգդան Ջանյանի, Գուրգեն Գաբրիելյանի, Հրաչյա Բեգլարյանի, Սոկրատ Խանյանի, Մովսես Յախշունցի, Նվարդ Ավագյանի, Ռոբերտ Եսայանի և մյուսների ստեղծագործությունների վերաբերյալ (նկատի ունեմ քննության առարկա գործերի թեմատիկ ուղղվածությունը) ասպարեզի վրա մինչ այդ չի եղել գիտական լուրջ ու ամբողջական ոչ մի ուսումնասիրություն, և Ամայլա Գրիգորյանի գիրքը նոր լույս է սփռում Արցախի գրական կյանքի դեռևս անհայտ ու մութ էջերի վրա: Մի հանգամանքի մասին ևս, որ հատուկ է այս գրքին, ուզում եմ շեշտել. գրական ու պատմական երևույթներն ու փաստերն այստեղ դիտարկվում են մեկ միասնական հարթության վրա, ժամանակի ոգին ու պատմության խորհուրդը ներկայացվում են իրական գույների մեջ, կոնկրետ փաստերով ցույց է տրվում դժվարին ժամանակներում հոգևոր մշակույթի, առանձնապես՝ գրականության, անփոխարինելի դերը ժողովրդի անկախության և պետականության, ազգային պահպանման ու զարգացման գործում:

Գիրքն աչքի է ընկնում հարցադրումների հրատապությամբ ու արդիականությամբ: Այն, հիրավի, արժեքավոր ներդրում է ժամանակակից մեր գիտական մտքի ձեռքբերումների մեջ:

ՎԱՐԴԱՆ ՀԱԿՈՒՅԱՆ
Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

*Եսկ Մ աշակոյակին կամ Ուիթմէնը
որդտէղի ց իմանան, թէ
իւն տրանտոյուն է՝ ճանաչված երկրի քաղաքացի
եւ, առաւել եւս՝ բանաստեղծ լինելը:*

Վարդան Հակոբյան

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Արցախյան ազգային-ազատագրական պայքարը մեր ժողովրդի դժվարին պատմության ամենալուսավոր էջերից է: Եվ, բնականաբար, այն իր արժանի արտացոլումն է գտել հայ գրականության մեջ: Ստեղծվում է գեղարվեստական տարեգրություն՝ ազգային ավանդույթների ամուր հիմքերի վրա: Բարձրարժեք գործեր են թողել հայ գրականության դասականներ Բաճեհյան, Պեշիկթաշյանը, Լալբաբյանը, Իսահակյանը... Գրականագիտությունը, թեև ոչ ամբողջական ու բազմակողմանիորեն, սակայն, պատշաճ ձևով անդրադարձել է նրանց ստեղծագործությունների մեկնությանն ու քննությանը: Իսկ եթե այդ գործում նկատվում են ինչ-ինչ բացթողումներ, ապա դրանք բացատրելի են խորհրդային տիրապետության գաղափարախոսության համատեքստում, քանի որ այդ շրջանում կային, այսպես ասած, ոչ ցանկալի թեմաներ, որոնց ձեռք մեկնելը վտանգներ էր պարունակում իր մեջ: Չնայած դրան, այնուամենայնիվ, եղել են գրականագետներ, ովքեր խիզախել են, ինչպես, օրինակ՝ Էդ. Ջրբաշյանը, Հր. Թամրազյանը, Ս. Աղաբաբյանը, Ս. Սարիկյանը՝ տալով իրենց ճշմարիտ գնահատականը: Գեղարվեստական խոսքի զարգացումը որոշակիորեն աշխուժացավ անկախության տարիներին, մի կողմից ազատ մտածողության հնարավորությունը խաղաց իր վճռորոշ դերը, մյուս կողմից ընդհանուր գործերի վրա խիստ բարերար ազդեցություն թողեց մեր ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի նոր՝ արցախյան փուլը: Արցախը դարձավ աշխարհի ամենատաք կետը, դա «արցախյան ֆենոմենի ինքնագիտակցման ժամանակն էր, որ ազդարարը եղավ հայոց ազգային ոգու արթնացման և խորհրդանիշն ազգային ազատագրական շարժման հոգևոր վերելքի մակընթացության»¹: Արցախյան ազատամարտին նվիրված գեղարվեստական գործերով հանդես եկան Համո Սահյանը, Սիլվա Կապուտիկ-

¹ Սարիկյան Ս., Բանաստեղծի հայտնությունը, Ստեփանակերտ, «Արցախ» հրատարակչություն, 1998, էջ 17:

յանը, Վահագն Դավթյանը, Հրաչյա Հովհաննիսյանը և ուրիշներ: Գրական գործը սկսեց աննախադեպ վերելք ապրել Արցախում, ուր և ծնունդ առավ ազատամարտի արցախյան բանաստեղծությունը՝ գեղարվեստական ուրույն որակով ու մակարդակով, ազատության ու անկախության պայքարի բովում թրծված: Առաջին հայացքից իրար հետ կապ չունեցող այս հասկացությունները՝ պետություն, անկախություն, ազատություն, գրականություն, օրգանական մի ամբողջություն են կազմում և, անշուշտ, մեկնելի են մեկը մյուսի ընդհանուր համատեքստի մեջ: Անդրադառնալով այս հարցերին՝ ակադեմիկոս Ս.Սարինյանը հանգել է միանգամայն նոր ու ինքնատիպ եզրահանգման, որը մեր գրականագիտական մտքի պատմության մեջ կարևոր շեշտադրումներ է մտցնում: Ահավասիկ. «Հայրենիքը նույն պետությունն է, և պատկերացնել պետություն հասկացությունն առանց առարկայացված մշակութային այս արժեքների՝ անհնարին է: Այդ արժեքները ստեղծագործում է գրականությունը (բանահյուսությունը): Եվ այստեղ է, որ գրականությունն ու պետությունը դառնում են համարժեք: Կարելի է պատկերացնել Հունաստանն առանց իր դիցարանի, չէ՞ որ հենց այս միջերն են, որ կազմավորում են Հունաստանի պետական-էթնիկական դիմանկարը, տեղայնացնում երկիրը: Կամ փորձենք Հունաստանն ազատել Հոմերոսից, և նա կդիմազրկվի, կկորցնի իր անունը՝ այնքան նույնարժեք են Հունաստան-Հոմերոս խորհրդանիշները»²:

Հիրավի, դիտարկումը ճիշտ է կատարված՝ առանց գրականության չկա պետություն: Եվ հենց այս ելակետի վրա է, որ մենք փորձում ենք կառուցել «Ազատամարտի արցախյան պոեզիան» գրականագիտական աշխատանքը՝ հիմք ընդունելով ինչպես հայ, այնպես էլ ռուս և համաշխարհային իրականության անվանի դեմքերի (Ֆ. Հեգել, Ս. Սարինյան, Վ. Կանկե, Էդ. Ջրբաշյան, Ռ. Ուելլեք, Խ. Օ.

² Սարինյան Ս., Հայոց գրականության երկու դարը, գիրք չորրորդ, Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատարակչություն, 2004, էջ 20:

Ուորրեն, Խ. Օրտեգա-ի-Գասեթ, Ալ. Թոփչյան և ուրիշներ) գիտական աշխատանքներում առաջադրված դրույթներն ու մոտեցումները:

Մեր գրականագիտական աշխատանքի երեք գլուխներից առաջինը, որը կրում է «Ազատամարտի արցախյան պոեզիայի պատմական ուրվագիծը» վերնագիրը, նվիրված է նախախորհրդային շրջանից մինչև մեր օրերն ընկած ժամանակահատվածում գրականության զարգացման խնդիրներին, նրա գաղափարական-գեղարվեստական ուղղություններին ու հայտնություններին: Այստեղ առանձնակի ուշադրություն է դարձվում ինչպես գրականության զարգացման, այնպես էլ ժողովրդական ազգային ոգու պահպանմանը, երևույթը դիտվում է մեկ միասնության մեջ: Եվ, հայկական Նախիջևանի ու Լեռնային Ղարաբաղի օրինակով, ցույց ենք տալիս այն մեծ և անուրանալի դերը, որ կատարեց գրականությունը Արցախում ազգային, հայության պահպանման գործում: Այս համապատկերում վերլուծվում, դիտարկվում են Գ. Ներսիսյանի, Ա. Գրաշու, Թ. Հուրյանի, Բ. Ջանյանի, Հր. Բեգլարյանի, Գ. Գաբրիելյանի, Վ. Հակոբյանի, Ա. Հարությունյանի և ուրիշների ստեղծագործությունները, որոնք հայրենասիրական ոգին, հայոց ազգային տրամադրությունները բարձր են պահում հասարակության մեջ, մեծապես նպաստում մարդկանց հայեցի, ազգային միասնության գաղափարներով դաստիարակելուն: Գեղարվեստական որոնումները պսակվում են հաջողությամբ, գրական գործը վերելք է ապրում: Եվ ամենաբնորոշ առանձնահատկությունը, որ որդեգրում է արցախյան բանաստեղծությունը, դա գեղարվեստական ճշմարիտ խոսքին հատուկ դինամիզմն է ու պոլեմիկան, իսկ դրամատիկական այն շեշտերը, որոնցով կարելի է բնութագրել Արցախում ծնվող ցանկացած բանաստեղծություն՝ անկախ նրա գեղարվեստական մակարդակից, դա բացատրվում է հինավուրց հայկական այս եզերքին բաժին հասած ճակատագրով ու դժվարին պայմաններով, մեկը մյուսին հաջորդող տխուր իրադարձություններով:

Երկրորդ գլխում «Բանաստեղծի և բանաստեղծության ճայն հայրենականը», առավել ընդգրկուն ձևով անդրադառնում ենք ազգային ու ավանդականի վրա ստեղծվող նոր շրջանի բանաստեղծությանը, ավելի կոնկրետ՝ Ազատամարտի արցախյան պոեզիային՝ այն դիտարկելով ինչպես հայ, այնպես էլ ռուս և համաշխարհային գրականության ձեռքբերումների ընդհանուր ֆոնի վրա: Աշխատանքում ցույց են տրվում ազատամարտի արցախյան պոեզիայի բնութագրական գծերը, նրա զարգացման միտումները, մանավանդ հանգամանորեն վերլուծվում են անվանի գրողներ Գ. Գաբրիելյանի, Հր. Բեգլարյանի, Վ. Հակոբյանի, Յու. Սահակյանի, Ա. Հարությունյանի, Մ. Յախշունցի, Ն. Ավագյանի, Ռ. Եսայանի և ուրիշների ստեղծագործությունները, նրանց անհատական խառնվածքին բնորոշ գեղարվեստական միջոցներն ու կողմերը: Եթե Գ. Գաբրիելյանի, Հր. Բեգլարյանի, Մ. Յախշունցի պոեզիային հատուկ են ժողովրդական պարզությունն ու ազգային բանահյուսական տրամադրությունները, ապա Վ. Հակոբյանի, Ա. Հարությունյանի ու Ռ. Եսայանի ստեղծագործություններն աչքի են ընկնում ժամանակի ինտելեկտուալ մտածողությամբ, նորարարական հայտնություններով: Արցախյան ազատամարտն ոչ միայն թեմատիկ առումով, այլև գեղարվեստական միջոցների, հնարավորությունների, գաղափարական շեշտադրումների տեսանկյունով զգալիորեն հարստացրեց Արցախում ստեղծվող պոեզիան, որև, անշուշտ, զարգացման ներքին աղբյուրներ ունի համաշխարհային գրականության նորօրյա հայտնությունների հետ: Ինչպես ասում են, արցախյան պոեզիան չի տապակվում սեփական յուրի մեջ: Ազատամարտն արցախյան պոեզիային նոր դիմեր հաղորդեց: Արցախյան հիմնահարցը հստակ պահանջներ առաջադրեց գրողներին: Տեղն է հիշելու Պ. Սևակի հանրահայտ միտքը՝ «խնդիրն է ստեղծում իր գրողին»:³ Իսկ ահա Սիլվա Կապուտիկյանը երևույթին մոտենում է մեկ

³ Սևակ Պ., Երկերի ժողովածու, հատոր 5, Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 1974, էջ 270:

այլ տեսանկյունով՝ ներկայացնելով պատմության դժվարին քառուղիներում ձևավորված հայ գրողի նկարագիրը. «խոսքս ուզում եմ սկսել Եվգենի Եվտուշենկոյի հրապարակախոսական հոդվածներից մեկում վերջին տարիներս հաճախակի հիշվող այսպիսի մի արտահայտությամբ. «Պոետը Ռուսաստանում միայն պոետ չէ»: Ես կասեի, որ հայ բանաստեղծը կրկնապես ավելին է: Եվ այսօրվա առիթով ուզում եմ ընգծել՝ Ղարաբաղի բանաստեղծը եռակի բանաստեղծ է, շատ ավելին է, քան բանաստեղծը»:⁴ Ի դեպ, նշենք, որ «արցախյան պոեզիա» ձևակերպումն ամենևին էլ միտում չունի այն տարանջատելու մայր գրականությունից: Խնդիրն այստեղ սահմանային տարանջատումներ «զծագրելու մեջ չէ, այլ միտված է արցախյան գրականության վերլուծությանը՝ որպես տվյալ տարածքում կայացող պատմական երևույթների արձանագրողի»⁵:

Արցախում ստեղծվող պոեզիային իր հոդվածներից մեկում անդրադարձել է նաև գրականագետ Արք. Նիկողոսյանը. «Արցախյան հերոսամարտն, այդ առումով, իր հաղթական ու ողբերգական դրվագներով՝ տիեզերական իրադարձություն է Վարդան Հակոբյանի ընկալումներում, որը մղում է էպիկական ուժի ընդհանրացումների, իսկ Արցախը սոսկ ծննդավայր չէ նրա համար, այլ գոյաբանական կենսատարածք, որը ն՝ առարկայական է դարձնում տիեզերական շարժումների էքզիստենցիալ սարսափների զգացողությունը, ն՝ բացառիկության հպարտություն շնորհում՝ թեկուզև խորքում կրկին դրամատիկ շեշտադրումներով.

Իսկ Մայակովսկին կամ Ուիթմենը

որտեղի՞ց իմանան, թե

ինչ երանություն է՝ չճանաչված երկրի

⁴ Սողոմոնյան Տ., Տաճարի ճանապարհին կամ մենարանի ուխտավորը, Ստեփանակերտ, ԼՂԿՄ «Վաչագան Բարեպաշտ» հրատարակչություն, էջ 8:

⁵ Հակոբյան Հ., Գրականություն՝ Արցախ, Granish.org:

*քաղաքացի և, առավել ևս՝
բանաստեղծ լինելը»⁶:*

Ընդհանրապես, պիտի ասել, որ պատերազմական թեմատիկայի նկատմամբ ոչ միայն մեր, այլև համաշխարհային իրականության մեջ հետաքրքրությունը մեծ է: Եվ պատճառներն, իհարկե, շատ են: Դրանցից մեկը, անշուշտ, բացատրվում է կյանքի ու մահվան սահմանագծում՝ էքստրեմալ պայմաններում, ինչպես ասում են, ծավալված անզիջում պայքարով, ավելի վառ արտահայտված մարդկային հատկանիշների, բնավորության գծերի, նպատակադրումների գործոնով, գործողությունների տաք ու բուռն ընթացքով, որոնք և չեն կարող իրենց արտացոլումը չգտնել գրական գործերում: Եվ գրականությունն իր մեջ ավելի շատ պատմություն է կրում, քան ինքը պատմությունը: Անդրադառնալով արցախյան ազատագրական պայքարին՝ իր «Չսկսված և չավարտված պատերազմը» գրքում, գրականագետ Վարդան Դևրիկյանը գրում է. «Արցախում մղվող ներկա դաժան պատերազմի ընթացքում ևս ժողովուրդը ոչ միայն ծնեց իրենց նահատակությանն ընդառաջ գնացող հերոսների, այլև նրանց նվիրեց սրտի իր խոսքը, որն անկեղծ պողոթնում է հնչում երկրամասի գրեթե բոլոր բնակավայրերում»⁷:

Հանրահայտ է, որ ազգային-ազատագրական շարժումը խորհրդային բռնապետության մեջ սկսվեց Արցախից և միանգամից միջազգային արձագանք գտավ ամբողջ մոլորակում: Մի կարևոր հանգամանք ևս, որին անդրադառնում ենք աշխատության այս գլխում՝ ազատամարտի արցախյան պոեզիան հարուստ է նաև գործերով, որոնց հեղինակները համաշխարհային գրականության մեջ արդեն հայտնի դեմքեր են: Հարցին յուրովի է անդրադարձել բանաստեղծ

⁶ Հակոբյան Վ., Փակիր աչքերդ չերևաս, Երևան, «Ակտուալ Արվեստ» հրատարակչություն, 2011, էջ 6:

⁷ Դևրիկյան Վ., Չսկսված և չավարտված պատերազմը, Երևան, «Չանգակ» հրատարակչություն, 2014, էջ 349:

Ալեն Գինգբերգն իր «Հրեշտակային սև անցքեր» բանաստեղծության մեջ.

*Հրեշտակային քաղաքը նայում է սև անցքերի միջով,
նայիր ներքև, երկրին, և տես հրկիզված
Լեռնային Ղարաբաղը:
Ինչքան դեռ կտևի թունելը ցավի⁸:*

Գինգբերգի այս տողերը ներքին աղերսներ ունեն Օ. Մանդելշտամի «Ֆայտոնչին» բանաստեղծության հետ, որտեղ սակայն ոչ թե ավերված քաղաքը «սև անցքերի միջով» է նայում աշխարհին, այլ՝ ակնախոռոչներով: Եթե Գինգբերգն ակնարկում է այսօրվա, ապա Մանդելշտամն անցյալ դարի 30-ական թվականների ավերների ու սարսափների մասին է խոսում, որոնց «հեղինակը» նույն թուրքերն են:

*Ես Ղարաբաղն եմ հիշում լեռնային-
Գազանաբարո Շուշի քաղաք,
Ուր Ճաշակել եմ սարսափներ մահի՝
Հոգուս խոռվքին համանվագ:
Քառասուն հազար մեռյալ լուսամուտ-
Ակնախոռոչներ անթիվ-անվերջ.
Դառը տքևանքի բոժոժը հմուտ
Թաղված է այնտեղ՝ լեռների մեջ⁹:*

Իհարկե, անհատականացված խոսքի, մոտեցումների ու պատկերավորման միջոցների համալիր դիտարկումը, գեղարվեստական տարբեր հնարավորությունների ու գաղափարական լուծումների բազմազանության առկայությունը մեզ հնարավորություն են տալիս ավելի հստակ գծերով ներկայացնել այն կարևոր առանձնահատկու-

⁸ Հարությունյան Ա., Ընտրանի ամերիկյան և անգլիական պոեզիայի, Երևան, «Ապոլոն» հրատարակչություն, 2000, էջ 361:

⁹ Մանդելշտամ Օ., Մեզանոմ, Երևան, «Ապոլոն» հրատարակչություն, 1993, էջ 65:

թյուններից մեկը, գուցե և՛ ամենագլխավորը, որն ունի Արցախում ստեղծվող պոեզիան: Դա պոետական խոսքի՝ որպես գեղարվեստական երևույթի հավաստիության խնդիրն է, որն, առաջին հերթին, բացատրվում է նրանով, որ հեղինակը մասնակիցն է ազատամարտի կամ ականատեսը: Հանգամանք, որ պոեզիայի մեջ անմիջականության և խոսքի համոզականության ապահովման լավագույն միջոցներից է, այս զուգահեռի վրա ի հայտ է գալիս և ազգային ցավի տաք զգացողությունը: Այսպես, ազատության համար նահատակված հերոսի մասին գրված իր «Կարոտի երգ» բանաստեղծության մեջ Հր. Բեգլարյանն այսպիսի տողեր է գրում.

*Քո սև ու սաթ գանգուրներին
Ուրց է, նարոտ է,
Առյուծ տղա, ել, տուն արի,
Ճամփադ քարոտ է:*

*Կարոտել եմ, կարոտել եմ,
Ինչու չես գալիս,
Կարոտներից կրակվել եմ,
Իմ սիրտն է լալիս¹⁰:*

Ասելիքի հստակությունը նաև խոսքի պարզ կառույց է հուշում բանաստեղծին, որը և խոսքը դարձնում է առավել վարակիչ և հուզական, գեղարվեստական փաստը՝ համոզիչ:

Գիտական վերլուծության ենթարկելով ազատամարտի արցախյան պոեզիան՝ մենք կանգ ենք առնում մի էական հարցի վրա նույնպես: Դա այն է, որ գոյապայքարն արտացոլող բոլոր ստեղծագործություններում առաջին խնդիրը ոչ միայն Արցախ երկրամասի, այլև հայոց աշխարհի լինելության, ամբողջականության, չմասնատվածության գաղափարն է: Այս մասին հետաքրքիր ձևակերպում ունի Գա-

¹⁰ Բեգլարյան Հ., Արցախ-Նամե, Ստեփանակերտ, «Պոլիգրաֆ» հրատարակչություն, 2000, էջ 31:

րեզին Նժդեհը. «Հայաստանն ինչ ցուցանակ էլ որ կրելու լինի, չի կարող գոյություն ունենալ առանց Ղարաբաղի ու Չանգեզուրի»¹¹:

Արցախյան ազատամարտի պոեզիան քաղաքական ու քաղաքացիական հստակ շեշտադրումներ ունի, որոնք և արցախցու, հայի բնավորության մեջ ընդծում են նրա վճռական համոզմունքները, դիրքորոշումները, առաջին հերթին՝ նրա նվիրվածությունը հայրենիքին: Իսկ մեր թշնամին՝ թուրքը, չի ուզում հավատալ, որ «Ղարաբաղն ինքնիշխան ժողովրդի հայրենիք է»¹²:

Իհարկե, գիտական աշխատանքի մեջ ընդգծվում է, որ խնդիրն ավելի ընդգրկուն է, քան այն կարելի է պատկերացնել: Եվ ազատամարտի թեման չի ենթադրում սոսկ ռազմական գործողությունների, պատերազմական իրավիճակների նկարագրություն: Այստեղ գրական-գեղարվեստական նյութը բավականին մեծ է ու տարողունակ և իր մեջ ամփոփում է հայ ժողովրդի անցյալի, ներկայի ու ապագայի, արդարության, ազգային անկախության և այլ կարևոր հիմնախնդիրների մի ամբողջ համակարգ:

Ազատամարտի արցախյան պոեզիայի ժանրային առանձնահատկություններին ենք անդրադառնում աշխատության երրորդ՝ «Պատմության դասերը» գլխում: Այստեղ հիմնականում վերլուծության են ենթարկվում գրողների մեծակտավ գործերը՝ պոեմներ, ասքեր, չափածո պատումներ, որոնք հնարավորություն են տալիս հանգամանորեն ծավալվել բանաստեղծների թեմատիկ նախասիրությունների, կերպարների ստեղծման հնարավորությունների, խոսքի պատկերավորման միջոցների, ավանդականի և նորի համադրման, պոետիկային վերաբերող հարցերի շուրջ: Եվ, որ ամենազխալվորն է, գիտական հետազոտման են ենթարկվում պատմության հուշած այն դասե-

¹¹ Ուլուբաբյան Բ., Արցախյան գոյապայքարը, Երևան, «Գիր գրոց» հրատարակչություն, 1994, էջ 164:

¹² Մաթևոսյան Հ., Սպիտակ թղթի առջև, Երևան, «Հայգիտակ» հրատարակչություն, 2004, էջ 299:

րը, որոնք յուրատիպ գեղարվեստական մարմնավորում են գտել գրողների մեծակտավ գործերում և որոշակիորեն կրում են Արցախի պատմության առանձնահատկության կնիքը: Ինչի մեջ է պատմության այդ հատկականությունը: Թերևս այն հանգամանքը, որ Արցախն իր պետականությունը մշտապես պահպանել է՝ մեկիքությունների ձևով (անգամ այն ժամանակ, երբ մայր Հայաստանը կորցրել էր իր պետականությունը), դա որոշակիորեն կապ ունի հայկական հինավուրց այս եզերքի ու նրա մարդկանց ինչ-ինչ էական գծերի հետ, որոնք, ի վերջո, ներկայանալով որպես ազգային բնավորություն, դառնում են նաև գեղարվեստական ինքնատիպ կերպար: Թ. Էլիոթը, խոսելով պատմական կերպարների նկատմամբ գեղարվեստագետի և, մասնավորապես, բանաստեղծի վերաբերմունքի մասին՝ «Ավանդույթ և անհատական տաղանդ» հոդվածում, կարևորում է գրողի պատմականության զգացումը, սակայն՝ ուրույն մոտեցումներով: Ըստ նրա, «պատմականության զգացումը պահանջում է ճանաչել ոչ միայն անցյալի անցյալությունը, այլև նրա ներկայությունը»¹³: Այս միտքը գեղարվեստական բավականին հետաքրքիր ձևակերպում է ստացել Գ. Գաբրիելյանի մի բանաստեղծության մեջ, որը նվիրված է Արցախին. «Դու՛ բիբլիական իմ հնություն// Եվ նորություն՝ իմ նորոյա»¹⁴:

Աշխատության երրորդ գլխում վերլուծության են ենթարկվում Հր. Բեգլարյանի «Խաչենաբերդ», Վ. Հակոբյանի «Ղարաբաղ», «Երկնային պատիժ», «Մեսրոպ Մաշտոցն Ամարասում», «Տաճարն Աստծո», «Քրիստոսի ծաղիկները», Ս. Խանյանի «Արցախի արծիվը», «Նահատակ Լուսո», Ռոբերտ Եսայանի «Ռեքվիեմ», Ն. Ավագյանի «Բանալին», «Տիրոջ հետ», Ա. Արսենիի «Լռության թռիչք», Ա. Հարությունյանի «Նամակ Նոյին» մեծակտավ գործերը: Բոլոր ստեղծագործու-

¹³ Էլիոթ Թ., Մեոյալ երկիրը, Երևան, «Ապոլոն» հրատարակչություն, 1991, էջ 106:

¹⁴ Գաբրիելյան Գ., Արցախյան նվազարան, Երևան, «Ձանգակ-97» հրատարակչություն, 2002, էջ 103:

թյունների միջով, ինչպես ընդունված է ասել, կարմիր թելի պես անցնում է մի գաղափար՝ մեր ազգի փրկությունը մեր ժողովրդի միասնականության մեջ է, ազգային ներքին համերաշխության, սիրո մեջ, երկրին ու ժողովրդին բոլորանվեր ծառայելու, հայրենի հողն ու տունը շենացնելու մեջ: Մեր աշխատանքում մենք ցույց ենք տալիս, թե այս և նման գաղափարներն ինչպիսի գեղարվեստական մարմնավորումներ են գտել բանաստեղծների կերտած կերպարների մեջ, մանավանդ, որ այդ կերպարներից շատերն իրական դեմքեր են, ժողովրդական հերոսներ, որոնք անցել են հայոց ազատագրական պատերազմների բովով: Եվ կենդանի հերոսներին ստեղծագործությունների գլխավոր կերպարներ դարձնելը ևս ազատամարտի արցախյան պոեզիայի գլխավոր առանձնահատկություններից է: Մենք հատուկ ուշադրություն ենք դարձնում նաև ստեղծագործությունների լեզվական խնդրին, մանավանդ, որ այն հաճախակի անդրադարձներ է ունենում դեպի արցախյան հարուստ բարբառը (ինչպես, օրինակ, Գ. Գաբրիելյանի «Ղարաբաղի Հորովելը» գործում), նպաստում ոչ միայն ասելիքի պարզությանն ու խորությանը, անմիջականությանը, այլ նաև կոլորիտային կերպարների ստեղծմանը:

Աշխատության «Եզրակացություն» բաժնում անդրադառնում ենք ազատամարտի արցախյան պոեզիայի յուրահատկություններին, հայ քնարերգության մեջ նրա ունեցած ուրույն տեղին, թեմատիկ-բովանդակային, գաղափարական ու գեղարվեստական առանձնահատկություններին, զարգացման գլխավոր միտումներին ու դերին՝ մեր ազգային պոեզիայի զարգացման ընդհանուր պրոցեսի մեջ:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

*ԴՄեղացեալոր թմբիր է իգել հիմա հիվանդ իմ հոգում,
Ասես անկյակք շրմուկերի խենթ տրգիչն եմ, որ էլի
Էքամ աշխույժ աղմուկները կենսաթորթիռ ժխորի՝
Չեպ եմ դարչել գերեզմանակամ այս քաղաքը հայրենի...*

Գրիգոր Ներսիսյան

**ԱԶԱՏԱՄԱՐՏԻ
ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՊՈԵԶԻԱՅԻ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՈՒՐՎԱԳԻԾԸ**

Կովկասյան տարածաշրջանում խաղաղության պահպանման և ժողովուրդների սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային կյանքի զարգացմանն առնչվող խնդիրներին անդրադառնալիս, աշխարհի մեծ ու փոքր տերությունների ներկայացուցիչները, պատմաբաններն ու քաղաքական գործիչները՝ վերջին տասնամյակների ընթացքում, ասես պարտադիր ձևով խոսում են նաև արցախյան հիմնախնդրի խաղաղ կարգավորման անհրաժեշտության մասին, կատարում բազմապիսի առաջարկություններ: Ասել է թե՛ արցախյան հիմնախնդիրը վաղուց արդեն միջազգային նշանակություն է ձեռք բերել, քանի որ նրա ելքով են պայմանավորվում տարածաշրջանային գրեթե բոլոր ոլորտների (տնտեսական, քաղաքական, սոցիալական, մշակութային և այլն) զարգացումները: Եվ, այդուհանդերձ, Արցախի հիմնախնդիրն առայսօր իր խորքով ու էությամբ ամբողջապես ուսումնասիրված չէ, բացթողումները զարմանալիորեն շատ են նաև հայ իրականության մեջ: Եվ գուցե հենց բազմաթիվ պատճառներից մեկն էլ դա է, որ, ինչպես ասում են, սայլը տեղից չի շարժվում: Այս առումով հիմնահարցերի վրա նոր լույս են սփռում Կիմ Ղահրամանյանի «Իրավակարգի 1500-ամյա ակունքներն Արցախում» և «Արցախ. խեղաթյուրված և անտեսված հարցեր» աշխատությունները: Հեղինակը Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ստեղծման վերաբերյալ միանգամայն հետաքրքիր դրույթ է առաջադրում. «Ինչպես պատահեց,- գրում է նա,- որ ԽՍՀՄ դաժան ռեժիմի պայմաններում մի բուռ ժողովուրդ կարողացավ ոտքի կանգնել հանուն իր ինքնության պահպանման: Իսկ երբ Ադրբեջանը, լայնորեն օգտվելով մոսկովյան իշխանությունների ռազմական ու քաղաքական աջակցությունից, պատերազմ սանձազերծեց ազգային ինքնորոշման պայքարը խեղդելու, երկրամասը հայաթափելու համար, խայտառակ պարտություն կրեց»¹: Կ. Ղահրամանյանի կարծիքով իրա-

¹ Ղահրամանյան Կ., *Իրավակարգի 1500-ամյա ակունքները Արցախում, Երևան, «ԴԱԼԼ» հրատարակչություն, 2010, էջ 5:*

դարձություններն ունեն «պատմական և իրավական արմատներ», որոնք սկիզբ են առնում Վաչագան Բարեպաշտի «Կանոնական սահմանադրություն»-ից²:

Իր «Արցախ. խեղաթյուրված և անտեսված հարցեր» աշխատության մեջ պատմաբանը՝ գիտական վերլուծությունների ու պատմական ճշգրիտ փաստերի դիմելով, առաջ է քաշում ժամանակի պահանջներից բխող նոր գաղափարներ, որոնք հնարավորություն են տալիս ավելի հստակ ու ամբողջական տեսնել երևույթները, նորովի մեկնաբանել դրանք: Ինչպես ասում են, «գաղափարները նման են դիտաշտարակի, որի բարձունքից մենք ուսումնասիրում ենք աշխարհը»³: Կիմ Ղահրամանյանի հետևությունը խիստ արդիական է բոլոր ժամանակների համար: Ահավասիկ. «Հայ ժողովրդի գոյությունն իր պատմական հայրենիքում Թուրքիայի կողմից դիտվում է անընդունելի: Այդպես եղել է 300 տարի առաջ, այդպես է եղել 100 տարի առաջ, այդպես է եղել քառորդ դար առաջ, երբ սկսվել էր Արցախ-Ղարաբաղի ազատագրական պայքարը: Այդպիսին է վերաբերմունքը նաև այսօր, երբ Ադրբեջանում հերոսացնում են թեկուզ Բուդապեշտում, թեկուզ քնած՝ հայ սպանողին, իսկ Ստամբուլում հայկական թերթի խմբագիր Հրանտ Դիևքին սպանում են՝ հենց միայն հայ լինելու պատճառով: Ու համոզված ենք՝ այդ վերաբերմունքը չի փոխվի երբեք, որովհետև դա այդ ցեղի գոյության ձևն է, նրա էթնիկական հիմնական հատկանիշներից է բխում»⁴: Հիրավի, այդպիսին է իրադրությունը, այդպիսին է ճշմարտությունը: Եվ ահա թե ինչու մեր ժողովրդի պատմությունը՝ սերնդեսերունդ, մաքառումների, ազգային ազատագրական շարժման, պայքարի ու հերոսապատման

² Կաղանկատվացի Մ., Պատմություն Աղվանից աշխարհի, Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 1969, էջ 65:

³ Օրտեգա-Ի-Գասեթ Խ., Մշակույթի փիլիսոփայություն, Երևան, «Ապոլոն» հրատարակչություն, 1999, էջ 164:

⁴ Ղահրամանյան Կ., Արցախ. խեղաթյուրված և անտեսված հարցեր, Երևան, «ԴԱԼԼ» հրատարակչություն, 2013, էջ 154:

տարեգրություն է հիմնականում:

«Մտավորականությունը և արդի ազգային շարժումը» հոդվածում ակադեմիկոս Սերգեյ Սարինյանը նշում է, որ «<Էդափոխություններն ու հեղաշրջումները կարող են կատարվել մեկ օրում, մեկ ամսում, բայց իբրև պատմական իրադարձություններ նրանք անցնում են գաղափարական նախապատրաստության մի տևական շրջան, հաճախ ներդնելով ոչ միայն մեկ, այլև երկու կամ ավելի սերունդների մաքառումը»⁵: Մեր կարծիքով նույնը վերաբերում է նաև արցախյան ազատագրական պայքարի ձևավորմանը:

Ինչպես հայտնի է, 20-րդ դարի 20-ական թվականների սկզբին Սովետական Միության հանրապետությունների կազմավորման ընթացքում բոլշևիկյան Ռուսաստանի կառավարության և անձամբ Ստալինի թելադրանքով Նախիջևանը և Լեոնային Ղարաբաղն անջատվեցին Հայաստանից և բռնակցվեցին Ադրբեջան կոչված հանրապետությանը: Եվ այսպես, Նախիջևանի ինքնավար հանրապետության և Լեոնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի ճակատագրերը դրվեցին փորձության առաջ՝ Ադրբեջան կոչված հանրապետության գաղութային քաղաքականության հանդեպ: Գաղութացման մի քաղաքականություն, որը քողարկված էր ազգերի բարեկամության վերաբերյալ կոմունիստական կուսակցության ազգաձուլման գաղափարախոսությամբ: Եվ երկու ինքնավարությունների ճակատագիրն այլ ընթացք ունեցավ: Այստեղ արժե վկայակոչել մի հպանցիկ երկխոսություն՝ ՀԳԱԱ ակադեմիկոս Սերգեյ Սարինյանի և ՀՀ գրողների միության նախագահ Լևոն Անանյանի միջև: Երբ խոսք բացվեց Արցախի հիմնահարցի մասին, Սարինյանը, կիսակատակ հարց է տալիս Անանյանին, թե ինչու, այնուամենայնիվ, Նախիջևանի դանդաղորեն հայաթափվեց, իսկ Ղարաբաղը դիմադիր եղավ և պահպանեց իր

⁵ Սարինյան Ս., Հայոց գրականության երկու դարը, գիրք չորրորդ, Երևան, «Տիգրան Մեծ», հրատարակչություն, 2004, էջ 41:

ազգային դիմագիծը: Անանյանն իր հերթին կիսակատակ պատասխան տվեց. «Որովհետև Նախիջևանը բանաստեղծություն չուներ»:

Որքան էլ կիսակատակ, մեկնաբանում է Սարինյանը, Անանյանի պատասխանը, մասնավոր իմաստով, ճշմարտության մասին է ակնարկում: Ճշմարիտ է, որ սոցիալ-ազգային ավելի հիմնավոր պատճառների հետ էական էր նաև այն հանգամանքը, որ Նախիջևանի հայկական համայնքը մշակույթ ու մշակութային հաստատություններ չուներ:

Ընդունված ճշմարտություն է, որ մշակույթն ազգակազմիչ հատկություն ունի: Նա ազգի պատմության հիշողությունն է: Մշակույթը նաև լեզու է, որ միավորում է ազգը՝ հաղորդակցության միջոցներով: 1922 թ. Ստեփանակերտում սկսում է լույս տեսնել «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթը, որտեղ լուսաբանվում է մարզի կյանքը: Սկսում են գործել նաև հայկական դպրոցներ, որոնք կրթական համակարգ են ստեղծում նոր սերնդի մտավոր ձևավորման համար:

Քսանական թվականներին նշանակալից քայլեր են կատարվում մարզի գրական կյանքը կազմակերպելու ուղղությամբ: Աստիճանաբար ձևավորվում է ԼՂ գրողների միության մարզային բաժանմունքը: Այս գործում էական դեր է կատարում Գրիգոր Ներսիսյանը: Ծննդով շուշեցի լինելով՝ նա հանգամանքների բերումով գրական ու հասարակական գործ էր կատարում Խորհրդային Միության տարբեր քաղաքներում: 1926-ին վերադառնում է Լեռնային Ղարաբաղ և նվիրվում մարզի գրական և լուսավորական գործի ծավալմանը: Նա արդեն հայտնի բանաստեղծ էր և նույնիսկ փորձում էր հաստատել իր զուգահեռը Չարենցի նմանողությամբ: Ներսիսյանին կարելի է համարել արցախյան նոր ժամանակների պոեզիայի հիմնադիր: Նրա ստեղծագործության ոգին ու գաղափարը հայրենիքի ազգային ինքնության պահպանությունն է: Գրողի ազգային գործունեությունը վերագրվում է նացիոնալիզմի հակակուսակցական թեքումի, և նա թուրք-ադրբեջանական խուզարկուների սադրանքով զոհ է դառնում

1937 թվականի ստալինյան բռնությանը:

Գրիգոր Ներսիսյանի մահից հետո Ղարաբաղի գրական կազմակերպության պահպանման ուղղությամբ գործունեություն են ծավալում Թաթուլ Հուրյանը, Միքայել Հարությունյանը, Վերդի Վերխաչյանը, Աշոտ Գրաշին: Առավել ակտիվ աշխատանք է սկսում Բոգդան Ջանյանը: Վերադառնալով հայրենական պատերազմից՝ նա ձեռնամուխ է լինում մարզային գրողների միության կազմավորմանը, բայց, Ադրբեջանի ղեկավարի՝ մուսավաթական Միր Ջաֆար Բագիրովի անմիջական ցուցումով, նացիոնալիզմի մեղադրանքով աքսորվում է Սիբիր: Վերադառնալով աքսորից՝ Ջանյանը համագործակցում է գրողների միության ղեկավարի՝ Բագրատ Ուլուբաբյանի հետ, որի բնակարանը դարձել էր հայրենասեր երիտասարդության ուխտատեղի:

Ազգային հոգսերով ու տրամադրություններով լեցուն այդ տարիների մասին հետաքրքիր գրառումներ է թողել Բագրատ Ուլուբաբյանը. «...Մենք խաբկանք ունեցանք կարծելու, թե բացվել են ազատության բոլոր դռները: Արցախի ճանապարհը բանուկ դարձավ Հայաստանի գրողների, մշակույթի մյուս բնագավառների գործիչների համար: Առաջինը Հրաչյա Քոչարն էր, որ 1956-ին ոտք դրեց Ստեփանակերտ, ծանոթացավ մարզի շրջաններին. Թարթառի հովտում գինովցած, արտասուքը խաժ աչքերում շողացնելով՝ ասաց. «Հայը եթե դրախտ է ունեցել՝ սա՛ է: Ես էլ մտածում էի, թե Մամեդն ինչո՞ւ ձեռքից բաց չի թողնում»: Ապա եկան Նաիրի Չարյանը, Սիլվա Կապուտիկյանը, Գևորգ Էմինը, Պարույր Սևակը, Հրաչյա Հովհաննիսյանը: Իսկ Համո Սահյանի, Սերո Խանզադյանի, Սուրեն Այվազյանի, Սողոմոն Սողոմոնյանի համար Արցախն արդեն պապուկն էր...»⁶:

Ղարաբաղյան մշակույթի գործունեության շրջանակները 40-50-ական թվականներին նկատելիորեն ընդլայնվում են: Բաքվում ստեղ-

⁶ Ուլուբաբյան Բ., Արցախյան գոյապայքարը, Երևան, «Գիր-Գրոց» հրատարակչություն, 1994, էջ՝ 177:

ծագործում էին գրողների ու մտավորականների ճանաչված դեմքեր՝ Գարեգին Սևունց, Սամվել Գրիգորյան, Աշոտ Գրաշի, Համո Սահյան, Արշավիր Դարբնի, Լեոնիդ Հուրունց և ուրիշներ, գործում էր հայկական թատրոնը, լույս էր տեսնում «Կոմունիստ» հայերեն թերթն ու «Խորհրդային գրող» ամսագիրը: Խրուլջոյան ռեժիսորների տարիներին Նոր լիցք է ստանում արցախյան ազատագրական շարժումը: Գյուղերում հայտնվում են ստորագրահավաքներ՝ Ղարաբաղը Հայաստանին վերամիավորելու հանձնարարականով:

Բրեժնևյան ռեստավրացիան վերստին սրում է թուրք-ադրբեջանական տիրապետական ձգտումներն արցախյան ազգային գիտակցության արթնացումների հանդեպ: Ադրբեջանի ղեկավարությունն անցնում է խորամանկ ու նենգամիտ Հեյդար Ալիևին: Ղարաբաղի տիրակալ է նշանակվում Կևորկովը, որ տեղորի մթնոլորտ է ստեղծում ազգային մտավորականության հանդեպ: Տեղի է ունենում արցախյան հայ մշակույթի տարրալուծման ընթացք: Բաքվի և Արցախի գրական մտավորականներն ու գործիչները, խուսափելով հետապնդումներից, ապաստան են գտնում Երևանում: Փակվում է Բաքվի հայկական թատրոնը, դադարում են լույս տեսնել «Կոմունիստ» թերթն ու «Գրական Ադրբեջան» ամսագիրը: Եվ սակայն գրական Նոր սերունդը՝ Գուրգեն Գաբրիելյան, Հրաչյա Բեգլարյան, Վարդան Հակոբյան և ուրիշներ, կարողանում է հավասարակշռել ուժերի հարաբերությունը և ուղղություն տալ գրողների միության գործունեությանը⁷:

Գրական ժանրերից գեղարվեստական խոսքի մեջ առավել վառ արտահայտություն է գտնում պոեզիան, որը այլաբանորեն շարունակում է հայրենիքի ու բնաշխարհի մոտիվը՝ բեկված ազգային ոգու ազատասիրական անուրջներում:

⁷ Ազգային և գրական ընթացքի նկարագրության համար օգտվել եմ Ս. Սարիևյանի «Ազգային գաղափարաբանություն» և Հ. Խաչատրյանի կազմած «Գրական տեղեկատու» գրքերից:

*Ուրիշ է հիմա աշխարհը, ուրիշ,
Ուրիշ ձևով են վարդերը ծաղկում,
Ուրիշ ձևով է արևը ծագում,
Ծիածանն ուրիշ ձևով է կապում,
Ուրիշ ձևով է երկինքը ամպում,
Ձյուներն ուրիշ ձևով են հալչում,
Ուրիշ ձևով է սիրտս քեզ կանչում.
Այն օրից, ինչ դու մտար իմ հոգին,
Երկիր ու երկինք ուրիշ են, անգին,
Ուրիշ ես և դու, դու իմ Սալոմե,
Երբ դու կաս, սիրո աստվածն էլ ո՞վ է⁸:*

(Հ. Բեգլարյան, «Ուրիշ է հիմա»)

Գորբաչովյան «պերեստրոյկան» յուրատեսակ ազգային հեղափոխության ազդարար հանդիսացավ Ղարաբաղի ժողովրդի համար: Թվում է, թե հռչակվում է ազգերի ինքնորոշման իրավունքը և Սովետական Միության ազգությունները պետք է ազատագրվեն ինքնավար կախվածության գաղութային կացությունից և տնօրինեն ինքնուրույն, ազատ ու անկախ գոյության կարգավիճակը: Խորհրդային Միությունում առաջինն Արցախն է, որ համաժողովրդական պայքարի ելավ իր ազատության ու անկախության համար:

Արցախի մտավորականությունը 1988 թվականի փետրվարին նամակ է հղում ՍՄԿԿ գլխավոր քարտուղար Մ. Գորբաչովին՝ առաջադրելով Ղարաբաղը Ադրբեջանի կազմից անջատելու և Խորհրդային Հայաստանին միացնելու պահանջ: Նամակը պատրաստվել է ԼՂ գրողների միությունում՝ բանաստեղծներ Վ. Հակոբյանի, Հր. Բեգլարյանի, Գ. Գաբրիելյանի կողմից: Խոսելով Ադրբեջանի հայահալած քաղաքականության, Արցախում հայության բնաջնջմանն ուղղված ազերիների բացահայտ քաղաքականության մասին՝ նամակի հեղի-

⁸ Բեգլարյան Հ., Արցախ-Նամե, Ստեփանակերտ, «Տիգրան Մեծ» հրատարակչություն, 2000, էջ 305:

նակները գրում են. «Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը, թե տնտեսապես, և թե կուլտուրապես կտրված է ազգային արմատներից: ...Առանց արմատի ծառը չորանում, մեռնում է: Սա էլ որերորդ անգամ կացին է բարձրացվում անարդարացիորեն մասնատված մեր ժողովրդի արմատների վրա: Եվ մի՞թե չկա փրկության ելք, կա... ելքը պատմական Հայաստանի ավանդական մի մասը կազմող Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը Խորհրդային Հայաստանին միացնելն է»⁹: Նամակի տակ ստորագրել են գրողներ՝ Վ. Հակոբյանը, Գ. Գաբրիելյանը, Հր. Բեգլարյանը, Մ. Հովհաննիսյանը, Ս. Խանյանը և ուրիշ մտավորականներ:

Նույն թվականի փետրվարի 20-ին Ղարաբաղի մարզային խորհրդի նստաշրջանը, հակառակ Ադրբեջանի ղեկավարության արգելիչ ջանքերին, որոշում է ընդունում Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանին միակցելու վերաբերյալ: Սկիզբ է առնում ազատագրական պայքարի բարդ ու տագնապալից մի շրջան, որի ընթացքում Ադրբեջանը պատերազմ է սանձազերծում Արցախի դեմ: Պատերազմն ավարտվում է Արցախի հաղթանակով և թուրք-ազերիների խայտառակ պարտությամբ: Ազատագրվում են հայկական ավաններն ու գյուղերը, հայոց հողերը: Ազատագրվում է Շուշին՝ ղարաբաղյան ամրոցի խորհրդանիշը:

Եվ ոչ միայն Արցախում: Աշխարհում տեղի են ունենում դարակազմիկ վերափոխումներ, հեղափոխություններ, ծավալվում են ազատագրական պատերազմներ: Եվ այդ համապատկերում, խոսքի ազատության պայմաններում, հայոց գրական դաշտը ևս իր վրա է կրում ժամանակի շեշտերը, կանգնում նոր պահանջների ու խնդիրների առաջ: «20-րդ դարավերջի ազգային իրականության բուն իրադարձություններն՝ ազգային զարթոնքին, ավերիչ երկրաշար-

⁹ Հակոբյան Վ., Երկեր, Ստեփանակերտ, ԼՂՀ ԳՄ «Վաչագան Բարեպաշտ» հրատարակչություն, 2008, էջ՝ 300:

ժին, անկախությանն ու Արցախյան պատերազմին,-գրում է գրականագետ ժ. Քալանթարյանը,- համընկավ սոցիալիզմի ճամբարի փլուզումը ոչ միայն խորհրդային երկրում, այլև Արևելյան Եվրոպայում, երկրներ միացան (Գերմանիա) ու անջատվեցին-տրոհվեցին (Հարավսլավիա, Չեխոսլավակիա), առաջացան նոր հարաբերություններ և՛ երկրների, և՛ մարդկանց միջև»:¹⁰

Ազատագրական շարժման տարիներին, որպես հոգևոր զենք, ձևավորվում է ազատամարտի արցախյան պոեզիան, որի ակունքները սկիզբ են առնում 20-րդ դարի 20-ական թվականներից: Այս տեսակետից բացառիկ նշանակություն ունի Գրիգոր Ներսիսյանի (1887-1937 թ.թ.) գրական գործունեությունը: Կենսագրական հանգամանքների բերումով դեգերելով այլևայլ վայրերում՝ նա 1926-ին վերադառնում է հայրենի Արցախ և ձեռնամուխ լինում ինքնավար մարզի մտավոր-գրական կյանքի կազմավորմանը: Ծննդով շուշեցի լինելով՝ նա դառը կսկիծով ականատես է լինում երբեմնի բարգավաճ քաղաքի վառված փլատակներին և բանաստեղծական իր խոսքն ուղղում բարբարոսական արարքի մեղսակիցներին.

Խելացնոր թմբիր է իջել հիմա հիվանդ իմ հոգում,

Ասես անկյանք շիրիմների խենթ երգիչն եմ, որ էլի

Լքած աշխույժ աղմուկները կենսաթրթիռ ժխորի՝

Վետ եմ դարձել գերեզմանված այս քաղաքը հայրենի...¹¹

(«Ավերակներում»)

Ապա բանաստեղծը սահմուկեցուցիչ տեսարաններ է ներկայացնում «մահասարսուռ դամբարաններում» «հին գեհենի զավակները լեշ են լափում, մարդկային միս, արնաշաղախ մանկան միս»: Հայությունը գրողի հայրենի քաղաքում ողջակիզվում է, ինչպես սև գե-

¹⁰ Քալանթարյան ժ., *Անդրադարձներ*, Երևան, «Ձանգակ-97» հրատարակչություն, 2003, էջ 155:

¹¹ Ներսիսյան Գ., *Վերջին երգից առաջ, Ստեփանակերտ, ԼՂՀ ԳՄ «Վաշագան Բարեպաշտ» հրատարակչություն, 2013, էջ 19:*

հենում: «Հեռու տարեք ինձ այս ավեր ու անմոռու քաղաքից», ասում է բանաստեղծը, քանզի անկարող է ականատես լինել «խելացնոր իր սիրո» հիշատակների «մոխրածածկ դիերի» փոշիացած բեկորներին: Այս բանաստեղծությունն, իրավամբ, կարելի է համարել հայոց եղեռնապատումի առաջին արձագանքներից մեկը:

«Ամբաստանագիր» բանաստեղծությունում Ներսիսյանը դիմում է աշխարհի դատավորներին, որոնք սուկ «օրենքի, ձևականության ծառաներն են» և «շուքով դատում են» գողություն, բռնաբարություն և այլ զանցանքներ, պարտավոր են դատելու եղեռնի նենգ, խարդախ դևերին, որոնք մոխրակույտի են վերածել քաղաքը և «օրհներգել ու երկնել են զագիր այս արյունի ծովը»:

Դատեցեք անդարձ... Ես դատախազ եմ

Ձեր ահեղ դատի...

Թողեք ձեր խոսքը անողոք լինի

Այս դահիճների ոհմակի համար,

Թողեք ձեր խոսքը դարերի ձեռքում

Անսասան զնդան, անկործան մի մուրձ,

Մի կռան լինի՝ սրանց հուշերը,

Սրանց հետքերը հավիտյան ցրող...¹²

Սակայն հայրենի քաղաքի ավերակները չեն կասեցնում բանաստեղծի ձգտումները երկրամասի մտավոր կյանքի նորոգության ուղղությամբ: Հայրենիքը և հայրենասիրությունը դառնում են նրա ստեղծագործության գլխավոր մոտիվը: Այս տեսակետից ուշագրավ է Ներսիսյանի «Վերադարձ» պոեմը: Պոեմը ներկայացնում է Իսահակյանի «Աբու-Լալա Մահարի»-ի հերոսի վերադարձը հայրենիք: Հուշագիրները վկայում են, որ Իսահակյանը կարդացել է պոեմը և ասել. «Աբու-Լալային ես այնպես եմ ուղարկել, որ այլևս ոչ ոք չի կարող նրան վերադարձնել»¹³: Ժամանակակիցները Ներսիսյանին բնութա-

¹² Նույն տեղում, էջ 21:

¹³ Նույն տեղում, էջ 5:

գրել են որպես «հզոր բանաստեղծի», նշելով, որ «ժամանակը պարզապես կերավ նրան, ինչպես և նրա նման շատերին»¹⁴: Իրավացի է Վարդան Հակոբյանը, երբ նշում է, որ «Վերադարձ» պոեմում զգալի է Գ. Ներսիսյանի ինքնակենսագրական շեշտը՝ «պարզապես ինքը «փոխարինեց» Աբու-Լալա Մահարուն՝ վերցնելով նրա ցուպը»¹⁵:

Վերադարձի իմաստը հայրենիքի գաղափարն է, հայոց բնաշխարհը, հայոց պատմական հայրենիքը, որ թեև օտարված, բայց որպես մասունք սրբագործվում է ազգային հոգեբանության մեջ: Անձնական զգացմունքի ներշնչանքով են հնչում հետևյալ տողերը. «Շքեղ հայրենիք, գեղ ազատության վայր իմ հարազատ, հյուրընկալ եղիր հեռու ափերում անամոք վշտի գրկի մեջ խամրած քո որդու համար...

Որքան եմ ցավում, որ քեզնից հեռու եմ ապրել այնքան տարիներ, որ ես չեմ տեսել քո հզորացման շքեղ փրկության արշալույսը գեղ»¹⁶:

Միանգամայն թափանցիկ են նաև բանաստեղծի հավատի խոսքերը հայրենիքի գոյության ու մաքառման վերաբերյալ. «Ողջույն քեզ, քաղաք, մարդկային կամքի դու շքեղ զնդան, դարբնոց վիթխարի, հավետ պայքարող ու հավետ հաղթող կովի դու մարտիկ արի...»¹⁷: Գրիգոր Ներսիսյանի տաղանդի փայլն ու ազգային ոգու նվիրումները չէին կարող չշարժել անկիրթ ու գոեհիկ տիրապետողի քենն ու նախանձը. նացիոնալիզմի ու հակակոսակցական օպոզիցիաներին հարելու մեղադրանքով նրան դատապարտեցին մահվան: Նույն ճակատագիրն էր վիճակվելու նաև տաղանդավոր բանաստեղծ, «ներքին աքսորյալ» Թաթուլ Հուրյանին (1912-1942), եթե նա չզոհվեր Հայրենական մեծ պատերազմի ռազմաճակատում:

¹⁴ Նույն տեղում:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 9:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 163:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 160:

Ասում ենք՝ Նույն ճակատագիրը, քանզի արդեն Նրան Նույնպես հետապնդում էր ազգայնականության պիտակը:

Իսկ բանաստեղծի խոհերում, իրոք, առկայծում էր հայ հանձարի ազգային ոգին.

*Մենք դարերով կերտել ենք մեր արվեստի տունը
Եվ գիշերները անքուն, և ցերեկները բազում,
Բյուր ջանքերով մաքրել ենք մեր երգերի հունը,
Որ ջրերը պարզ հոսեն, եթերի պես լազուր:¹⁸*

Հաճախ պղտորել են հայրենի երգերի հունը կամ պսակագերծել Նրա կանգուն սյունը, բայց մշտապես ճառագել է հայ արվեստի հանձարը և դիմադիր եղել «չարամիտ հողմերի» Նզովքին:

Հուրյանը ապրում էր Բաքվում, բայց Նրա հայացքը մշտապես ուղղված է եղել դեպի Ղարաբաղ, և Նա Ղարաբաղի ճակատագրի մեջ տեսել է հայոց ճակատագրի վերելքներն ու անկումները: Իմ հայրենի երկրից չկա չքնաղ ու ջերմ վայր՝ ասում է բանաստեղծը և դեղձենու ծաղկունքին հակադրում իր հոգու թախիծը.

*Շղթա են դրել իմ մտքին, լեզվին,
Սիրտս կարոտ է հնչյունի, ձենի,
Հոգուս գետերը կելնեն, կհուզվեն,
Սիրուն դեղձենի, ծաղկուն դեղձենի:*

*Այս խավար բանտում, խավար աշխարհում
Այսպես շղթայված ես մնում քանի,
Ցերեկ չեմ քնում, գիշեր չեմ քնում,
Սիրուն դեղձենի, ծաղկուն դեղձենի:¹⁹*

Բանաստեղծի հուշերում հայոց պատմությունը ներկայանում է թշվառության էջերով, մեր հայրենիքը բանտի է նման, «իսկ մենք՝ գերիներ, խեղճ, վտարանդի», մեր բազուկներին շղթա է դրված, մեր

¹⁸ Հուրյան Թ., *Լուսապսակ, Երևան, «Սովետական գրող» հրատարակչություն, 1982, էջ 22:*

¹⁹ *Նույն տեղում, էջ 81:*

լեզվի վրա՝ փականքներ, «մինչև երբ մնանք օտարի գերին», մինչև երբ կրենք օտարի լուծը: Այլ ելք չկա, քան դիմադիր կամքը և պայքարի ոգին:

*Տնքում է ցավից երկիրը բոլոր,
Սուր է հարկավոր մեր ժողովրդին,
Խաչի փոխարեն սուր է հարկավոր²⁰:*

Այս հավատով Թաթուլ Հուրյանը մասնակից եղավ հայրենական պատերազմին և զոհվեց Դրիմի ռազմաճակատում՝ անավարտ թողած երգեր ու երազներ.

*Բանաստեղծն է ահա ձեր փեշերին կանգնած՝
Ձեռքին նոնակներ ու սրտի մեջ կրակ:
Նա թողել է տունն իր և իր մանկանց սիրած,
Նա երգեր է թողել անավարտ ու անտիպ,
Ձեր փեշերին, լեռներ, անվախ ու կրծքաբաց
Մարտ է մղում նա հիմա...²¹*

«Մեկենգլյան լեռներում»

«Արցախյան գրականությունը ստեղծվել է դժվար, անասելի դժվար պայմաններում և նվիրյալ գրական մարդկանց ազնիվ ջանքերով և զոհողություններով... որովհետև նրանցից առաջիններն, իրոք, զոհվել, զոհ են դարձել խարդավանքներին, որոնց մշտական հեղինակները թուրք-ազերիներն են»²²,- իր հուշերում գրում է Բոգդան Ջանյանը և ակնարկում, թե «դարաբաղյան գրողների բաժանմունքը» ադրբեջանական օրգանների համար միջոց է եղել «նացինալիստներ որսալու համար»:

Դառը ճակատագիր է վիճակվել նաև անվանի բանաստեղծ Բոգդան Ջանյանին (1917-2007): «Բոգդան Ջանյանը,- բնութագրում են

²⁰ Նույն տեղում, էջ 82:

²¹ Նույն տեղում, էջ 17:

²² Ջանյան Բ., «Նոսացած հեռուներ, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պլյուս» հրատարակչություն, 2007, էջ 3:

Հրաչյա Բեգլարյանը և Վարդան Հակոբյանը,- Արցախի գրական օջախի նահապետն է, այն գրողներից մեկը, որի ջանքերով 40-ականներին դժվարությամբ վերականգնվեց 37-ի դառնությունները լիովի «վայելած» Ղարաբաղի գրողների միությունը»²³: Ընդհատումը տեղի ունեցավ Գրիգոր Լերսիսյանի եղերական վախճանից և ապա Հայրենականի տարիների արհավիրքներից հետո: 1945-ին, զորացրվելով բանակից, Ջանյանը կարգավորում է գրողների միության մարզային բաժանմունքի ձևավորման ընթացքը, սակայն 1948-ին նացիոնալիզմի մեղադրանքով աքսորվում է Սիբիր: 1954-ին, վերադառնալով աքսորից, նա ակտիվորեն մասնակցում է մարզի մտավոր-գրական կյանքի տեղաշարժերին: Օրերի հետ ավելի ու ավելի են սաստկանում ադրբեջանական գաղութատիրական ճնշումներն ինքնավար մարզի հայկական ոգու արթնացումների դեմ բռնության ու հալածանքի մթնոլորտ ստեղծելով հայրենասեր մտավորականների շուրջ: Ջանյանը ազերական իշխանությունների կողմից վտարվում է Արցախից, նա 1968-ին տեղափոխվում է Երևան:

Ջանյանի բանաստեղծությունների առաջին ժողովածուն լույս է տեսել 1948 թվականին՝ «Իմ լուսաբացը» վերնագրով: Կարելի է ասել, որ իր անդրանիկ գրքում նա գտավ պոետական այն մոտիվն ու միջավայրը, որին հավատարիմ մնաց ստեղծագործական հետագա տարիներին: Դա իր հայրենի Տումին է, Տրտու գետը, Ղարաբաղն իր բնաշխարհով, լեռներով, անտառներով, արահետներով... «Իմ բերածը» բանաստեղծության մեջ Ջանյանն այդ ամենի միասնության մեջ խորհդանշում է Արցախ երկրամասը և նրա կերպարի բացահայտման մեջ որոնում պոետական իր կոչումը.

Իմ բերածը

Մի կտոր է այս աշխարհից,

Որ ասում են Հայոց Արցախ,

²³ Նույն տեղում, էջ 7:

*Մի Տումի է լեռների մեջ
Ու լեռներին թառած մի վանք,
Մի խոր, կանաչ հշխանաձոր,
Մի աղմկոտ հշխանագետ,
Ոտքի կարոտ մի հին կածան,
Որ կարոտիս նման անվերջ
Պտտվում է շուրջը նրանց
Եվ մնում է միշտ նրանց հետ²⁴:*

«Հայոց Արցախ» արտահայտությունը պատահական վերադիր չէ, այլ հայրենիքի ըմբռնում՝ ի հակադրություն Ղարաբաղ անունը շահարկող տիրապետողի գաղութարար հավակնությունների:

*Ես հող ունեի, որ ինձնով էր հող,
Ես հող ունեի, որ իմն էր դարեր,
Հողս խլեցին, հողիս տեր դարձան,
Բայց հողս մնաց առանց ինձ անտեր:²⁵*

(«Տարագիր»)

Բոգդան Ջանյանը խորն է վերապրում հեռացումի հոգեբանական տազնապները: Գերի դարձած Արցախի ճակատագիրը նույնացնում է իր ճակատագրին՝ կարծես կորցնելով վերադարձի արահետները: Այս հանգամանքը թախծի ու հուսահատության երանգներ է հաղորդում նրա պոետական զգացողություններին, անվերադարձ կարոտի վիշտը հանգեցնում բողոքի ու ընդվզման տարերքի.

*Աչք բացի և քեզ ես խլված տեսա,
Սևակնած տեսա քո բախտը, Արցախ,
Քո գույների մեջ սևը շատ տեսա,
Եվ սևը սրտիս սև ցավը դարձավ:*

²⁴ Նույն տեղում, էջ 4:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 31:

*Եվ բախտդ, Արցախ, իմ բախտը դարձավ
Եվ իմը դարձավ պատիվդ հնչեղ,
Թե քեզ զրկել են, զրկել են և ինձ,
Թե տանջել են քեզ, ինձ էլ են տանջել:*

*Իմ ունեցածը դու ես մնացել,
Իմ ունեցածը շատ էր, խլեցին,
Չլինի՞ վերջին կորուստս դառնաս
Եվ քեզ հետ փչեմ իմ շունչը վերջին²⁶:*

Բանաստեղծի տաղնապը կենսագրական բնույթ ունի և համեմատությունը ավելի է սրում տաղնապն արցախյան գոյամարտի օրերին՝ ինչ է սպասվում կրակի աքցանի մեջ առնված իր ժողովրդին: Նույն թշնամին է՝ նենգ ու դավադիր, որ մոխրակույտի է վերածել գեղատեսիլ Շուշին և այժմ փորձում է ոչնչացնել հայոց տարրը՝ պանթուրքիզմի գիշատիչ ախորժակով: Ջանյանի պոետական խառնվածքին անհարիր են մարտակոչի խոսքերը, նա սրտի դողով էր հետևում իրադարձությունների ընթացքին, ցավագևորեն վերապրում արցախյան գունեղ դաշտերի մոխրացումը.

*Հիմա, երբ կովի բոցերի մեջ ես,
Ծուխ -բոց է շնչում երկինքն էլ քեզ հետ,
Բոցը արշավում մոխիր է թողնում,
Հող էիր, կարծես դարձել ես մոխիր...*

*Մոխիր են դարձել և ծաղիկ, և ծառ,
Ամեն տեղ այրում, բոց ու արյուն է,
Բոցը լափել է գույներդ բոլոր
Եվ թողել միայն արյան թեժ գույնը²⁷:*

²⁶ Նույն տեղում, էջ 33:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 40:

Ազատության գաղափարն անբաժանելի է հայրենի օջախի և ազգային ինքնության գիտակցությունից: Առավելապես այս տեսակետից է գնահատելի Ջանյանի պոետական ընդվզումը: Իր բանաստեղծությամբ նա կազմավորեց հայրենի եզերքի աշխարհագրությունը՝ բացահայտելով նրա ֆիզիկական ու հոգևոր ինքնության արժեքները: Եվ հատկանշական է, որ հայրենիքի խորհրդանիշներից նա հատկապես նախասիրում է անտառը, քանզի անտառը հավերժական է, առասպելական ու անպարտելի: Անտառը ճանապարհ է, արահետ, բնության իմաստուն արարողություն, կյանք է, շարժում և հավերժական նորոգություն: Բանաստեղծը սուզվում է անտառի լռության մեջ և լռությունը նրան հեքիաթ է պատմում կյանքի ու գոյի մասին: Ջանյանի պոեզիայում հայրենի եզերքն առավելապես ներկայանում է հուշերի մեջ, և այդ վերհուշերում թանձրամած մի թախիժ կա, որ նույնիսկ անփարատ է մնում հաղթանակից հետո: Վերայցելությունը հայրենի բնօրրան նույնպես թաթախվում է թախիժի մշուշով, որովհետև անորոշ է մնում Արցախի ճակատագիրը դարավոր թշնամու ռխակալ ձգտումների օղակում:

*Երբ հեռուներից, անջատումներից
Կարոտիս կանչով ես ետ եմ դառնում,
Միշտ ոտք եմ դնում այն ճամփին նորից,
Որ ինձ, ոտքերիս Արցախ է տանում:*

.....
*Լռած ու անցած ձայներ եմ լսում
Եվ նրանց մեջ էլ բարձր ավելի
Ու ավելի պարզ որոտն եմ լսում
Իմ Տրտու գետի ցասկոտ ջրերի:*

.....
*Լսում եմ, խորհում և տխրում նաև,
Որ Տրտու գետիս կոհվն անվերջ է,*

*Այսքան տարիներ դեռ չի խաղաղվել,
Հիմա էլ Տրտուս դեռ կոպի մեջ է²⁸:*

(«Դեռ կոպի մեջ է»)

Ժամանակակիցները վկայում են, որ Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին առանձնապես բացահայտ ջերմությամբ էր հնչում դարաբաղյան թեման ժողովրդի հայրենասիրական զգացողություններում: Ծրջիկ գուսաններն ամենուրեք արտասանում էին «Ինչ սիրուն է Ղարաբաղը» երգը, և գրեթե երդումի պես էր հնչում դարաբաղյան սիրո բայաթին.

*Ես աշուղ եմ, վարդի թաղը,
Շաքին, Շիրվանն է շարմաղը,
Այստեղ եթե ոսկի դառնա,
Չեմ մոռանա Ղարաբաղը:²⁹*

Հենց այս ընդհանուր մթնոլորտում ձևավորվեց դարաբաղցի նշանավոր բանաստեղծը՝ Աշոտ Գրաշին (1910-1973): Ծննդով լինելով թաղավարդցի՝ Նա ակտիվ մասնակցություն ցուցաբերեց հայկական բազմամարդ եզերքի գրական-մշակութային կյանքի և մասնավորապես Ղարաբաղի գրական կազմակերպության առաջընթացին: Գրաշին գեղարվեստական պատկերավորություն տվեց դարաբաղյան թեմատիկ ուղղությանը հայ պոեզիայի պատմության մեջ: Նա ձև տվեց նոստալգիկ հայրենասիրության պոետիկային՝ վերհուշների մեջ ուրվագծելով հայրենի բնաշխարհի հմայքն ու կարոտը: Այս իմաստով Գրաշու «Կապույտ լեռներում» շարքը կարելի է համարել հայոց արցախապատումի բանաստեղծական ամենամնայուն էջերից մեկը:

*Ես չէի դառնա երբեք պոետ,
Թե չձևվեի Ղարաբաղում,*

²⁸ Նույն տեղում, էջ 233:

²⁹ Սարինյան Ս., Ի հեճուկս, Ստեփանակերտ, ԼՂԳՄ «Վաչագան Բարեպաշտ» հրատարակչություն, 2006, էջ 38:

*Լուկ լեռներում ես, սիրտ, նրբավետ
Երգերի անթոշ ծաղկունք քաղում:³⁰*

Այստեղ երգը բխում է իբրև բյուրեղյա աղբյուր, այնտեղ երգում է ամեն մի թուփ, ամեն վտակ, իսկ վեհափառ սարերը հին, բազմավաստակ գուսաններ են: Հին օրերի քերծերը նծույզների են նման, որոնց ոտքերի տակ գերեզմանված են ելուզակները: Ռոմանտիկական հասակի հովվերգական անուրջները վերհուշներում գունավորվում են կարոտի խոհերգությամբ: Կարոտի կանչեր են արձագանքում մանկության ճանապարհները, արշալույսների մշուշը, կաղնիների խշշոցը, առվակների խոխոջը, հովերի կապույտը, որոնք փոշիացել են օրերի հեռավորության մեջ՝ թողնելով, որպես անանց կարոտ, «հայրենական քնքուշ թախիծ»: Այս թախծի խոհափիլիսոփայական բարձր արտահայտությունը եղավ «Վերադարձրեք իմ մանկությունը» բանաստեղծությունը.

*Այցի եմ եկել ձեզ, սարեր սիրուն,
Վերադարձրեք իմ մանկությունը,
Այցի եմ եկել ձեզ, ձորեր սիրուն,
Վերադարձրեք իմ մանկությունը:
Առվակներ, ձեզ հետ շատ եմ խաղացել,
Ձեր ափին շատ եմ ջաղաց կառուցել,
Աղբյուրներ, եթե ինձ չեք մոռացել,
Վերադարձրեք իմ մանկությունը...*

*Իմ մանկությունը հրաշք էր, հեքիաթ,
Ձեր թևին տարաք, ամպեր լուսակաթ,
Դեպի բարձունքներն այն ձյունագագաթ՝
Վերադարձրեք իմ մանկությունը³¹:*

³⁰ Գրաշի Ա., Ծիածակի յոթ երգը, Երևան, «Սովետական գրող» հրատարակչություն, 1961, էջ 156:

³¹ Նույն տեղում, էջ 168:

Գրաշու հայրենի եզերքը ինքնաբավ է, անկախ միջավայրի օտարաշունչ ազդեցություններից: Այդ հանգամանքը, նույնիսկ, կարծես գոյություն չունի: Ճիշտ է, հայրենին հեռու է, բայց նրա պատկերը բանաստեղծի հոգու մեջ է՝ մտերիմ ու ջերմ գորովանքի գրավչությամբ: Նա ազատ ու հավերժական է, քանզի նրա ձևույթը տիեզերական է.

*Հայրենի հողի գարունքն է երգդ տիեզերքի մեջ,
Հայրենի հողի ծաղկունքն է երգդ տիեզերքի մեջ,
Հայրենի հողի բուրմունք է երգդ տիեզերքի մեջ,
Հայրենի երկնի աստղունք է երգդ տիեզերքի մեջ,
Տիեզերքի պես խորունկ է երգդ տիեզերքի մեջ:³²*

Գրաշու «Կապույտ լեռներում» շարքը ներբողների մատյան է, հայրենասիրության իսկական մատյան, որը ներհյուսված է բանաստեղծի անմնացորդ սիրով առ հայրենին, քանզի ինքը ճուլված է հայրենի հողից ու ջրից («Ես քո հողից եմ բուսել, Ղարաբաղ»), և նրա մարմինն ու հոգին բաղադրված են հավերժորեն հպարտ լեռնաշխարհից ու արևաթաթախ հովիտներից: Հենց այս սիրո մեջ է Գրաշու ընդվզում օտարի տիրապետության հանդեպ, քանի որ երկիր հայրենին իրենն է և այդպես կարելի է սիրել միայն իր պատկան երկիրը և այստեղ միայն կարելի է գտնել իր վերջին հանգրվանը.

*Երբ ես մահանամ, ինձ խարույկ նետեք,
Մոխրանամ նրա ուրախ բոցերում,
Մոխիրս տվեք հովին սրաթև,
Որ տանի շաղ տա իր ձեռքով թեթև
Իմ Ղարաբաղի կապույտ լեռներում³³:*

Պաշտամունքը հայրենիքի հանդեպ անկարելի է պատկերացնել առանց ներքին հավատի՝ հայրենիքի հավերժության և ապագայի հանդեպ: Եվ անկասկած է, որ իբրև հոգեկան արժեք, Գրաշու պոե-

³² Նույն տեղում, էջ 197:

³³ Նույն տեղում, էջ 187:

զիան ուսանելի դասեր է տվել ապագա սերունդներին՝ ճանաչելու հայրենիքը և պայքարելու նրա ազատ և անկախ գոյության համար:

«Անհատի պաշտամունքի» քննադատությունից հետո, խրուշչովյան շրջանում, նկատելիորեն ակտիվանում է ազգային շարժումը Ղարաբաղում: Գյուղերում տեղի են ունենում ստորագրահավաքներ՝ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը Հայաստանի Հանրապետության կազմի մեջ միավորվելու համար: Գրողների միությունը՝ Բագրատ Ուլուբաբյանի ղեկավարությամբ, դառնում է յուրատեսակ կենտրոն՝ ազգային շարժումը գաղափարապես կազմավորելու գործում: Այս հանգամանքը չէր կարող աննկատ մնալ ադրբեջանաթուրքական գաղութարարների ուշադրությունից: Սկիզբ է առնում հակահայկական ռեակցիոն արշավ մարզի մտավորականության դեմ, որն ավելի բացահայտ հալածանքի է հասնում Հեյդար Ալիևի քաղաքականությամբ: Կուսակցության մարզկոմի առաջին քարտուղար նշանակված Կևորկովը՝ որպես թուրքամետ դրածո, ընթացք է տալիս մարզի ապազգայնացման գոեհիկ գործելակերպին: Հենց Ադրբեջանի կոմկուսի ԼՂ մարզային կուսկազմակերպության առաջին պլենումում նա ջարդարարական տոն է տալիս իր ելույթին, մարզի հայ մտավորականությանը մեղադրում նացիոնալիզմի մեջ՝ ընդգծելով, թե գաղափարական, հակակուսակցական այդ ուղղությունը ներթափանցում է Հայաստանից: Եվ, այնուամենայնիվ, ընդհատակյա, թե «էմիգրանտ» օղակներում շարունակում է մաքառել Արցախի ազատագրական ոգին: Բագրատ Ուլուբաբյանը հրատարակում է «Խաչենի իշխանությունը 10-15-րդ դարերում», «Դրվագներ Հայոց Արևելից կողմանց պատմության», «Արցախի պատմությունը» աշխատությունները, լույս են տեսնում արցախյան բարբառի և բանահյուսության վերաբերյալ աշխատություններ, որոնք հիմնավորում են Արցախ աշխարհի՝ որպես տիեզերական սուբյեկտի, ինքնությունն ու բնկությունը:

Վերելք է ապրում նաև արցախյան բանաստեղծությունը, որի առաջատար դեմքերն են Գուրգեն Գաբրիելյանը, Հրաչյա Բեգլարյա-

նը, Վարդան Հակոբյանը:

Ժամանակակից մանկագրության տաղանդավոր դեմքերից է Գուրգեն Գաբրիելյանը: Արցախյան բանաստեղծության արժեքավոր էջերից է նրա մանկական պոեզիան: Այդ պոեզիան իսկական դպրոց է մանուկ սերնդի աշխարհիմացության և մտավոր կազմավորման գործում: Այս տեսակետից հատկապես արժեքավոր են նրա «Այբուբենը երգերի մեջ», «Ընտիր երկեր», «Երգող ծառը» ժողովածուները, որոնք մանուկներին ուսուցանում են մայրենի լեզու, արցախյան բնաշխարհի ճանաչողություն և սեր՝ հայրենի օջախի և ազգային ավանդույթների հանդեպ:

Արցախյան բանահյուսության պսակը կարելի է համարել Գուրգեն Գաբրիելյանի «Հորովելը», որտեղ արտացոլված է հայ գեղջուկի անսահման սերը հողի հանդեպ, աշխատանքի, վաստակի, պարզ ու աստվածահաճո կենցաղավարության փիլիսոփայական խոհը: Միայն բնիկ ժողովուրդը կարող է ունենալ աղոթքի պես մաքուր հոգևոր երգ:

Արցախյան պոեզիայի առաջընթացում նշանակալից եղավ Վարդան Հակոբյանի ներկայությունը՝ թե՛ իբրև բանաստեղծ, թե՛ որպես գրական, հասարակական գործիչ: Նրա գրական մուտքն այսպես ողջունեց արցախյան ազգային-ազատագրական շարժման ղեկավար, պատմաբան ու գրող Բագրատ Ուլուբաբյանը. «Վարդան Հակոբյանի պոեզիայի ընդգրկումները համարյա անսահման են՝ այսօրերգությունից մինչև միջնադար, Ամարաս, որ մեր սրբազան հավատք ակունքն է: Մեր Արցախին Վարդանն էր պետք, և նա կա՝ երիտասարդ, առույգ, տաղանդավոր»³⁴: 1965-1986 թվականների ընթացքում Վ. Հակոբյանը հրատարակեց բանաստեղծությունների մի քանի ժողովածուներ, որոնք նոր երանգներ են գծում ժամանակի պոեզիայում: Նա նկատելիորեն ընդլայնում է արցախյան պոեզիայի

³⁴ Սողոմոնյան Տ., Տաճարի ճանապարհին կամ մենարանի ուխտավորը, Ստեփանակերտ, ԼՂՀ ԳՄ «Վաչագան Բարեպաշտ» հրատարակչություն, 2007, էջ 11:

ընդգրկումները, բնաշխարհը հանդես է գալիս նոր երանգներով, նկատելիորեն թանձարանում է նաև խոհափիլիսոփայական ներգ-գայումը: Երկրորդ շարքը, որը «Սեր և ժպիտ» խորագիրն է կրում, ունի այսպիսի բնաբան.

Ծիծեռնակի բույնի նման

Սրտի դողով,

Հոգու շողով

Ու հողով է հյուսվում երգը,

Բայց նրա մեջ ծվարում է տիեզերքը...³⁵

Այս բնաբանն ակնկալում է ստեղծագործական աշխարհի մի անեզր տարածություն, որ գրականագետ Սարինյանը բնորոշում է «մեղեդիներից մինչև առասպել» հասկացությամբ: Մեր նպատակից դուրս է անդրադառնալ Հակոբյանի պոեզիայի գաղափարական ու գեղարվեստական առանձնահատկությունների հանգամանալից քն-նությանը: Տվյալ պարագայում մեզ հետաքրքրում է նրա պոեզիայի այն երակը, որն ուղղակիորեն կապվում է ազատամարտի արցախ-յան պոեզիային: Նկատելի փաստ է, որ եթե իր բանաստեղծական առաջին շարքում («Մեղեդիներ») նա բնաշխարհի երգիչ է՝ ողման-տիկական ներշնչանքով, ապա երկրորդ շարքում, հենց սկզբից, հայտնվում է հայրենիքի բնապատկերը՝ «Հպարտություն» բանաս-տեղծությամբ: Դա ինքնագոհ անհատի հպարտություն չէ, այլ գոյա-կան հպարտություն, քանզի «կրծքի տակ հեքն է հայրենի երկրի» և «սրտի տերը հայրենի սերն է», հպարտ է, քանզի հպարտությունը հայրենիքինն է, Արցախինն է, «Սրբացած պարտք է՝ Արևապսակ օրը երգելու»: Դրան հաջորդում է «հայրենի հողի» պաշտանմունքը, նրա անկոահելի զորությունը՝ հոգեկան թոփչքի համար, որ կարծես՝ ի հեճուկս տիրողի թերարժեքության, զգայում է դարի հեքը.

³⁵ Հակոբյան Վ., Երկեր, Ա, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պյուս» հրատարակչություն, 2006, էջ 42:

Իմ օրը դարի հեքով է բացվում,
Դարերի աչքով նայում աշխարհին,
Դուք իմ սլացքում որոնեք երգն այն,
Որ երակներում եռացող արյան նվագի տակ է

Միշտ ծնունդ առնում,
Եվ սուրբ հայրենյաց սիրո պահանջով
Դարիս խորհուրդը երկինք է տանում³⁶:

Հայրենյաց սերը «նյութականանում է», և բանաստեղծը իր նորեւրուկ մանկանը հուշում է հողի իմաստուն խորհուրդը.

Վաղը արդեն ոտքերիդ տակ,
Նոր ճանապարհ պիտի դառնա,
քնքանք դիր քայլերիդ մեջ,
սեր ու գորով,

Հողը, որդիս, քո պապիկն է³⁷:

Հողի պաշտպանմունքը վերաճում է երգի («Հողերգ»), հավիտենության խորհուրդ է հուշում պապի այգին, պապ, որ իր այգին հավքերին թողեց ու ինքը գնաց: Հողը և պապը խորհրդանիշ են դառնում Հակոբյանի պոեզիայում. հողը՝ հայրենիքի խորհրդանիշ, պապը՝ հավերժության.

Կանգնել ահա ու նայում եմ մեր օջախին,

Օջախի մեջ պար է բռնել

Պապիս պապի

Նախապապի

Ձեռքով վառած անմարելի,

Անմեռնելի

Կրակը հին³⁸:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 45:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 214:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 243:

Վարդան Հակոբյանի պոեզիայի ժամանակը համընկնում է կերպարային տարիների քաղաքական ռեակցիայի մղձավանջին և միանգամայն ակներև է բանաստեղծի ներքին օպոզիցիան՝ մարզը սեփականացնելու ալիկյան ծրագրի հանդեպ: Նա հոգում թաքցնում է հայրենական վիշտը և վեհանում հպարտության զգացումով, թե «Երևի լեռան թոռ կամ ծոռ եմ ես// Իմ մեջ անմեռ է ոգին վեհության», քանզի «Իմ տունն այստեղ է, իմ Ղարաբաղում»: Սակայն իր «Արյան կանչում» Ավարայրում թափված արյունն է և «թրի դեմ գրիչ» մաշտոցյան սուրբ այբուբենի լույսը, և բանաստեղծն՝ ունկնդիր ժամանակի ոգուն, այլ հնչյունների մեջ փորձում է որոնել հավատամքի իր բառը.

*Ժամանակը ձգվում է լարի պես,
Նվազը երգ է գտնում իր համար,
Կարկաչն աղբյուր է գտնում իր համար,
Առվակը ձոր է գտնում իր համար,
Իսկ ես մաքառման անունն եմ փնտրում:
Ժամանակը թռչում է հավքի պես,
Երկինքը թև է գտնում իր համար,
Թախիծը վարդ է գտնում իր համար,
Հողը երազ է գտնում իր համար,
Եվ ես անունն եմ դառնում մաքառման³⁹:*

Բանաստեղծի յուրաքանչյուր բառ ունի ապրումների, զգացումների, փիլիսոփայական ընդհանրացումների անսահմանություն, որը և նրա խոսքը դարձնում է դինամիկ: Նրա բանաստեղծություններում բառն իսկապես «շատ բարդ և բազմակողմանի մի երևույթ է»⁴⁰, - ինչպես ասում են:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 256

⁴⁰ Բախտին Մ., Դոստոևսկու պոետիկայի հիմնախնդիրները, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պյուս» հրատարակչություն, 2010, էջ 171:

Վարդան Հակոբյանի պոեզիան մաքառման պոեզիա է, մաքառում՝ հանուն հայրենի Արցախի ինքնության ու ազգային գոյության, պատմության հուշերի ավանդակցության, հոգևոր հանճարի ստեղծումներով: Գրողն իր էությամբ ձուլված է Ղարաբաղին և առիթ ունի ասելու «մարքսիզմի չստեր հազած ֆիլիստերներին», թե «ես երգ չունեմ Ղարաբաղի մասին», քանզի.

*Ղարաբաղը ծառ է իմ արմատի վրա,
Ղարաբաղը սեր է իմ հավատի վրա,
Ղարաբաղը տեր է իմ կարոտի վրա...⁴¹*

Դիմադրական շարժման առաջատար դեմքերից է Հրաչյա Բեգլարյանը: Իզուր չէ նա իր երկերի հատորները անվանել «Արցախ-Նամե», որովհետև նրա ամբողջ ստեղծագործությունն ասք ու պոեմ է Արցախի մասին: Բեգլարյանի բանաստեղծությունների առաջին իսկ ժողովածուներում («Կամուրջ» «Լեռան աղբյուր», «Կապույտ լեռների երգը») հայրենի Արցախ բնաշխարհին է, նրա պատմությունն ու հոգևոր հանճարի հուշարձանները: Հատկանշական է, որ իր բազմահատոր «Արցախ-Նամե» Բեգլարյանը բացում է «Հրաչք երկիր, իմ Ղարաբաղ» և «Ղարաբաղցին» հիմներգերով:

*Չքնաղ ես դու ու միշտ ջահել,
Հրաչք երկիր, իմ Ղարաբաղ,
Ո՛վ է այդպես քեզ զարդարել,
Հրաչք երկիր, իմ Ղարաբաղ.⁴²*

(«Հրաչք երկիր, իմ Ղարաբաղ»)

Ապա.

*Պատվել գիտե միշտ իր հյուրին,
Գիտե գինը աղ ու հացի,*

⁴¹ Բեգլարյան Հ., Արցախ-Նամե, Ստեփանակերտ, «Տիգրան Մեծ» հրատարակչություն, 2000, էջ 313:

⁴² Նույն տեղում, էջ 11:

*Միշտ հյուրասեր ու միշտ բարի,
Միշտ սրտաբաց դարաբաղցին:⁴³*

(«Ղարաբաղցին»)

Հետաքրքրական է, որ Հր. Բեգլարյանը հստակ նվիրում ունի դարաբաղյան բանահյուսության հանդեպ: Այսպես է նա ճանաչում իր հայրենի Արցախը: Իսկ դա իմացական ամուր հիմք ունի, քանի որ բանահյուսության մեջ ավելի, քան խոսքի այլ ձևերում, արտացոլվում է ժողովրդի էթնիկական ինքնությունը, ավանդակեցությունը, կենցաղավարությունը, բնիկությունը: Եվ այսպես, իբրև բանահյուսություն, Բեգլարյանի պոեզիայում հանդես են գալիս արցախյան լեռները, գետերը, անտառները, աղբյուրները, որոնք անօրինակ են, անկրկնելի ու գեղեցիկ.

*Աղբյուրներն այստեղ մաքուր են ու պաղ,
Օղը ծաղկունքի բույրով հագեցած,
Երկինքը լազուր ծովի պես խաղաղ,
Ամպերն առագաստ ծովի պես փոված:
Հսկա ժայռերը ուս-ուսի տված,
Կնճոռոտել են ճակատները վես,
Մտքերի անհուն ծովի մեջ սուզված
Իմաստունի պես խորհում են ասես⁴⁴:*

Մի առանձնահատկությամբ Բեգլարյանի պոեզիան կարծես լրացնում է արցախյան բանաստեղծության ներաշխարհը: Դա բացահայտ ու անմնացորդ զգացմունքայնությունն է, սերը՝ որպես հոգեկան վիճակ՝ շնորհված հայրենի բնաշխարհի վկաներին, ասելիքի պարզությունը: «Արվեստների արվեստը, գեղարվեստական ձևի բարձրագույն արժանիքը,- գրել է Ու. Ուիթմենը,-գրականության արևը՝ պարզությունն է»⁴⁵: Հրաչյա Բեգլարյանի պոեզիայում այն, ինչ դարաբաղյան է, սիրելի է ու պաշտամունքի առարկա, կարծես սերը

⁴³ Նույն տեղում, էջ 13:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 80:

⁴⁵ Ուիթմեն Ու., Խոսքի տերևները, Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 2012, էջ 11:

և կարոտը տրված են լեռների, առուների, հովիտների, արահետների բնական պարզությանն ու էությանը. «Այս ծաղկահոտ սարերից, կանաչ նարոտ սարերից կարոտս չի հագնում»⁴⁶: Այս սերը յուրատեսակ վահան է հայրենիքի ինքնությունը պահպանելու համար, զգացմունքի մի հայրենասիրություն, որ չի թաքցնում ներքին բուկումը վայրագ թշնամու հանդեպ.

*Դու՛ դաջված գազան,
Ինչ իրավունքով մեր դարին հասար,
Որ մարդ սրիկան քեզ ազգ անվանեց,
Դու՛ թուրք խաշնարած,
Ով մեր ուսերին քո բեռը դրեց...⁴⁷:*

Այս մարտահրավերով Հրաչյա Բեգլարյանն արձագանքեց գոյամարտի արցախյան բանաստեղծությանը:

Աշխատության ներածությունում մենք ակնարկեցինք, որ ազատամարտի պոեզիան բարդ համակարգ է ներկայացնում և կառուցվածքային, և բովանդակային իմաստով: Լինելով Համազգային երևույթ՝ այն միաժամանակ համաշխարհային արձագանք ունի և ենթակա է ոչ միայն ազգային-գաղափարական, այլև սոցիալական, հոգեբանական, բարոյաբանական չափանիշների: Դա էապես աշխարհայացք է, փիլիսոփայություն, հայացքների վերստուգում:

Չպետք է անտեսել այն հանգամանքը, որ մինչ անկախության հռչակագիրը, Հայաստանը և Ղարաբաղը գտնվում էին Խորհրդային Միության կազմում: Տակավին փլուզված չէր «սովետական իմպերիան» և գործում էին միութենական, կայսերապետական օրենքներն ու սահմանադրությունը: Չպետք է անտեսել նաև այն փաստը, որ անկախ ազգային շահերի ներհակությունից, տասնամյակներ շարունակ կոմունիստական գաղափարախոսությունը քարոզել էր բարեկամության և իրավահավասարության հիմքի վրա դրված ազգային

⁴⁶ Բեգլարյան Հ., Արցախ-Նամե, Ստեփանակերտ, «Տիգրան Մեծ» հրատարակչություն, 2000, էջ 47:

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 104:

քաղաքականություն, որը, այսպես թե այնպես, ստացել էր ազգային համագործակցության բնույթ: Դա արտահայտվել է մշակույթի և գրականության մեջ և ունեցել է տխուր ու անցանկալի հետևանքներ: Բոլոր այս կարգի ազդեցություններից ու կապերից ազատվելու համար անհրաժեշտ էր հոգեբանական որոշ նստվածքների հաղթահարում: Պատահական չէր Հրանտ Մաթևոսյանի ասույթը Խորհրդային Միության փլուզման վերաբերյալ. «Մնում է մեծ հայրենիքի փոխանցվող ցավը... Ամենամեծ ցավը՝ հայի համար մեծ պետության քաղաքացու ստատուսի կորուստը... Մեջքս շտկած, բարձրահասակների մեջ բարձրահասակ կանգնած էի, հարաբերություններս աստղերի, ատոմի, միջազգային խոշոր գործիչների հետ էր, կարող էի սրամտել Չերչիլի մասին, ես ինչ գիտեմ, ծաղրել որևէ խոշոր մեկին: Ասում ես քեզ ինչ, մեզ ինչ, դրանից ինչ օգուտ ստացար: Ես դրանից էն օգուտը ստացա, որ կորացած հայ չեղա, այլ շտկված հայ»⁴⁸: Վերադարձ դեպի անցյալը, ըստ Մաթևոսյանի, անհնար է և կործանարար, բայց եղելությունը հոգեբանական խոր նստվածքներ է թողել:

Ազգային շարժման բարձրակետը 1988 թվականի փետրվարն է, Ստեփանակերտի Վերածննդի հրապարակում հարյուր-հազարավոր մարդիկ վանկարկում էին «Միացում», «Միացում»: Շարժումը ղեկավարում էր «Կոունկ» կոմիտեն (Նախագահ՝ Արկադի Մանուչարով, փոխնախագահ՝ Վարդան Հակոբյան): Ապա հաջորդում են Սումգայիթի, Բաքվի, Կիրովաբադի ցեղասպան դեպքերը...

Ազատագրական պայքարի դիրքերում էր ազատամարտի արցախյան պոեզիան՝ հաստատելով այն ճշմարտությունը, որ, իրոք, «նույն արձիճից են ձուլում, իմացիր, գնդակն ու... տառը»⁴⁹:

⁴⁸ Մաթևոսյան Հ., Ես ես եմ, Երևան, «Ոսկան Երևանցի» հրատարակչություն, 2005, էջ 82-83:

⁴⁹ Էմին Գ., Երկերի ժողովածու, հատոր 2, Երևան, «Սովետական գրող» հրատարակչություն, 1985 թ., էջ 93:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

*Մարտի Ավարայրի
Եւ այլևրդ թուր եւ:*

ՀՐԱՉՅԱ ԲԵԳԼԱՐՅԱՆ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԻ

ԵՎ

**ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅԱՆ
ՁԱՅՆ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆԸ**

Ազատագրական պայքարի ու պատերազմի թեման, ընդհանրապես, լայն տեղ ունի ոչ միայն հայ, այլ նաև ռուս և համաշխարհային գրականության մեջ: Այն դաստիարակչական նշանակությունից բացի, ունի նաև ժողովուրդների ազատության ու անկախության համար պայքարի պատմությունը ներկայացնելու առաքելություն: Ռուս գրականագետ Իլյա Պլեխանովը գրել է. «Ժամանակն ամեն ինչ տեղն է դնում, ասպարեզը մաքրում է գրական անբարոններից, և մեր հետնորդները կարդալու են պատերազմական թեմայով գրվող ժամանակակից հեղինակներին, ձգտելու են հասկանալ՝ ինչպիսին ենք մենք եղել, ինչով ենք ապրել, ինչի միջով ենք անցել, ուսումնասիրելու են պատերազմական գրականությունը»¹: Այս առումով հարուստ ավանդներ ունի հայ գրականությունը. գրողները ազգային-ազատագրական պայքարի գեղարվեստական տարեգրության մեջ բազմակողմանիորեն ներկայացրել են այն դարակազմիկ իրադարձությունները, դեպքերն ու հերոսական անցքերը, որոնք սերունդներին շարունակում են դաստիարակել հայրենասիրության բարձր ոգով:

Խորենացուց մինչև Դավթակ Քերթոդ, մինչև Աբովյան ու Պեշիկթաշյան, Րաֆֆի ու Պատկանյան, մինչև Իսահակյան, Տերյան ու Չարենց, մեր մեծերը ստեղծել են, հիրավի, գեղարվեստական մնայուն արժեքներ: Այսպես, Պեշիկթաշյանի «Ձեյթունյան երգերն» ու Իսահակյանի «Հայդուկի երգերը» ոչ միայն զգալիորեն խթանել են մեր պոեզիայում ազատասիրության ու պայքարի գաղափարների արմատավորմանը, այլ, ընդհանրապես, նպաստել են մեր գրականության զարգացմանը: Այսպես, Պեշիկթաշյանի հերոսը երազում է ազատագրված տեսնել հող-հայրենին, ահա թե ինչու նա միայն մի ցանկություն ունի. «Կուզեմ վառող և գնդակներ»:

¹ www.gospisatel.ru *Илья Плеханов снято самоцензурой*

Թրքաց մայրեր թող լան, ու դուն

Ուրախ լուրեր տար ի շեյթուն՝...

Մ.Պեշիկթաշյան, «Մահ քաջորդվույն»

Ավ. Իսահակյանն ազգային-ազատագրական պայքարին նվիրված բազմաթիվ գործեր է ստեղծել, որոնց պսակն է հանդիսանում «Հայդուկի երգեր» գիրքը:

Հայդուկը հոգում երազ է տեսնում,

Հայրենի աշխարհն ազատ, ապահով...

Տեսնում է... արտում հովն է շնկշնկում,

Փայլուն գերանդին զրնգում է անուշ,

Ու փոցխ են քաշում սիրուն աղջրկունք՝

Հայդուկի վրրա երգելով անուշ՝

Խաղաղ, ստեղծագործ աշխատանքը հայ մարդու համար միշտ էլ եղել է երազանք, որովհետև ոսոխները հաճախ են նրան ստիպել մաճն ու մանգաղը թողնել ու զենք վերցնել հանուն հայրենիքի փրկության: Իսահակյանագետ Ավ. Իսահակյանը դիպուկ է նկատել. «... Իսահակյանը հանդես է գալիս որպես ազատամարտի շեփորահար, որպես մարտի ազդարար: Նա բանաստեղծի իր առաջնահերթ պարտքն է համարում մարտական զարթոնքի կոչել ազգի զավակներին»⁴...

Վարպետը ժամանակին անդրադարձել է արցախյան ազգային-ազատագրական շարժմանը, իր ստեղծագործություններում գովերգել է Արցախ-Սյունանց աշխարհը՝ որպես «քաջերի օրրան»⁵: «Թուր-

² Պեշիկթաշյան Մ., Երկերի լիակատար ժողովածու, Երևան, ՀՍՍՀ Ա հրատարակչություն, 1987, էջ 44:

³ Իսահակյան Ա., Հայդուկի երգեր, Երևան, «Արևիկ» հրատարակչություն, 1990, էջ 71:

⁴ Իսահակյան Ավ., Վարպետը և Արցախը, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պյուս» հրատարակչություն, 2008թ., էջ 26:

⁵ Իսահակյան Ա., Հայդուկի երգեր, Երևան, «Արևիկ» հրատարակչություն, 1990, էջ 95:

քերը (տաճիկները) Բագուն ջարդելուց հետո 11 000 զինվորով մտան Ղարաբաղ, Չանգեզուր՝ ջարդելու: Բայց իրենք մեծ ջարդ կրեցին, ասում են, 3000 տաճիկ հազիվ են ազատվել: Հայերը լավ ջարդ տվին նրանց»⁶,- գրում է վարպետն իր «Ղարաբաղյան օրագիր» գործում:

Պատերազմական թեմաներով բանաստեղծական ուրույն կոթողներ են ստեղծել Ռոբերտ Բյոռնսը, Արթուր Ռեմբոն, Հովհաննես Ծիրազը, Նաիրի Չարյանը և շատ ուրիշ երևելի գրողներ: Հայ քնարերգության գլուխգործոցներից է Հովհաննես Ծիրազի «Էքսպրոմտը»:

Ծիրազը առաջնորդվում է ժողովրդական իմաստությամբ՝ հենվելով չարի հետ կովում բարու հաղթանակի վրա, նա հայոց ազգային ոգու անպարտելիության մեջ է տեսնում իր ժողովրդի հավերժությունը: Ահա թե ինչու Ծիրազը ժողովրդի կերպարը նույնացնում է անսասան լեռների հավիտենության հետ, թշնամուն տեսնում «վայրագ հողմերի» մեջ.

*Մենք խաղաղ էինք մեր լեռների պես,
Դուք հողմերի պես խուժեցիք վայրագ:*

*Մենք ձեր դեմ ելանք մեր լեռների պես,
Դուք հողմերի պես ոռնացիք վայրագ:*

*Բայց մենք հավերժ ենք մեր լեռների պես,
Դուք հողմերի պես կկորչեք վայրագ⁷...*

Գեղարվեստական բարձր վարպետությամբ է կերտված Նաիրի Չարյանի «Դու քաղցր ես, հող իմ հայրենի» բանաստեղծությունը: Նաիրի Չարյանի խոհի մեջ դիմառնության մեթոդը կիրառվում է բուլորովին այլ, ավելի շատ՝ հոգեբանական եզրույթում. երկխոսությունը տեղի է ունենում ոչ թե հակընդդեմ բևեռների, այլ հողի և նրա

⁶ Նույն տեղում, էջ 14:

⁷ Ծիրազ Հ., Հատընտիր, Երևան, «Հայրապետ» հրատարակչություն, 2012, էջ 275:

որդու միջև, որը գրեթե չի տարբերվում «իր և իր միջև» կայացող գրույցից: Հոգեբանական մի «ահեղ պահի» մեջ բացվում է մարդու տիեզերքից էլ մեծ հոգին.

*Դու քաղցր ես, հող իմ հայրենի,
Չկա քեզնից անուշ անուն,
Բայց վտանգի ահեղ պահին,
Երբ սպառնում է թշնամին,
Դու ավելի ես քաղցրանում⁸:*

Արթյուր Ռեմբոյի «Հովտում քնածը» ստեղծագործության մեջ ամենանուրբ ու հստակ գույներով զինվորի կերպարում տրվում է կյանքի ու մահվան փիլիսոփայությունը.

*Հիրիկների մեջ կապույտ նա քնել է անվրդով
Ու ժպտում է մի հիվանդ երեխայի ժպտով.
Նա մրսում է... Բնություն, նրան ջերմիկ օրորիր.*

*Նա այլևս չի զգա բուրմունքը քո թուլանքի.
Հավերժական սիրի մեջ խաղաղվել է, ու կրծքին՝
Գնդակներից բզկտված՝ արյան հետքեր կան կարմիր...⁹*

Պատերազմները մարդկության կյանքում համաշխարհային ողբերգություններ են: Ամենուրեք երևում է ավերածությունների դաժան դեմքը՝ հրդեհներ, կոտորածներ, մարդկային ճակատագրերի խեղում, արյուն ու մոխիր: Եվ համաշխարհային գրականության անվանի քնարերգուներից մեկը՝ Ռոբերտ Բյոնսը, իր գրիչը թաթախում է ժողովրդական ցավի ու վշտի մեջ, գրում.

*Կովի ահեղ ժխորն անցավ,
Դարձյալ աշխարհն է խնդում,*

⁸ Չարյան Ն., Երկերի ժողովածու, հատոր 1, Երևան, «Հայպետ» հրատարակչություն, 1962, էջ 175:

⁹ Ռեմբո Ա., Բանաստեղծություններ, Երևան, «Ապոլոն» հրատարակչություն, 1991, էջ 32:

Դաշտեր, գյուղեր են մոխրացած,

Ու բյուր որբերն են անտուն¹⁰:

Ճշմարիտ արվեստագետները, լինելով ժողովրդական տրամադրությունների, ձգտումների ու տենչերի իսկական արտահայտիչներ, չեն կարող անմասն մնալ ազգային-ազատագրական պայքարից, ավելին, դառնում են այդ պայքարին շունչ ու ոգի տվող մարտիկներ՝ կանգնելով ծավալվող իրադարձությունների առանցքում: Հիշենք Սերվանտեսին, որ թուրք-իսպանական պատերազմում երկու անգամ ծանր վիրավորվել է, Բայրոնին, որ մասնակցեց թուրք-հունական պատերազմին, Չարենցին, որ որպես կամավորական՝ զինվորազրկվել էր թուրքերի դեմ իր ժողովրդի մահու և կենաց կռիվներին, Ֆրանսիական հեղափոխական շարժման ակտիվ գործիչ, բանաստեղծ Միսաք Մանուշյանին, որ իր կյանքը նվիրեց Ֆրանսիայի ազատությանը, արցախցի երիտասարդ բանաստեղծ ու զինվոր Կոմիտաս Հակոբյանը, ով թուրք-ազերական հրոսակների դեմ պայքարում ազգի ազատության զոհասեղանին դրեց կյանքը...

Հիրավի, ազատամարտի թեման առանձնահատուկ տեղ ունի բոլոր ժողովուրդների գրականությունների մեջ: Եվ, բնականաբար, ժամանակի ընթացքում ձևավորվել են հարուստ ավանդույթներ, որոնք իրենց նոր կիրառությունն են գտնում ժամանակակից գրական դաշտում: Դրա լավագույն օրինակներից է Արցախում ստեղծվող գրականությունը, որը համահայկական իրականության մեջ ունի իր ուրույն տեղը:

Արցախի ազատագրական շարժումն իր բովանդակությամբ համազգային էր, և, բնականաբար, այն իր արտացոլումը գտավ հայ գրականության, հրապարակախոսության և բանաստեղծության մեջ: Իրենց ստեղծագործությամբ շարժմանն արձագանքեցին Սիլվա Կա-

¹⁰ Բյուրնս Ռ., Ոտաբորիկ աղջիկը, Երևան, «Իրավունք» հրատարակչություն, 2007թ., էջ 52:

պուտիկյանը, Վահագն Դավթյանը, Հրաչյա Հովհաննիսյանը, Հովհաննես Գրիգորյանը, Դավիթ Հովհաննեսը և շատ ուրիշներ: Մեր նպատակից դուրս է երևույթը դիտել ամբողջ հայ բանաստեղծության տեսադաշտում: Մեր նպատակն է ցույց տալ շարժման արձագանքներն արցախյան պոեզիայում, թե ինչպես Արցախի բանաստեղծությունը մասնակից եղավ ազատագրական շարժման իրադարձություններին: Պետք է ասել, որ ասպարեզի վրա էին, առանց բացառության, Արցախի բոլոր գրողները: Սակայն մենք երևույթը քննելու ենք մի շարք առաջատար բանաստեղծների երկերի վերլուծությամբ: Այստեղ նկատի ունենք Հրաչյա Բեգլարյանին, Վարդան Հակոբյանին, Գուրգեն Գաբրիելյանին, Ռոբերտ Եսայանին, ինչպես նաև Բոգդան Ջանյանին և Արտեմ Հարությունյանին:

Վարդան Հակոբյանն արցախյան պայքարի առաջին գծում էր ոչ միայն որպես գրողների միության նախագահ, ազգային-հասարակական գործիչ, այլև որպես բանաստեղծ և հրպարակախոս: Ուշագրավ փաստ է, որ «Ամարասի զանգերը» շարքը Վարդան Հակոբյանը բացում է «1988» բանաստեղծությամբ: Հաջորդ շարքում («Արցախա ծովս») նա բանաստեղծություն է տեղադրում «1988 թվական, փետրվար» վերնագրով: Երկու շարքերի գրության թվականները նույնն են՝ 1987-1989:

Անցնող տարին կարծես որևէ անակնկալ չի բերում, բայց ինչ-որ ներքին, տագնապ պաշարում է բանաստեղծի հոգին: «Անցվոր օրվա սաղմոսի մեջ փուշ կա սրտի», անդուռ ցավ կա հոգում և բնության ներդաշնակությունը ճեղքվում է այլ դասավորությամբ.

*Ճաք է տվել խաչքարաբուռ ակն աղբյուրի.
այս որտե՞ղ է կորչում, արդյոք, ջրիկը ջինջ,
այս որտե՞ղ է երգն աղբյուրից զատել իրեն,
այս որտե՞ղ է հավքը իր մեկ ոտքին կանգնում,
իրար բեր քո ավերը զույգ, թող ակ լինի...¹¹*

¹¹ Հակոբյան Վ, Երկեր, հատոր Ա, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պյուն» հրատարակչություն, 2006, էջ 395:

«Եվ ես տխուր եմ, չափազանց տխուր»,- ասում է բանաստեղծը և մտովի անձնավորում ֆիդայուն՝ Գևորգ Չավուշի, Անդրանիկի, Ավոյի կերպարներով, հիշում Ավարայրն ու Սարդարապատը և հպարտությամբ ակնարկում, թե «Ես օծվել եմ արյամբ պատմության, ինչպես Վարդանի կամ Անդրանիկի սուրը»: Բայց նույն թվականի փետրվարը բացում է վարագույրները և բացահայտում կեղծիքը՝ եղբայրության գաղափարով քողարկված պետության քաղաքականության մեջ: Եվ բանաստեղծը ներկայացնում է գորշ իրականությունը, ուր ազերական ոհմակները ոչնչացնում են այն ամենը, ինչ հայկական է, փորձում են սեփականացնել մեր ազգային մշակույթի կոթողները, երբ չի ստացվում դա, ավերում, հողին են հավասարեցնում: Եվ իրենց այդ զագրելի ու «պատիր բնույթով» անգամ չեն կարողանում հանկարծակիի բերել հայոց քաջերին, որովհետև նրանք լավ են ճանաչում թշնամու «ենիչերական մոլուցքը վայրի», ավելին, պատրաստ են ամեն գնով արժանի հակահարված տալ նրաց ոտնձգություններին՝ քաջ իմանալով պատմության դասերը՝ որտեղ ոտք է դնում թուրքը, այնտեղ ավերվածություններ են լինում, մահ ու ավեր: Դիպուկ է նկատել Վիկտոր Հյուգոն, նա սարսափները հակիրճ նկարագրելու համար ընդամենը գրում է մի քանի բառ. «Այստեղով անցել է թուրքը»¹²: Եվ դրանով ամեն ինչ ասվում է: Իսկ ահա համաշխարհային գրականության մի ուրիշ տիտան՝ Ֆ. Դոստոևսկին, ուղղակի երևույթը ներկայացնում է ամբողջության մեջ՝ բացառիկ վարպետությամբ ներկայացնելով թուրքի ամբողջական նկարագիրը՝ «Կարամազով եղբայրներ» վեպում. «Իսկ այդ թուրքերը, ի միջի այլոց, հեշտասիրությամբ տանջել են նաև երեխաներին, մոր արգանդից դաշույնով կտրել-հանելուց սկսած մինչև ծծկեր երեխաներին վեր նետելը և սվինի ծայրով բռնելը՝ այն էլ մո՛ր աչքերի առաջ: Հենց բուն հեշտանքն էլ մո՛ր աչքերի առաջ անելն էր: Բայց

¹² Chekhov. am:

ահա այսպիսի մի տեսարան հատկապես հետաքրքրել է ինձ: Պատկերացրու. ծծկեր մանկիկը՝ դողահար մոր ձեռքերին, շուրջը՝ ներխուժած թուրքեր: Նրանք մի զվարճալի խաղ են սկսել. փայփայում են փոքրիկին, ծիծաղում են, որպեսզի նրան էլ ծիծաղեցնեն, և հաջողում են, մանկիկը ծիծաղում է: Այդ ընթացքին թուրքը նրա վրա ատրճանակ է ուղղում՝ դեմքից չորս մատնաչափ հեռավորությամբ: Մանկիկը ուրախ ծլվլում է, թաթիկները երկարում, որ բռնի ատրճանակը, և արտիստը հանկարծ չրթացնում է բլթակը ուղիղ նրա երեսին, ջախջախում նրա գլուխը... Արվեստ է, այնպես չէ՞: Ի դեպ, ասում են, որ թուրքերը քաղցրավենիք շատ են սիրում»¹³:

Ժամանակը փոխվում է, սակայն թուրքի բնույթը չի փոխվում: Եվ Վ. Հակոբյանը ճշմարտացի գույներով է ներկայացնում թուրք-ազերի թշնամու կերպարը.

*Ինքն իրեն բացեց կապանքը ստի,
Ավարտվեց ամեն դիմակահանդես,
Գայլը գայլն է նույն՝ բնույթով պատիր՝
Գառան մորթու մեջ, թե որջում անտես»¹⁴:*

Ոսոխը նենգ է ու դավադիր, բայց գրողը չի կորցնում իր լավատեսությունը, նա սխրանքի է մղում ազգի զավակներին, հավատալով, որ, ի վերջո, մշտապես հաղթում է արդարությունը: Վ. Հակոբյանը հավատում է ազգային ոգու անվեհերությանն ու բացարձակ ուժին, գտնելով, որ Մայր Հայաստանի «անուշ ձայնը», որ կանչում ու կոչում է իր որդիներին հերոսության, մեզ համար «և սեր է, և սուր», իսկ սերն ու սուրը միասին անհաղթելի են.

*Մենք՝ որդիք Հայկի, արդար ու վսեմ,
ցավ ու դառնություն այդ ե՞րբ չենք տեսել,*

¹³ Դոստոևսկի Ֆ., Կարամազով եղբայրներ, Երևան, «Սովետական գրող» հրատարակչություն, 1983, էջ 337:

¹⁴ Հակոբյան Վ., Երկեր, հատոր Ա, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պյուս» հրատարակչություն, 2006, էջ 432:

*բայց ոչ մի անգամ, Աստված է վկա,
Արցախին հաղթող չի եղել, չկա...¹⁵*

1988 թ. հունվարին բանաստեղծ Վ.Հակոբյանը Գուրգեն Գաբրիելյանի, Հրաչյա Բեգլարյանի և այլ մտավորականների հետ վերջնական տեսքի է բերում ԽՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Մ.Ս. Գորբաչովին ուղղված այն նամակը, որով պահանջվում էր Արցախը վերամիավորել Հայաստանին: Մոսկվայում այն հայտնի դարձավ «23-ի նամակ» անունով, որովհետև նամակի տակ ստորագրել էին քսաներեք մտավորականներ: Որպես բանագնացներ Մոսկվա մեկնեցին Վ.Հակոբյանը, Գ. Գաբրիելյանը, Հ. Բեգլարյանը: Մոսկվայից վերադառնալուն պես նրանք Ստեփանակերտի Վերածննդի հրապարակում ժողովրդի առջև հանդես եկան՝ հնչեցնելով մինչև վերջ պայքարելու կոչը:

Վ. Հակոբյանն այդ թեժ օրին ցած չդրեց գրիչը՝ ստեղծելով մարտաշունչ երգեր, պոեմներ, բալլադներ և այլ գործեր: Կարևորելով գրողի դերն ու առաքելությունը՝ բանաստեղծը գրել է. «Մեր յուրաքանչյուր տող պիտի գնա այն ուղղությամբ, ինչ ուղղությամբ հոսում է մեր հողի համար ընկած զինվորի արյունը»:¹⁶ Սա խոսում է այն մասին, որ գրողը պայքարի պահին գրիչը պետք է փոխարինի զենքով, մարտի նետվի գրչով ու զենքով: Չափազանց բեղմնավոր եղավ Վ. Հակոբյանի գրիչը շարժման և պատերազմական տարիներին: Իրար հետևից տպագրվեցին նրա «Ամարասի զանգերը» (1989թ.), «Արցախա ծուխ» (1989թ.), «Մեսրոպ Մաշտոցն Ամարասում» (1990թ.), «Տաճարն Աստծո» (1991թ.), «Սոսե» (1994թ.), «Մենարան» (1996թ.) և այլ գրքեր:

Գրականագետ Ս.Սարինյանը Վ.Հակոբյանի «Մենարան» ժողովածուի առաջաբանում գրում է. «Անամպ էր Վարդանի հոգու երկինքը

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ Հակոբյան Վ., Երկեր, հատոր Ե, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պյուս» հրատարակչություն, 2008, էջ 547:

մինչև 1988-ի փետրվարը: Վերահաս իրադարձություններն այլ գույներով են ներկում Արցախի բնակարը: Մնում է Սերը, որ նախաստեղծ է, Բնության և կարոտի արձագանքներն ածանցվում են Արցախ-Պատմություն-Ցավ երրորդության հոգեբանական տազնապներին: Բանաստեղծի հոգու վրա ծանրանում է օրերի մղձավանջը, իրերի շարժումը փոխակերպվում է անկերպության քաոսի... Այլ դրոշանջներ են հղում Գանձասարի և Ամարասի զանգերը, հողի հիշողությունից վերընձյուղվում է Հայկ Նահապետի ձգված աղեղը և պատմությունը մեր ազգային օրացույցի վրա դրոշմում է Ավարայրի և Սարդարապատի զինանշանը»:¹⁷ Եվ ինչպես բանաստեղծ Հրաչյա Բեգլարյանն է նկատել, Վարդան Հակոբյանն իր գործն ուղղակի սկսեց այնտեղից, ուր կիսատ էր թողել Բագրատ Ուլուբաբյանը. «Վարդան Հակոբյանը գլխավորեց Արցախի հարցով Մոսկվա մեկնած մեր ճանաչված և անվանի մտավորականների պատվիրակությունը, այնուհետև նա Արցախյան շարժման նախաձեռնող խմբի կողմից ստացավ 1988թ. փետրվարյան պատմական նստաշրջանը կազմակերպված ձևով անցկացնելու հանձնարարություն, որը և կատարեց հերոսաբար, նիստերի դահլիճից՝ ընկերների օգնությամբ, դուրս վոնդեց Ադրբեջանի բարձրագույն ղեկավարությանը:

Ընդհանրապես պիտի ասեմ, որ արցախյան շարժման ընթացքում Վարդանը ավելի խորը բացվեց իր ըմբոստ բնավորությամբ»:¹⁸

Վ. Հակոբյանի «Արցախա ծովս» ժողովածուն հեղինակի հոգևոր աշխարհը նորովի բացեց ընթերցողի առաջ՝ թե՛ թեմատիկ ընդհանրացումների, թե՛ գրական-գեղարվեստական առանձնահատկությունների բազմազանության առումով: Նա զգում է հայրենիքի ցավը և հնչեցնում պայքարի կոչը:

¹⁷ Սարինյան Ս., Բանաստեղծի հայտնությունը,-Վ.Հակոբյանի «Մենարան» (Երեւան 1996) գրքի առաջաբանը, էջ 4:

¹⁸ Հակոբյան Վ., Երգը որպես հանդիպման վայր, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պյուս» հրատարակչություն, 2009, էջ 268:

«Մղձավանջ» բանաստեղծության մեջ ներկայացվում է Արցախ աշխարհի մոայլ իրականությունը: Եվ ընդհանուր այդ քաոսի մեջ գրողը լույսի ելք է փնտրում, որովհետև գնալով, «գիշերվա սև ստվերները» խորանում են, «քարերի ձիչը ականջ է պատռում», և լուսինն անգամ բանաստեղծի աչքին «արյունոտ կրկնի հետք է» թվում: Սակայն այդ գորշության մեջ, Տունը, որ գրողի գրչի տակ ներկայանում է Արցախի հավաքական կերպարի մեջ, շարունակում է մաքառել, փնտրել փրկության դուռը:

*Մղձավանջը Տան լույսից մարում է,
ամեն նահատակ՝ գոյության վճիռ,
հավատը՝ սուրբ տուն, տաճարվող միամբ,
ատավոտը բաց դաս է հառնումի,
և դարձն՝ արմատանց՝ մարտիրոսություն:¹⁹*

«Ձգված աղեղներ» բանաստեղծության մեջ, ուր գրողի պատկերավոր մտածողությունն ու խոսքի ամբողջականությունը ստեղծում են զգացմունքի ու փիլիսոփայական ընդհանրացումների մի ամբողջություն, դարձյալ խոսում է արցախցու լուսավոր կերպարը: Այստեղ ժամանակը ներկայանում է իր ողբերգական գծերի մեջ, և, սակայն դա չի խանգարում, որ «անմաշ ցավի դեմ» հայրենի եզերքը մնա կրկին լուսեղեն ու մաքուր «լեռան փեշից մեռոն է թափվում»:

*Քարտեզի վրա մի ծառս եղած ձի՝
Արցախ-դաժան սեր, վիրավոր անուն,
տունը փնտրում է աչքեր մայրական,
հայկյան աղեղը լարում է հոգու,
և օրերն անցնող սլացող նետ են:²⁰*

Եվ դարձյալ բանաստեղծությունն ավարտվում է լավատեսական տողով, որը հագեցած է հայկական ժողովրդական իմաստությամբ.

¹⁹ Հակոբյան Վ., Արցախա ծովս, Երևան, «Լույս» հրատարակչություն, 1989, էջ 7:

²⁰ Հակոբյան Վ., Երկեր, հատոր Ա, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պլյուս» հրատարակչություն, 2006, էջ 406:

«Ինչ էլ որ լինի՝ մենք լինելու ենք»:

Գրող-հրապարակախոս, Արցախի հերոս Ջորի Բալայանը բարձր գնահատելով Վ. Հակոբյանի տեղն ու դերը Արցախյան շարժման տարիներին, գրում է. «Մեր նորագույն պատմությունն ու արցախյան համազգային շարժումը դժվար է պատկերացնել առանց Վարդան Հակոբյանի: Դժվար է պատկերացնել և մեր պոեզիան առանց մարտնչող պոետ Վարդան Հակոբյանի: Այնպես են դասավորվել իմ ճակատագիրն ու կյանքը, որ ես մշտապես եղել եմ կամ մասնակիցը, կամ ականատեսը մեր ազգային գոյամարտի բոլոր կարևորագույն ու ճակատագրական անցուղարձերի: Եվ կարող եմ վստահորեն ասել, որ ամենածանր ու դժվարին ճանապարհների գրեթե բոլոր խաչմերուկներում հանդիպել եմ Վարդանին՝ լինի դա մեր ողբերգաշունչ նկուղներում (այս մասին Վարդանը պիես է գրել՝ «Արցախյան բալլադ»), լինի դա հոսպիտալում, որտեղ բուժվում էին հերոսները, թե այլուր»:²¹

«Ամարասի զանգերը» խորագրով ժողովածուում բանաստեղծն անդրադառնում է մեր դժվարին ու հերոսական անցյալին, անձնավորում բնությունը՝ ժողովրդի ճակատագրի միասնությամբ: Նա գրում է. «Քարերը հասցե են ու գիր// և ճամփաներ են ծորում արյունից //և մանանա է հողը սրբազան, // Արցախն էլ՝ հույսի անտառ վեհարան»:

Պոետը հայոց երկիրը համարում է Աստծո տաճար և մտնելով վանք, իր աղոթքն է հնչեցնում.

*Երբ վանք են մտնում, մտնում են տաճար,
ուրեմն՝ Աստուց լսելիք ունեն,
ուրեմն՝ Աստծուն ասելիք ունեն,
ուրեմն՝ լույսը դեռ բաց է մտում,
ուրեմն՝ հույսը դեռ հաց է մտում,
և հոգու կանչ է դողանջը զանգի:²²*

²¹ «Եղիցի լույս», 2008, N 5, էջ 3:

²² Հակոբյան Վ., Ամարասի զանգերը, Երևան, «Լույս» հրատարակչություն, 1989, էջ 14:

Հետաքրքիր է ժողովածուի «Այս խաչքարը ես եմ» բանաստեղծությունը, որտեղ հեղինակը ընդգծում է հայ ժողովրդի իմաստնությունն ու անմահությունը: Հայրենի երկրի ամեն մի խաչքար հայոց պատմության խոսուն վկան է, որն իր մեջ կրում է մեր նախնիների սրբազան պատգամները: Եվ ոչ միայն խաչքարերը, այլև անգիր քարերը լուռ պատմում են մեր երկրի պատմությունը.

Մի փունջ խոտ պոկիր և սրբիր փոշին՝

ինչ քար էլ լինի,

հողում տարանջատ,

սուրբ ու արցախյան:

Եվ կտեսնես, որ աչքերիդ առաջ

կելնի-կհանի

անուշ մի երկիր՝

աշխարհ Հայաստան:²³

Վարդան Հակոբյանը «Սոսե» ժողովածուի մեջ դիմում է գեղարվեստական հետաքրքիր հնարանքի՝ վերակենդանացնելով ու ժամանակակից իրականություն բերելով մեր ժողովրդի ազատության ու անկախության համար նահատակված հերոսներին, նրանց մասնակից դարձնում ազատագրական պայքարի նոր ծավալումներին: Մոնթեի, Ավոյի, Աշոտի և մյուս երևելի ազատամարտիկների կողքին՝ զենքը ձեռքներին, կռվում են և՛ Անդրանիկ Չորավարը, և՛ Նժդեհը, և՛ Աղբյուր Սերոբը, և՛ Սոսեն...Եվ համազգային այս միասնականությունը, երբ զոհերն անգամ անմահ են և հողից ելնում, կռվի դաշտ են մտնում հայրենիքի համար ճակատագրական պահին, հայոց քաջերին դարձնում է անպարտելի: Եվ գրողն այդ ամենին հասնում է բազմապիսի պատկերների, գրական-գեղարվեստական հնարանքների միջոցով՝ հաճախ միֆիկան զգեստների մեջ ներկայացնելով իր հողի ազատության համար պատերազմող հայ շինականին: Ար-

²³ Նույն տեղում:

ցախյան ազատամարտի բնորոշ գծերից մեկն էլ այն է, ըստ գրողի, որ այստեղ կողք-կողքի են և՛ Ավարայրի, և՛ Սարդարապատի հայոց բանակները:

Գեղարվեստական նուրբ ու համոզիչ հնարանքներով բանաստեղծն ամբողջական մի պատկեր է ստեղծում «Վարդանանց բլուր»-ում, որը, կարելի է ասել, նորարարականն շունչ ու ոգի է բերում, մտքի ու մտածողության նոր ոգով՝ իմաստասիրական ինքնատիպ լուծումներով: Բանաստեղծության համար հեղինակը հետաքրքիր բնաբան է ընտրել, որը և առաջին իսկ տողերից հիշեցնում է ստեղծագործության թեմատիկ ուղղվածության մասին. «Արցախյան մի զորամաս կովել է Ավարայրում և վերադարձին հերոսաբար նահատակվել Եղեգնաձորում: Հերոսների աճյուններն ամփոփող բլուրը հիմա կոչվում է Վարդանանց բլուր»: Այդ գործն ստեղծելիս հեղինակին, ինչպես ասում են, նյութ է տվել նաև Վարդանանց բլրի հետ կապված այն ժողովրդական լեգենդը, ըստ որի մի մեծամայր ամեն օրվա իրիկնադեմին մոտ՝ սպիտակ քողերի մեջ, աննկատելի մոտենում է Վարդանանց բլրի վրա ամփոփված շիրիմներին և նրանց վրա իր համբույրը թողնում: Եվ իրականն ու տեսլականը բանաստեղծի մտապատկերների մեջ միաձուլվում են՝ ծնունդ տալով մի գեղեցիկ ստեղծագործության, որը, հիրավի, կարելի է համարել արդի մեր քնարեգության այդ թեմայով գրված լավագույն գործերից մեկը: Վ. Հակոբյանը չի գնում տրորված ճանապարհով, թարմ է և՛ հղացումը, և՛ գեղարվեստական կատարումը: Կատարվում է հրաշքը՝ «և հողում թաղված խաչը ելնում է, և ոտք է բռնում ճամփան Արցախա»: Բանաստեղծությունը բաղկացած է տասնհինգ տողից: Յուրաքանչյուր հնգատողի մեջ ամփոփվում է պատմական մի դրվագ՝ ընթացքի դինամիկ զարգացման մեջ, տողից տող ուժգնանում է տպավորությունը, գործողություն-պատկերներն ընթերցողի համար դառնում են շոշափելիության աստիճանի տեսանելի: Եվ գործողությունների, ապրումների միահյուսված տրամադրությունը դառնում է

խիստ վարակիչ: Բանաստեղծության ընդհանուր համապատկերի մեջ Եղեգիք գետը դառնում է շարական, վանքի զանգը միանգամից Այբբենարան է դառնում, հայոց աղեղները պրկվում են նորից ու նորից, մեր քաջերի ձեռքերում շողում է Թարթառը՝ որպես սուր... Ասել է թե՛ նոր մարտ է ծավալվում՝ մարտից հետո: Եվ այս պարագայում Վարդանի ու նրա ձիու կարմիրը խորհրդանշում է ոչ թե արյուն, այլ հաղթանակ:

«Վարդանանց բլուր» բանաստեղծության մեջ, թվում է, տողերից յուրաքանչյուրն իր ինքնուրույն կյանքով է ապրում և մեկը-մյուսի հետ մտքի կապ չունի, բայց ամբողջականության մեջ նրանք հնչում են ներդաշնակ ու օրգանապես իրար հյուսված:

*Դարձը ճամփի հետ մաքառող տուն է,
և ամեն թուփ-քար՝ զինվոր, Եղիշե,
և հաչենն ի վար Տղմուտն է հոսում
և հողից ելնող-ծլող հերոսներ
և Աստված մեկը հազար է անում²⁴:*

Վարդան Հակոբյանի «Մենարան», «Անդրադարձի տեսիլներ» շարքերում և «Գողգոթա», «Քրիստոսի ծաղիկները», «Դադարներ» և այլ պոեմներում ղարաբաղյան մոտիվը նոր որակ է ստանում: Այստեղ ավելի է ընդգծվում փիլիսոփայական ընդհանրացումը: Այսպես, օրինակ՝ «Դադարներ» նախերգանք-պոեմում, որը կոչվում է «Քրիստոսի վերջին խոսքից առաջ և հետո», Հակոբյանը խորհրդանիշ է դարձնում Մոնթեի կերպարը՝ որպես նվիրումի, նահատակության և հերոսության պատգամ:

*Իսկ Ավոն, ահա, Մելքոնյան Մոնթեն,
զավակների հետ երկրի
տնտղում է ափի մեջ տիեզերական*

²⁴ Հակոբյան Վ., Երկեր, հատոր Ա, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պլյուս» հրատարակչություն, 2006, էջ 402:

փոշին աստղապեծ՝

վերագտնելու

առասպելները հինավուրց հողի՝

իրեն իսկ պատկերով,

դեռևս չքանդակված ոչ արծաթե,

առավել ևս ոչ ոսկե

մետաղադրամի վրա:²⁵

Արցախյան ազատամարտի գրականության ամենագեղեցիկ էջերից է Վարդան Հակոբյանի «Քրիստոսի ծաղիկները» ասքը: Բանաստեղծական «դադարներով» ընդմիջվող պատմություններում ներկայանում է պայքարող Արցախը՝ գյուղ առ գյուղ, անուն առ անուն, ընդգծելով արցախցու բնույթը, նրա սրբազան հավատը հայրենի հող ու ջրի պահպանության համար.

Սև սամուճը եղեռնական մոլեգնում է Արցախս

սուրբ լեռների մեջ...

Յուրաքանչյուր վայրկյան, որ նոր է գալիս,

մեզ տխրեցնում է,

առավել,

Քանզի ավելի խորն ենք ապրում Նախորդ վայրկյանի

ողբերգությունը:²⁶

Այս հոգեբանությամբ են արարվում քարինտակցիների պայքարն ու հաղթանակը, Միքայել պապը հուսադրում է ապրողներին. «Մենք չենք գնում, ժողովուրդ, մենք միշտ գալիս ենք և երբեք չենք գնալու: Ես մեծ, էս անսահման դավի մեջ էսօր ես համոզվեցի, որ իսկապես, Աստված էլ ղարաբաղցի է»:

Իզուր չէ Վարդան Հակոբյանը «Քրիստոսի ծաղիկներն» անվանել ասք, այսինքն՝ ավանդավեպ, պայքարի, նահատակության երևույթը

²⁵ Հակոբյան Վ., Երկեր, հատոր 9, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պլյուս» հրատարակչություն, 2007, էջ 317:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 318:

դարձրել լեզենդ, ասել է թե՛ բնությամբ իմաստավորված հավերժություն: «Պատմում են,-գրում է Հակոբյանը,-որ այդ օրից սկսած, ամեն օր լուսաբացից առաջ արծիվները գալիս երամով, շենի շուրջ կանգնում են, ամեն մեկը մի ժայռի վրա, հսկում Քարինտակցիների առավուտը, իսկ լույսը բացվելուց հետո թռչում են երկինք: «Էն մեր սուրբ Նահատակների արթուն ոգիներն են...»:²⁷

Նույն գաղափարը արտահայտված է նաև «Գողգոթա» պոեմում: Պոեմի առիթով գրականագետ Ս. Սարինյանը նկատում է, որ Հակոբյանի պոետական ոճին յուրահատուկ է դառնում միստիկ-տեսիլային ուրվապատկերը: Այսպես էլ գողգոթայի ամբողջ միստերիան կատարվում է ցնորամիտ տեսիլքում:²⁸

*Մարդիկ լսեցեք, մարդիկ, դուրս եկեք,
ժողովուրդ, աչքդ լույս,
Նահատակները, տեսեք, գալիս են,
Ելել, գալիս են, հաղթել՝ գալիս են,
մի-մի մոմ վառեք՝ ի սեր Հիսուսի,
հարություն առել՝ վերադառնում են,
սեղաններ գցեք, բացեք շուրջպարը,
չգալուց հոգնել, արդեն գալիս են,
վերադառնում են,
վերադառնում են Նահատակները:²⁹*

Հայտնվում է Նահատակ գինվորի կինը, վերհիշում սիրո ու գորովանքի երդումը և «հպարտ ու անպարտելի կանգնում է շիրիմին՝ որպես հավերժ կենդանի մի խաչ»: Նահատակների շիրիմներից «դուրս են գալիս աղավնիներ հազար ու հազար ու թռչում են ան-

²⁷ Նույն տեղում, էջ 347:

²⁸ Հակոբյան Վ., Երկեր, հատոր Ա, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պլյուս» հրատարակչություն, 2006, էջ 12-13:

²⁹ Վ.Հակոբյան, Երկեր, հատոր Գ, Ստեփանակերտ, ԼՂՀ ԳՄ «Վաչագան Բարեպաշտ» հրատարակչություն, 2007, էջ 293:

հայտ, անօթևան ուղղությունների աշխարհ»: «Ամբողջ այս միստերի-ան,-գրում է Սարինյանը,-կատարվում է գործողություններից դուրս, հոգեկան էկզալտացիայի անգիտակից սևեռումի պարագայում, որ առհասարակ բնորոշ է Վարդան Հակոբյանի ստեղծագործական խառնվածքին»:³⁰

Այստեղ արտահայտվում է նաև Հակոբյանի տեսակետը բանաստեղծի կոչման և բանաստեղծության իմացական նշանակության մասին: Այս հարցին Հակոբյանն անդրադարձել է բազմիցս՝ թե հարցազրույցներում և թե տեսական հոդվածներում: «Ես պաշտում եմ Արցախյան շարժման բոլոր նահատակներին,-գրում է նա,-իմ կյանքի թուպներն այլևս նրանց անվան մեջ բացվող խնկածաղիկներն են... Առանց դրան բանաստեղծությունը այլասերություն է»:³¹ Եթե այս տողերը վերաբերում են ժամանակի զգացողությանը, ապա մի այլ ընկալմամբ բանաստեղծությունը համազոր է ճշմարտությանն ու աշխարհի ճանաչմանը, ի գորու է գուշակելու ապագան, ճանաչելու իրերի բնույթը և գիտակցելու ազգային շարժման պատմական հեռանկարը: Ծանր փորձության առաջ է դրված Արցախը, մաքառումը կլինի դաժան, բայց «մխիթարությունն այն է, որ մեր ժողովուրդը աննկուն է ու ամուր, ոչ միայն չի զիջում, չի նահանջում, այլև գնալով դառնում է ավելի վճռական, ավելի փարձառու, ավելի անսխալ»:³²

Պայքարի այս զգացողությունը մշտատև է եղել, այնպես որ, բանաստեղծի համոզմամբ այն եղել է «մեր գոյության մշտական պայքարը, մեր հավերժական լինելիության ձգտումը»: Ուշագրավ է, որ բանաստեղծի ներզգացողության մեջ դեռ պայքարի իրական վիճակից առաջ, եղել է նրա հոգու արձագանքը դեռևս 1987թ. գրած բա-

³⁰ Սարինյան Ս., Հայոց գրականության երկու դարը, գիրք 3-րդ, Երևան, 2002, էջ 511:

³¹ Հակոբյան Վ., Երկեր, հատոր 7, Ստեփանակերտ, LՂՀ ԳՄ «Վաչագան Բարեպաշտ» հրատարակչություն, 2008, էջ 526:

³² Նույն տեղում, էջ 309:

նաստեղծության մեջ.

Բանաստեղծության համար չեմ ասում...

Մեկ-մեկ թվում է՝ Դավիթն եմ, վրաս՝

քառսուն ջաղացքար-

Ձենով Օհանի ձենն է ինձ հասնում:

Մեկ-մեկ թվում է, թե Ավարայրի

Հողն է ոտքիս տակ,

Վարդանանց կովի ձենն է ինձ հասնում:

Մեկ-մեկ թվում է, թե Ճզնավոր եմ

Փակված մի վանքում-

Խալխի դուրս կանչող ձենն է ինձ հասնում:

Մեկ-մեկ թվում է՝ Սարդարապատում

Ընկած զինվոր եմ-

Հաղթանակի սուրբ ձենն է ինձ հասնում:

Մեկ-մեկ թվում է՝ Արցախի սրտից

Կաթած արյուն եմ-

Չմեռնող հույսի ձենն է ինձ հասնում...

Աչքովս տեսա,

Երկինք ու երկիր և Աստված վկա,

Բանաստեղծության համար չեմ ասում³³:

Իսկ այն, ինչ Հակոբյանն ասում է բանաստեղծության մասին, ապա միանգամայն խորիմաստ բնութագիր է ժանրի իմացական արժեքի տեսակետից. «Ժողովրդի մաքառման փիլիսոփայությունը, դա նրա բանաստեղծությունն է, հայրենիքի հոգևոր շարժման, կենսական զարգացման դիմամիկան: Եվ հենց այստեղ է, որ ժողովրդի ցավը հայ գրականության մեջ «վերածվում է կենսական էներգիայի, մեծացնելով իր ազդեցության ուժը գոյության պայքարի բոլոր

³³ Հակոբյան Վ., Անդրադարձի տեսիլներ, Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 2002, էջ 146:

ուղորտներում»:³⁴ Այստեղից տրամաբանորեն բխում է սահմանումը, թե «իսկական բանաստեղծությունը պետք է ֆիդայական լինի» և բանաստեղծությունն ինքնին պայքար է: Հիրավի, տեղին է ասված Ս. Խանզադյանի խոսքը՝ Վ. Հակոբյանի մասին. «Ֆիդայի է նա էությամբ, իր պոեզիան էլ՝ ֆիդայական»:³⁵

Պայքարի, հաղթանակի, կատարյալի ձգտման փիլիսոփայական հղումների մի ամբողջական մատենաշար է կազմում Վարդան Հակոբյանի պոեզիան:

Արցախյան շարժման վերջին երկու փուլերում էլ (60-ական և 80-ական թվականներ) բանաստեղծ, երգահան Գուրգեն Գաբրիելյանն իր գրչընկերների հետ իրադարձությունների կիզակետում էր: Նա ոգեշնչում էր ժողովրդին հայրենասիրական երգերով, որոնցում Արցախի լեռներն ու գետերը, վանքերն ու հուշարձանները լեզու առած, պատմում են մեր հերոսական անցյալի մասին:

Հայրենի եզերքը Գ. Գաբրիելյանը ոչ թե ներկայացնում է սոսկ իբրև գեղատեսիլ մի վայր, այլ որպես հերոսների օրրան: Նա անթաքույց հպարտության զգացումներ է ապրում հայրենի երկրամասի հիշարժան պատմությամբ, նրա հրաշք բնությամբ, ստեղծարար ու կենսախիղճ մարդկանցով, որոնք իրենց ավանդապաշտությամբ ու նվիրվածությամբ ամուր են պահում «պապերի պաշտած հողը».

Ես ապրում եմ Ղարաբաղում

Եվ չեմ ապրի մեկ այլ հողում...³⁶

Առաջին հայացքից ոչ «բանաստեղծական» թվացող այս տողե-

³⁴ Հակոբյան Վ., *Երկեր, հատոր Ե, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պյուս» հրատարակչություն, 2008, էջ 210:*

³⁵ Սողոմոնյան Տ., *Տաճարի ճանապարհին կամ մենարանի ուխտավորը, Ստեփանակերտ, ԼՂՀ ԳՄ «Վաչագան Բարեպաշտ» հրատարակչություն, 2007, էջ 10:*

³⁶ Գաբրիելյան Գ., *Արցախյան նվագարան, Երևան, «Չանգակ» հրատարակչություն, 2002, էջ 102:*

րում պատկերը կառուցված է սոցիալ-հոգեբանական հենքի վրա: Թվում է, հեղինակի կողմից ամեն ինչ ասված է պարզ, բայց երբ խորանում ենք երևույթների մեջ, կանգնում ենք բազմաթիվ հարցականների առաջ. ո՞վ է ստիպում դարաբաղցուն չապրել հայրենի հողի վրա, ավելին՝ ո՞վ կամ ինչն է ստիպում նրան տեղափոխվել «այլ մի հող»: Եվ պատասխանները, գրողի ապրած ժամանակի համապատկերում, ուրվագծվում են տեսանելիորեն, մեզ հաղորդակից են դարձնում այն տխեղծ ու դաժան իրականությանը, որի մեջ հայտնվել էր Ադրբեջանին բռնակցված հայկական Արցախը: Մանավանդ, այստեղ ենթատեքստի մեջ երևում է նաև մի այլ միտում. հեղինակի գրեթե բոլոր զինակից-գրչակիցները, ովքեր անցյալ դարի վաթսուներկաններին ստորագրել էին Արցախը մայր Հայաստանին միացնելու նամակի տակ, երկրամասից արտաքսվել էին ազերական իշխանությունների կողմից: Եվ Գաբրիելյանն այն քչերից մեկն էր, ով համարձակորեն մնացել էր հայրենի աշխարհում ու շարունակել հայրենասիրական իր գործը: Տիրող իրավիճակները բանաստեղծը ներկայացնում է որպես «մութ մղձավանջ», որի միջից «ծլեց հույսը արևածագի»: Գաբրիելյանը դիմում է գրական նոր հնարանքի՝ կիրառելով մոգական ռեալիզմի մեթոդը: Անելանելի վիճակի մեջ ժողովրդական հույսը փոխվում է արծիվների հզոր բանակի, հույսի խորքերից ելնում են ազատության մարտիկները՝ «որդիք Արցախի»³⁷ անզիջում կովի մեջ են մտնում թշնամու դեմ: Ու թե ընկնում են նրանք, դարձյալ անվեհեր են ու անպարտ, որովհետև «կովում են շիրմից էլ անգամ՝ Նահատակ որդիք Արցախ աշխարհի»³⁸:

Պատերազմական թեմատիկան նոր ու ինքնատիպ արտացոլում է գտնում անվանի մանկագրի ստեղծագործություններում՝ թարմություն հաղորդելով նրա խոհին, մտքին, պատկերավորության միջոցներով:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 119:

³⁸ Նույն տեղում:

րին ու փիլիսոփայական ընդհանրացումներին:

Գուրգեն Գաբրիելյանը հայ մանկական պոեզիայի ամենատաղանդավոր ներկայացուցիչներից մեկն է: Նրա գողտրիկ բանաստեղծությունները մանկան լեզվով պատմում են գեղեցիկի ու բարու մասին, ծանոթացնում մեր ժողովրդի հոգևոր գանձերին, սեր արթնացնում դեպի մայր բնությունը, հող-հայրենին:

Իհարկե, քանի որ բանաստեղծի էությունը շաղախված էր ամբողջովին Արցախով, չէր կարող նրա ցանկացած երգի ու պատկերի մեջ չարտահայտվել այն անբավականությունը, ըմբոստությունն ու ներքին պայքարի ոգին, որ մշտական հակասության մեջ էին իշխող կարգերի հետ: Հիշենք, թերևս, խորհրդային «ամենախաղաղ» տարիներին գրած նրա «Արցախյան շարական» բանաստեղծությունը, ուր Արցախ աշխարհը ներկայանում է որպես «բիբլիական հնություն» ու «նորություն նորոյա», «Ջրհեղեղված...խորություն», նահատակված պապերի «արյունահունց անմահություն», «հորովելված ավանդություն»: Գեղարվեստական այս պատկերներում ազգային բնավորության ու ճակատագրի շեշտված գծեր կան, որ գաբրիելյանական ոճի կիրառության մեջ ապահովում են քնարական խոսքի նոր որակ: «Բանաստեղծի յուրաքանչյուր բառ,-գրում է գրականագետ Վ.Հակոբյանը,-պետք է իր մեջ կրի բոլոր այն հատկանիշները, որ հատուկ են հեղինակին, այլապես տողը տող չի լինի, պատկերը՝ պատկեր»:

Գաբրիելյանը բնավորություն է «տեղադրում» անգամ ենթատեքստի մեջ՝ ժամանակի գրաքննությունից խուսափելու համար: Ահա թե ինչու ներբողական բանաստեղծության մեջ տեղ են գտնում ազերական իշխանությունների ճիրաններում հայտնված Արցախին բնորոշ այսպիսի տողեր.

*Դու սևագույն իմ ծիածան
Եվ սևագույն լույս ու արև...³⁹*

³⁹ Նույն տեղում, էջ 103:

Գրողի ըմբոստությունն ակնհայտ է: Դա պարզորոշ ձևով երևում է Գաբրիելյանի նաև դարաբաղյան բարբառով գրված գրեթե բոլոր գործերում («Մեր ապրուստը մին կով ա, մին էլ տեսեր՝ կյուղացեն, ըրտասունքը մին ծով ա, դե հունց ապրե գյողացեն»⁴⁰, «Չուլումեն վերջ էլ կինի, մեր չորեն կեճ էլ կինի, թյաքի ուրուր դայաղ կենանք, դյուշմաններան սայաղ կենանք»⁴¹ և այլն): Գաբրիելյանը կերտել է հայ իրականության մեջ բոլոր ժամանակների լավագույն գործերից մեկը՝ «Նարաբաղի հորովելը»՝ Նորովի զարգացնելով անմահ Կոմիտասի գեղարվեստական ավանդները: Ակադեմիկոս Ս. Սարիկյանը Գաբրիելյանի մասին գրել է. «Ինձ մեծ հաճույք է պատճառում նրա բանաստեղծությունը: Իսկ «Նարաբաղի հորովելը» ինքն է՝ որպես բանահյուսություն»⁴²... Բանաստեղծը գրեց հետագայում նաև պատերազմական սերնդի տրամադրություններն ու հոգեկան աշխարհի բռնկումներն արտահայտող երգեր՝ երեխաներին («արծվի ձտեր») նախապատրաստելով արդարության մեծ պայքարին: Գրողը զրուցում է ուղիղ դաշտ մեկնած փոքրիկի հետ («Օրորոցային»), որը նույնիսկ դեռ խոսել չգիտե, նրան հայտնում է, որ հայրը մեկնել է կովի ու ինքն էլ պատասխանում.

Բա ինչ անի, որ չգնա...

Այ-ա՛յ, այ-այ,

Հայր պիտի որ հայ մնա,

*Հա՛յ, հայ, հայ, հայ...*⁴³

Ազգային ինքնության պահպանման այս խնդիրն է, որ ոտքի է հանել Արցախ աշխարհը, ամբողջ հայությանը: Արցախցի զինվորն իր լեռներից ժառանգած ամուր ու անկոտրելի բնավորությամբ, բո-

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 178:

⁴¹ Նույն տեղում:

⁴² Գուրգեն Գաբրիելյանը ժամանակակիցների հուշերում, Ստեփանակերտ, «Վաչագան Բարեպաշտ» հրատարակչություն, 2007, էջ 359:

⁴³ Գաբրիելյան Գ., Արցախյան նվազարան, Երևան, «Չանգակ» հրատարակչություն, 2002, էջ 118:

լոր ժամանակների հողմերին դիմակայող ոգով, բանաստեղծի գլխավոր մետաֆորն է, որը և գրողի գրչին հաղորդում է կենսունակության նոր ուժ ու ավյուն, նրա քնարական խոսքը դարձնում ավելի ինքնատիպ ու համոզիչ: Առանց ճիգ ու ջանքի, հասարակ ու սովորական բառերով Գուրգեն Գաբրիելյանը ներկայացնում է հայոց նորօրյա ազատամարտի անթերի պատկերը: Այս առումով խիստ բնութագրական է գրողի «Նոր սերնդի երգը» բանաստեղծությունը: Առհավասիկ.

*Ես ծնվել եմ կովի տարում,
Երբ հավքն հանգիստ չուներ թառին,
Նեղում էին երբ որ բարուն
Ու մահ սփռում լեռնաշխարհին:
Ես ծնվել եմ կովի տարում,
Երբ արձիճն էր ձուլվում քարին,
Երբ արյունն էր տալիս ավյուն
Լույսի ակունք մեր Թարթառին:
Ես ծնվել եմ կովի տարում,
Երբ ցորեն էր դարձել գարին...
Երբ որ հաց էր քարը դառնում,
Տառը՝ զինվոր հայոց բառին:*

*Ես ծնվել եմ կովի տարում,
Ծնկի բերել նենգ ու չարին...
Եվ իմ կամքն եմ թելադրում
Չար աշխարհին ու մեր դարին⁴⁴:*

Գաբրիելյանական արվեստի ամբողջ վեհությունն այս տողերի մեջ ներկայանում է աննախադեպ որակով ու վարպետությամբ: Նա Արցախն է ներկայացնում՝ առանց Արցախի անունը տալու: Ծննդյան

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 118:

պատճառահետևանքային տրամաբանությամբ, ինչպես ասում են, մեկը մյուսին շարունակող - լրացնող տողերը, թվում է՝ միֆական կերպար են ստեղծում՝ իրական հողի վրա: Եվ ընթերցելով բանաստեղծությունն՝ ընթերցողը համոզվում է, որ բանաստեղծության հերոսը՝ մի նոր դյուցազուն, չէր կարող չծնվեր, որովհետև հայրենիքը օրհասական վտանգի մեջ է: Եվ հենց նվիրումի, մարդասիրության, հանուն լույսի ու բարու մաքառման այս եզրույթում է, որ շարքային հողվորի մեջ զարթնում է հայոց դյուցազներգությունից եկող ծոթյունը: Ռուս մեծ մանկագիր Ս. Մարշալը Գուրգեն Գաբրիելյանի մասին գրել է, որ նա հրաշալի գիտե «երեխաների հոգին և նրանց հետ խոսելու կարողություն»⁴⁵ ունի:

Պատերազմի դաժան ու տագնապալից օրերին, երբ ոմբակոծվում, հրթիռակոծվում էր Արցախը, բանաստեղծը բացահայտել է, որ Արցախի մանուկները զարմանալիորեն, ինչպես հեքիաթում, արագ են հասունանում և մեծավարի դատում: Նրանք ևս սկսում են ըմբոստանալ ու ընդվզել չարի դեմ՝ առաջ քաշելով իրենց տեսակետները. «Կրակոցով տան կրակը Հայի տանը չի մարի, չէ...»:

Դիմելով Արցախի մանուկներին՝ մանկագիրը պապի դերում օրհնում է նրանց գալիք օրերը և հավատում արցախցիների հաղթանակին՝ ասելով. «Ես օրհնում եմ ձեր վաղը...»⁴⁶:

Գուրգեն Գաբրիելյանի մտածողությունը ժողովրդական է: Եվ ազատամարտի թեմայի նկատմամբ նրա մոտեցումներն էլ առանձնանում են իրենց բնորոշ կողմերով, ասել է թե՛ ցանկացած թեմայի մեջ նա գտնում է իր՝ գաբրիելյանական թեման, այն տարրալուծելով ազգային բանահյուսության մեջ: Ընդգծենք, որ գեղրավեստական այս հատկանիշը Գուրգեն Գաբրիելյանի ստեղծագործության

⁴⁵ Գուրգեն Գաբրիելյանը ժամանակակիցների հուշերում, Ստեփանակերտ, ԼՂՀ ԳՄ «Վաչագան Բարեպաշտ» հրատարակչություն, 2007, էջ 363:

⁴⁶ Գաբրիելյան Գ., Արցախյան նվազարան, Երևան, «Ձանգակ» հրատարակչություն, 2002, էջ 6:

ամենաբնորոշ առանձնահատկությունն է: Այսպես, անդրադառնանք նրա պատերազմական թեմայով գրված բազմաթիվ գործերից մեկին ևս. («Քարի փոքրն է, որ չի մեծանում»): Այս բանաստեղծության մեջ պատերազմի ավերածությունների ու խեղված ճակատագրերի մասին է խոսվում: Ու նորից՝ բարու և չարի կոիվը, ու նորից՝ այդ կովում մաքառող մարդը՝ արցախցին: Նոսրացել են «ջահել հայրերի» շարքերը, նրանցից շատերը զոհվել են պատերազմում, ստվարացել են «այրի մայրերի» շարքերը, շատացել են «որբերն աշխարհի»: Բայց բարի մարդկանց շնորհիվ է, որ լավը հաղթանակում է, նրանց շնորհիվ է «որբը մեծանում, աճում, քերծանում».

Ահա թե ինչու

Առածն ասում է.

«Քարի փոքրն է,

Որ չի մեծանում»⁴⁷:

«Արցախի ֆիդայիներին» բանաստեղծության մեջ Գուրգեն Գաբրիելյանը գովերգում է հերոս որդիներ ծնող մայրերին, ապա դիմում է ֆիդայիներին, որոնք նախնիներից ժառանգել են նրանց ուժն ու կորովը: Արցախի նոր ֆիդայիները մի նոր Անդրանիկ, Գևորգ Չավուշ, Աղբյուր Սերոբ են, պայքարի են ելել, «Որ ազատ ապրեն ազգ ու հայրենիք»: Բանաստեղծը նրանց է ուղղում իր պատգամը.

Բարձր պահեցեք ոգին ձեր արի,

Օ, ֆիդայիներ Արցախ աշխարհի⁴⁸:

Գուրգեն Գաբրիելյանի յուրաքանչյուր բանաստեղծության մեջ ներքին, անհաշտ կոիվ կա: Դա գալիս է նրա հախուռն բնավորությունից ու բարձր ոգուց, չարի նկատմամբ անհանդուրժողականությունից: Գաբրիելյանի խոսքը պայքար է՝ հանուն Արցախի ազատության: Այս մասին ժամանակին այսպես է արտահայտվել Արցախյան

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 119:

⁴⁸ Գաբրիելյան Գ., *Ընտրանի, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պլյուս» հրատարակչություն, 2007, էջ 199:*

համազգային շարժման մեծ ռահվիրա և առաջնորդ Բագրատ Ուլուբաբյանը. «Բանաստեղծ Գուրգեն Գաբրիելյանը՝ իմ հին բարեկամը, 60-ականների շարժման մասնակիցներից մեկը, զգացմունքով, բանաստեղծորեն կառավարող, գլուխը հազար քարի տալուց հետո էլ անհունորեն հավատավոր է, Արցախի փրկությանը մինչև վերջ նվիրված բարի հսկա...»⁴⁹

Եվ բանաստեղծը «Արցախ աշխարհի» ֆիդայիների կերպարը ամբողջացնում է իր «Ողջակիզված կյանք», «Մուսա լեռան... երկու որդին» ասքերում ու մի շարք մեծակտավ գործերում, որոնցում նա անդրադառնում է արցախյան ազատամարտում զոհված քաջերի հերոսությանն ու սխրանքին, նրանց կերպարների գեղարվեստական մարմնավորմանը, չէ՞ որ այդ նրանց շնորհիվ է Արցախի հավատը «միշտ վեհ ու բարձր», «Անունը՝ միշտ նույն քաղցր», «Կամքը՝ ամուր, կուռ ու կարծր»⁵⁰, չէ՞ որ այդ նրանց շնորհիվ է Արցախը «թևավոր զորավոր» ու անհաղթ:

Գաբրիելյանի պատերազմական թեմայով գրած գործերը, հիրավի, արցախյան գոյամարտի տարեգրությունը հարստացնում են իրենց գեղարվեստական մակարդակով:

Հրաչյա Բեգլարյանի պոեզիայի առանցքն Արցախ աշխարհն է: Արցախից են ծնունդ առել բանաստեղծի հայրենաշունչ ու ինքնատիպ երգերը: Դրանցում հեղինակը ներկայացնում է հայրենիքի վառ զույները, արցախցու ազնիվ նկարագիրը, նրա հայրենասիրությունը, խիզախությունը, հյուրասիրությունն ու բարությունը, անմնացորդ նվիրվածությունն իր հողին ու աշխատասիրությունը:

⁴⁹ Գուրգեն Գաբրիելյանը ժամանակակիցների հուշերում, Ստեփանակերտ, ԼՂՀ ԳՄ «Վաչագան Բարեպաշտ» հրատարակչություն, 2007, էջ 361:

⁵⁰ Գաբրիելյան Գ., Արցախյան նվազարան, Երևան, «Ձանգակ» հրատարակչություն, 2002թ., էջ 102:

*Մշակ է նա ու շինարար,
Բայց հասարակ մարդ մի կարծիր,
Գիտնական է ու զորավար
Բազմավաստակ դարաբաղցի՜ն⁵¹:*

«Թերևս ոչ մի այլ բանաստեղծ այնպես չի նկարագրել հայրենի հուշիկները Արցախի պոետական քարտեզի վրա, որքան Հրաչյա Բեգլարյանը»⁵², - գրում է գրականագետ Սերգեյ Սարինյանը: Եվ իսկապես, Հ. Բեգլարյանի պոեզիան ամբողջությամբ ներծծված է Արցախով: Ահա թե ինչու բանաստեղծը հայրենիքի ճակատագրական պահին ոչ միայն չի լքել Արցախը, այլև իր ողջ էությամբ նվիրվել է նրա փրկության գործին:

Հր. Բեգլարյանը ազգային-ազատագրական պայքարի առաջամարտիկներից է: Շարժման հենց սկզբից նա իր գործուն ու անմիջական մասնակցությամբ համախմբում էր ժողովրդին: Մեծ հայրենասեր լինելուց բացի, նա միաժամանակ այդ օրերին հանդես էր գալիս որպես հասարակական գործիչ, արդարության զինվոր, մարտնչող հրապարակախոս: Արցախի օրհներգիչն ապրում էր ամբողջությամբ Արցախով և Արցախի հետ՝ իր գրավոր ու բանավոր խոսքով խանդավառում շարժման մասնակիցներին:

1990 թվականին Երևանում տպագրվում է Հրաչյա Բեգլարյանի «Հրաչք երկիր, իմ Ղարաբաղ» ժողովածուն: Այստեղ բանաստեղծը ողջունում է արցախցիների հերոսական պայքարը, կոչ է անում միաբանվել համազգային գաղափարի շուրջ և մարտնչել մինչև վերջ՝ հանուն ազատ ու անկախ Արցախ աշխարհի:

Իր բանաստեղծություններում պոետը քննադատում է թուրք-ազերիների անմարդկային, դաժան վարքագիծը, հորհրդային Միության

⁵¹ Բեգլարյան Հ., Արցախ-Նասե, Ստեփանակերտ, «Տիգրան Մեծ» հրատարակչություն, 2000, էջ 13:

⁵² Սարինյան Ս., Հայ գրականության երկու դարը, գիրք հինգերորդ, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պյուս» հրատարակչություն, 2009, էջ 245:

ղեկավարներին, որոնք աչք են փակել արդարության առաջ և խրախուսել հայության նկատմամբ իրագործվող ոճրագործությունները: Ավելին, ժողովուրդների բարեկամության կեղծ քարոզներով նրանք ձգտել են մշտապես մոլորության մեջ պահել Արցախի հայությանը՝ նրանց սնելով սուտ ու մտացածին խոստումներով: «Այն, ինչին մենք ամուր կերպով հավատում ենք,-գրել է փիլիսոփա Բերտրան Ռասելը,-կոչվում է մոլորություն՝ երբ այն ճշմարիտ չէ»⁵³: Ազերական «կարգախոսները» ոչ միայն ճշմարիտ չէին, այլ իրականությունը խեղաթյուրելու դիտավորություն ու միտում ունեին:

Բանաստեղծ Հրաչյա Բեգլարյանը հավատում է իր ժողովրդի հաղթանակին: Նրա հավատը գալիս է դարերի խորքից, ժողովրդական հերոսների անձնագոհությունից ու աննախադեպ սխրագործություններից: Եվ խորը հիացմունքով ու բավականությամբ է գրողը նկարագրում Ստեփանակերտի Վերածննդի հրապարակը (1988թ.), ուր նրա հարյուր-հազարավոր հայրենակիցները հավաքվել ու երկրի իշխանություններից պահանջում են Արցախի հիմնախնդրի արդարացի լուծում: Հր. Բեգլարյանի տողերի միջից հառնում է ոչ միայն ըմբոստ, արդարադատ, այլ նաև իր պարզության մեջ անթերի, աշխատավոր արցախցին, իր սար ու քարին, իր եզերքին նվիված շարքային հողվորը, շինարարը, մարդ, որ միշտ կանգնած է «Աստծո ճանապարհին»:

*Խելագար էինք տևով ու տեղով
Եվ ամբողջ ցեղով
Խելագար էինք,
Հույսի անթեղով
Մենք մատաղացու
Անմեղ գառ էինք.⁵⁴*

⁵³ Բերտրան Ռ., Փիլիսոփայության պրոբլեմները, Երևան, «Չանգակ-97» հրատարակչություն, 2004, էջ 103:

⁵⁴ Բեգլարյան Հ., Արցախ-Նամե, Ստեփանակերտ, «Տիգրան Մեծ» հրատարակչություն, 2000, էջ 154:

Ուշադրություն դարձնենք բանաստեղծի «խելագար էինք» արտահայտությանը, որն, անշուշտ, ընթերցողին հիշեցնում է չարենցյան «խելագարված ամբոխների» մասին: Եվ միանգամից «խելագար» հասկացությունը իմաստավորվում է ժողովրդական ըմբոստությամբ, ազատության համար բուռն պայքարի ոգով, որը բնորոշ է հայ մարդու հոգեկերտվածքին՝ սկսած ամենահնագույն ժամանակներից: Եվ դա իր լավագույն արտահայտությունն է գտել նաև «Սասունցի Դավիթ» դյուցազնավեպում: Խոսքը հայկական ծոթության մասին է: Հրաչյա Բեգլարյանի գրչի տակ այն նոր կերպարով ու սոցիալական դաշտի մեջ է ներկայանում ընթերցողին: Եվ ինքը՝ պոետը, որպես Սասնա մի նոր ծուռ, պայքարի է ոգեշնչում մարդկանց, քանի որ բացվել է խաբկանքների ու կեղծիքների կծիկը: Չգալով դաժան իրողությունը՝ բանաստեղծն իշխանությունների նկատմամբ լցվում է դառնությամբ ու ատելությամբ: Նա գրում է.

Եվ նա, ում վրա հույս էինք դրել,

Մեր գլխի համար

Կացին էր սրում...⁵⁵

Հրաչյա Բեգլարյանի երգը, հիրավի, եզերքային բնավորություն ունի իր խորքերում, Արցախ է ներկայացնում, գրողի յուրաքանչյուր բառ շնչում է ազգային այն առանձնահատուկ հատկանիշներով, որոնք բնորոշ են դարեր շարունակ ազատության համար մաքառող հային: Այս տեսակետից առանձնանում է նաև գրողի «Մեր կողը» ստեղծագործությունը: Այստեղ ոչ միայն սոցիալական, այլ նաև հոգեբանական խնդիրներ է արծարծում Հր. Բեգլարյանը, ցույց տալով, թե «արցախցու կողը» որքան դիմակայուն է դառել, «հաստացել»՝ ընդդիմանալով, նենգ ու ստոր թշնամիներից պաշտպանվելով, ավելին՝ ոսոխին պարտության մատնելով, չթողնելով, որ շղթայեն իր լեռների ազատությունը: Եվ բանաստեղծության մեջ գրողի խոհերի

⁵⁵ Նույն տեղում:

ու փիլիսոփայական խորհրդհածությունների կենտրոնաձիգ ուժը դառնում է արցախյան բարբառից պոկված մի սովորական բառ՝ որձաքար, այսինքն՝ չկոտրվող, ամուր, անառարկելի կոշտ ու պինդ: Իր հոգու ներքին ապրումներն ամփոփող այդ մի հատիկ բառի մեջ Հրաչյա Բեգլարյանը տեսնում է ոչ միայն եզերքային բնավորություն, այլև անառիկ օրրանի պատմությունն ու հավերժությունը: Ինչու չէ՝ նաև աշխարհագրությունը: Բանաստեղծը վերաիմաստավորում է ազգի լինելության խորհրդանիշը ներկայացնող Ավարայրը ևս, ընդգծելով, որ ուր ժողովրդի՝ իր ոգու պահպանության համար կռիվ է մղվում, այնտեղ էլ մեզ համար շարունակվում է մեր Ավարայրը: Փիլիսոփայական խորհրդածությունները բանաստեղծը խտացնում է ընդամենը երկու կարճ տողում.

Որտեղ Ավարայր՝

Ես այնտեղ թուր եմ⁵⁶:

Եվ ճիշտ է նկատել Վ.Հակոբյանը, որ դա «...Հրաչյայի մտածողության առանցքային ելակետն է, որով առանձնանում է նրա գաղափարական ամբողջ համակարգը, անհատականացվում ոճը: Պոզաներ ու ճիգեր չկան բանաստեղծի տողերի մեջ, նա նույնիսկ մոռացել է իր բանաստեղծ լինելը և անդամաձան «զուգաճորդը» դարձել իր հող ու ժայռի, ինչպես ասում են, դարձել է նրա գոյությունն իր քայլերով հաստատող շարքային դպիրն ու զինվորը...»⁵⁷:

Հրաչյա Բեգլարյանի պոետական նկարագրին խիստ հատուկ է խոսքի ներքին պոլեմիկան, որը ի հայտ է գալիս ոչ միայն ազատամարտին նվիրված կամ այն նկարագրող գործերի մեջ, այլ նաև այն ստեղծագործություններում, որոնք, ինչպես ընդունված է ասել, նախապատրաստել են շարժումը՝ ընթերցողին մշտապես տանելով դեպի արդարության ու ազատության համար հասունացող պայքարը:

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 14:

⁵⁷ Բեգլարյան Հ., Արցախ- Նամե, գիրք տասներորդ, Ստեփանակերտ, ԼԴՀ ԳՄ «Վաչագան Բարեպաշտ» հրատարակչություն, 2014, էջ 111:

Նման գործեր շատ ունի Հրաչյա Բեգլարյանը: Դրանցից են նաև «Ղարաբաղ», «Ինձ մի հարցրու» գործերը: Բանաստեղծի համար քարը մատյան է, որովհետև քարին գրվածը մնայուն է և չեն կարող այրել, «տանել բարբարոսները», ահա թե ինչու արցախցին մեսրոպյան այբուբենը թողնում է և՛ շիրմաքարերին հայոց նահատակների, և՛ աղբյուրների հուշաքարերին, և՛ կամուրջների կամարներին, և՛ մանավանդ, «լեզվի վրա մեր մանուկների»⁵⁸: Եվ ահա իր այդ ստեղծագործության մեջ արծարծած գաղափարը բանաստեղծը շարունակում է զարգացնել «Ինձ մի հարցրու» քերթվածի մեջ, նշելով, որ «երկրի պատմությունը» գերազանց գիտեն թե Աբու-Մուսեի նիզակը, թե «Խաչենի իշխան Սմբատի թուրը», թե Գյուլիստանն ու Տիգրանակերտը, թե... Եվ պոետը հորդորում է «անծանոթ այցելուին», որ Արցախի պատմության մասին նրանց հարցնի.

*Նրանք ինձնից մեծ են ահագին
Եվ իմ երկրի պատմությունը հին
Սերտել են անգիր:⁵⁹*

Բազմահատոր իր երկերը Հր. Բեգլարյանն անվանել է «Արցախ-Նամե»: Եվ, հիրավի, նրա բանատողերում արցախյան բույրն է, բնությունը, պատմությունը, կենցաղն ու ոգին: Ղարաբաղը նրա իղձերի ապաստարանն է և իր ստեղծագործություններում նա բանահյուսում է՝ անսխալ ներկայացնելով Արցախ բնաշխարհն ու տոհմիկ արցախցուն: Երևույթների ընկալումն անմիջական է, զգացմունքը գերիշխում է բանականության թանձրամած խոհերում: Չգացմունքը բխում է խոսքի բանահյուսական պարզությունից.

*Այս սրբատաշ քարերի,
Անմաշ, անքաշ քարերի,*

⁵⁸ Բեգլարյան Հ., Արցախ-Նամե, Ստեփանակերտ, «Տիգրան Մեծ» հրատարակչություն, 2003, էջ 16:

⁵⁹ Բեգլարյան Հ., Քնար Ղարաբաղի, Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատարակչություն, 2004, էջ 25:

*Խաղող ու Նուռ քարերի,
Խոսող ու լուռ քարերի
Համար ենք կովել:*

*.....
Ախ, այս անշունչ քարերի,
Հոգու տրտունջ քարերի,
Միշտ զուսպ ու լուրջ քարերի,
Տուն ու կամուրջ քարերի,
Մեկ էլ բոլոր դարերի
Համար ենք կովել⁶⁰:*

«Արցախական աշխարհի գրեթե բոլոր բաղադրատարրերը,-գրում է Վարդան Հակոբյանը,-կան Հրաչյա Բեգլարյանի բանաստեղծություններում, նրա բառը արյան շարժում է ու ընդվզում: Ավելին լինելու կամ ներկայանալու հավանականություն էլ չունի բանաստեղծի ապրումը: Նա բանաստեղծության մեջ բերում է եզերքների խտացված բնավորությունը, որը և կոլորիտ է ներկայացնում, աշխարհին պարզում է հայրենի ափերի հոգևոր աշխարհագրության քարտեզը:⁶¹

Բանաստեղծի տեսադաշտում ազատամարտի վկայությունն է, օր առ օր, ժամ առ ժամ ընթացող տեղաշարժերի ականատեսը ժամանակն ընկալում է «շիկացած օրերի» տազնապով: Հրապարակային ելույթների հետ զուգորդվում են բանաստեղծական արձագանքները, պայքարի ու կամքի զեղումները լուսարձակում են հայրենական հուշիկների անանց կարոտով. «Այս ծաղկահոտ սարերից // Կանաչ նարոտ սարերից // Կարոտս չի հագնում»... Բանաստեղծն իր մեջ միաժամանակ զգում է հայոց մեծերի մարտական ոգին.

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 20:

⁶¹ Բեգլարյան Հ., Արցախ-Նամե, Ստեփանակերտ, «Վաչագան Բարեպաշտ» հրատարակչություն, 2014, էջ 111:

Ինձ թվում է, թե
Ես եղել եմ միշտ,
Կովել եմ Տիգրան Մեծի բանակում,
Ապստամբել եմ Չրադաշտի դեմ
Եվ Վարդանի հետ մտել Ավարայր⁶²:

Սակայն մտորումների առանցքում հայտնվում է մեր ազգային ճակատագրի ծուռ ընթացքը՝ ինչ անեծքով մեզ վիճակվեց այս գողգոթան, մի՞թե վերջ չկա մեր տառապանքին, մինչև հիմա մեր թշնամին «կիսալուսինն էր», հիմա դրան «գումարվեց ևս Կրեմլի կարմիր աստղը»: «Արցախն Ավարայր» երկարաշունչ բանաստեղծության մեջ Բեգլարյանը նշում է, որ 20-րդ դարը եկավ Մեծ Եղեռնով, բարեկամի կեղծ կոչերով թուրքն արշավեց և ավերեց վանք ու տաճար, պղծեց Ամարաս ու Դադիվանք, քանդեց վանքեր ու տաճարներ, իսկ Կրեմլը սնամեջ քարոզներով մոռացության տվեց ոճրագործի արարքները: Բանաստեղծը կոչ է անում դասեր առնել պատմությունից, հորդորում է մարդկանց՝ ավելի սթափ մոտենալ կյանքի ու մահվան խնդիրներին և ժամանակին չարի գործը խափանել: Հ. Բեգլարյանն ահազանգում է նեոի ծրագրերի մասին, տազնապ բարձրացնում: Եվ հիմա էլ՝ տարիներ հետո, նրա խոսքը շարունակում է չկորցնել իր արդիակալությունը: «Չենքերը վար չպիտի դնենք,- ժամանակին գրել է Թ.Վ.Վիլսոնը,- քանի դեռ Թուրքիայի կողմից ճնշված ազգերն իրենց ազատությունը չեն ստացել: Թուրքիան վայրագությամբ կտրեց անցավ իր տերերին՝ գերմանացիներին: Հայերի նկատմամբ գործադրված մեթոդիկ ջարդերը ստիպում են մեզ Եվրոպայի վրայից ավլելու այս տգետ ու վատառողջ ավազակախումբը»⁶³:

⁶² Բեգլարյան Հ., Արցախ-Նամե, Ստեփանակերտ, «Տիգրան Մեծ» հրատարակչություն, 2000, էջ 8:

⁶³ Chekhov.am

Այսօր էլ շարունակում են Իսլամական պետության խմբավորումները՝ Թուրքիայի ու Ադրբեջանի օրինակով, ավերել տարբեր ազգերի մշակութային արժեքներ, գրավել հողատարածքներ ուրիշ պետություններից և ստեղծել «նոր» պետություն: Իսկ մեծ տերությունները ոչինչ չեն անում այդ ուղղությամբ, քանի որ նման խմբավորումներն ունեն նաև Թուրքիայի նման (երեք՝ ավազակախումբ, այսօր ՆԱՏՕ-ի անդամ) հովանավորներ... Արցախում ապրող և ստեղծագործող մի խումբ գրողներ (Գ.Գաբրիելյան, Հր. Բեգլարյան, Մ.Հովհաննիսյան, Վ.Հակոբյան և ուրիշներ), որոնք քաջատեղյակ են թուրքական գործելակերպին ու «ձեռագրին», Արցախի և ընդհանրապես հայ ժողովրդի փրկությունը տեսնում են միայն ազգային միասնության և ընդհանուր պայքարի մեջ:

Բանաստեղծ Հրաչյա Բեգլարյանի ազգային զգացմունքներն ու գաղափարներն ավելի ցասկոտ են հնչում «Արցախ-Նամե»-ում: Յոթ դրվագներում Բեգլարյանը ներկայացնում է պայքարի տարեգրությունը՝ շարժման և հաջորդող բարդ իրադարձությունների քառուսում: Սկիզբը «Միացումի» կոչն է, բռնությամբ Հայաստանից անջատված մարզի արդարացի պատմական իրավունքի վերականգնումը՝ հանուն միասնական հայրենիքի: Եվ ի պատասխան այդ արդարացի ազգային բաղձանքներին, Կրեմլի տիրակալը «հատուկ դրություն» է սահմանում Երևանում: Իսկ ազատության երդումն անկարելի է կասեցնել պայքարի ու նահատակության ելած հայոց միասնական կամքի հանդեպ.

*Չարկին զարկ կտանք առավել,
Մահին մահ կտանք առավել,
Աստված տեսնում է գործը մեր,
Աստված օրհնում է գործը մեր,
Աստված ասում է կովեք,
Կովեք, որ ապրեք, հայեր,*

*Իսկ թե պետք է մեռնել,
Մեռնենք զինվորին վայել...⁶⁴*

Հաջորդ դրվագներում «կրեմյան ասուլիսներ» են Ղարաբաղի շուրջ, սաֆոնովյան բռնություններ՝ Ստեփանակերտում ու ամենուր, մտավորականության բանտարկում, պետական զորքերի խժոժություններ մարզի տարածքում: Բայց անառարկելի է հայոց երդումը՝ ոչ մի թիզ հող հայրենի երկրամասից, իսկ Ադրբեջանի կործանումը անխուսափելի է և «ոչ մի ալլահ, ոչ մի հրեշտակ, չի կարող նրան այլևս փրկել»:⁶⁵

Դրվագներից մեկը թուղթ է՝ ուղղված արտակարգ դրության զինվորական պարետ գեներալ Սաֆոնովին, որտեղ բանաստեղծը, նշավակելով դրածո գեներալի տմարդի արարքները, ապարդյուն է համարում ապստամբներին ճնշելու նրա ջանքերը, քանզի, ի հեճուկս նեոի ձգտումներին, «մեր գործը կվերջանա հաղթությամբ»:⁶⁶ Չափածո բնագրին բանաստեղծը կցում է նաև իր ուղերձը Գորբաչովին, որն իբրև վավերագիր արժե ներկայացնել ամբողջությամբ. «Պրեզիդենտ Գորբաչով, այն բանից հետո, երբ դուք հայտարարեցիք, որ Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանի անբաժանելի մասն է, ադրբեջանցիները դա հասկացան որպես հայերին կոտորելու, նրանց իրենց հազարամյակների հայրենիքից քշելու ակնարկ և գործի անցան խորհրդային բանակի հետ միասին: Առաջինը Գետաշենն էր, որ հռչակվեց խորհրդային բանակի օգնությամբ: Գետաշենյան օպերացիան սկսվել է նաև Հադրութի շրջանի գյուղերում:

Հայրենիքի սերը զորեղ և բարձր է աշխարհի բոլոր գրված և չգրված օրենքներից, երբ դուք ուզում եք մեզ մեր հայրենիքում ապրելու համար ձգմել տանկերով, արեք, մենք պատրաստ ենք հանուն

⁶⁴ Բեգլարյան Հ., Արցախ-Նամե, Ստեփանակերտ, «Տիգրան Մեծ» հրատարակչություն, 2000, էջ 237:

⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 258:

⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 256:

գաղափարի մեռնել:

Մահից առաջ իմ պարտքն է հայտարարել՝ ի լուր համայն աշխարհի, այն մասին, որ Խորհրդային Միությունում կատարվող բոլոր դժբախտությունների պատճառը Դուք եք: Ինքնասպանությունն անգամ ձեզ չի փրկի այդ խայտառակությունից»:⁶⁷

Հրաչյա Բեգլարյանի ստեղծագործությունն արցախյան ազատամարտի գրականության ամենաարժեքավոր էջերից է:

Մտավորականը՝ լինելով ժողովրդական տրամադրությունների ու իդձերի արտահայտիչը, ազատագրական պայքարի բոլոր փուլերում էլ հայտնվել է իրադարձությունների կենտրոնում: Նա հանդես եկավ ոչ միայն որպես ազգային արդար ցասման ու ընդվզումների գաղափարախոս, այլև՝ ընթացք տվեց պայքարին: Այս առումով անգնահատելի դերակատարություն ունեցան խորհրդային տարիներին այլախոհ ճանաչված այնպիսի գրողներ, ինչպիսիք են, ասենք, Հովհաննես Ծիրազը, Պարույր Սևակը... Հովհաննես Ծիրազի «Լարաբաղի ողբը» հանձարեղ բանաստեղծությունը կոմունիստական գաղափարներով կաղապարված իրականության մեջ պայթեց ումբի նման՝ միանգամից փոխելով մթնոլորտն ու մարդկանց հայացքները, պարզեց դառը ճշմարտությունը: Ճիշտ է, այն պարբերական մամուլում կամ գրքերում չէր տպագրվում, բայց ձեռագիր վիճակում ձեռքից-ձեռք էր անցնում, ուսանողության միջոցով հասնում Արցախ, Սփյուռքում տարածվում ավելի հաճախակի դարձնում նրա հեղինակի տնային կալանքները խորհրդային իշխանությունների կողմից: Դա մեր դժվարին պատմության մեջ այնպիսի մի ժամանակաշրջան էր, երբ իսկական հայրենասիրությունը դիտվում էր որպես հայրենադավություն, երբ ճշմարիտ խոսքի հեղինակներին ենթարկում էին հալածանքների ու անասելի կտտանքների: Սակայն Ծիրազի բարձր

⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 226:

ժողովրդականությունը նրան փրկում էր իշխանական ծայրահեղ գործողություններից: «Ղարաբաղի ողբը» մեր քնարեգության պատմության մեջ Մկրտիչ Պեշիկթաշյանի «Ձեռնարկային երգեր»-ից, Միքայել Նալբանդյանի «Ազատություն» մոնումենտալ բանաստեղծությունից հետո կազմում է մի գեղեցիկ երրորդություն, այն միանգամից բացեց միլիոնավոր մարդկանց ստով ու կեղծիքով շղարշված աչքերը, մթնոլորտը փոխեց.

Ղարաբաղը մորս կանչն է,

Ինձ է կանչում հույսով տրտում,

Ղարաբաղը իմ կակաչն է,

Կարմիր, բայց սև ունի սրտում⁶⁸:

Ղարաբաղը Ադրբեջանին բռնի կերպով կցվելուց հետո, Հովհաննես Ծիրազն առաջին անգամ գեղարվեստական այսպիսի բարձր մակարդակի խոսքով անդրադարձավ ղարաբաղյան հիմնախնդրին, ըմբոստացավ անարդարության դեմ, ազատասիրական իր գաղափարների շուրջ համախմբեց ամբողջ հայությանը: Նա այնպիսի պատկերներով ամրագրեց ճշմարտությունը, որ մի ամբողջ խորհրդային երկրի պետական մեքենա չկարողացավ անգամ առարկություն գտնել: «Ղարաբաղը մորս կանչն է»... Եվ եթե նկատի առնենք նաև այն հանգամանքը, թե մայրական սերն ինչպիսի մեծ ու էական նշանակություն ունի պոետի համար (մանավանդ՝ նրա համար մայրը պատկերն է մայր հայրենիքի), ապա պարզ կդառնա, թե ինչպիսի խորքով ու վեհությամբ է բանաստեղծի կողմից բարձրացվում Ղարաբաղը մայր Հայաստանին վերադարձնելու հարցը: Եվ որքան էլ հույսը լինի «տրտում», այնուամենայնիվ, այն հորդորում ու կոչում է խիզախման: Հիրավի, մեծ հերկերի սերմնացան է Հովհաննես Ծիրազը, որի գաղափարները ոչ միայն ծլեցին մարդկանց սրտերում ու մտքերի մեջ, այլ արգասավորվեցին, տվին իրենց ցանկալի պտուղ-

⁶⁸ Մուրադյան Ս., Հովհաննես Ծիրազ, գիրք Ա, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2012, էջ 253:

ները: Հայկական ժողովրդական իմաստությունն ասում է՝ այն, ինչ խոսքն է անում, աշխարհում այլ մի ուժ չի կարող կատարել:

Ազգային ազատագրական պայքարի գաղափարները, բնականաբար, նորովի էին արձագանք գտնում Արցախում, ծիլեր տալիս հոգևոր դաշտում: Անշուշտ՝ նաև գրողների շրջանում: Եվ ոչ միայն: Մովսես Յախշունցն ի սկզբանե հայտնի էր Արցախում՝ որպես ուսաց լեզվի և գրականության լավագույն մասնագետներից մեկը: Սակայն շուտով նա հայտնվեց ազերական անվտանգության աշխատողների ուշադրության կենտրոնում: Պատճառը՝ Մովսես Յախշունցը գրում է բանաստեղծություններ և այն էլ՝ ազգային (ազերիների բնորոշմամբ՝ նացիոնալիստական) բնույթի: Եվ պատահական չէ ամենևին, որ երբ սկսվեց արցախյան ազատագրական շարժումը, առաջիններից մեկը Շուշիի բերդում հայտնվեց արդեն պատկառելի տարիքի հասած (ութունամյակին մոտ), տեսողությունը գրեթե կորցրած մանկավարժ - բանաստեղծը, որը ոչ միայն գեղարվեստական խոսքով, այլ գործով ևս մասնակցում էր շարժմանը՝ իր տղաների հետ, ամբողջ ընտանիքով: Ի դեպ, նրա որդուն՝ արձակագիր ու բանաստեղծ Էդվարդ Սաֆարյանին ևս ազերիները երկար ժամանակ կտտանքների ենթարկեցին Բաքվի բանտերում: Միայն գրողներ Սիլվա Կապուտիկյանի և Չորի Բալայանի միջամտությունն օգնեց՝ Մոսկվայի միջոցով, որ բանտից ազատվի Մ. Յախշունցը:

Ազերական կարգերն ու բարքերն արցախցուն չէին կարող բավարարել, դրանք խեղում էին իրականությունը, մարդկանց ճակատագրերը, մղում ստրկության: Ահա թե ինչ է գրել այդ մասին Մ. Յախշունցն իր «Մի կյանքի պատմություն» բանաստեղծության մեջ:

*Բայց իմ կյանքի վրայով
Մի թուրք անցավ անողորք,
Եվ ինձ տրված շնորհին
Ես մնացի անհաղորդ⁶⁹:*

⁶⁹ Յախշունց Մ., Երկնամերձ երկիր, Երևան, «Էդիթ Պրինտ» հրատարակչություն, 2007, էջ 14:

Բանաստեղծի «իմ կյանքի վրայով» պատկերի մեջ խտացված է ոչ միայն մեկ անհատի, տվյալ պարագայում հեղինակի, այլ ամբողջ Ղարաբաղ աշխարհի կերպարը: Բաքուն ամեն ինչ անում էր դարաբաղցու ձայնը խլացնելու, նրա աստվածատուր շնորհներն ի չիք դարձնելու, ոչնչացնելու համար: Եվ իր հող ու ջրին, իր աստվածային աշխարհին նվիրված մարդը չի կարող չըմբոստանալ: Նրա խոստովանությունն անգամ ընդվզում է դիտվում ազերիների կողմից. «Նախ քեզ, հայրենի հող իմ, Ապա՝ Աստծուն եմ պաշտում»⁷⁰: Սա ոչ միայն պարտքի զգացողություն է, ինչպես ասում են, այլ բնական օրինաչափություն: Հասկացություններ, որոնք, ի վերջո, ներդաշնակված են մեկ միասնական գաղափարի մեջ՝ անկախ նրանից, թե ինչպես դրանք կմեկնաբանվեն այս կամ այն մտածողի կողմից: Այսպիսի հետաքրքիր դիտարկումներ ունի գերմանացի իմաստասեր Շտայներ Ռուդոլֆը. «Մարդն ազատ է միայն, եթե իր կյանքի ամեն մի ակնթարթին ի վիճակի է հետևելու ինքն իրեն: ...Ազատությունից կատարված գործողությունը ոչ թե բացառում է բարոյական օրենքները, այլ ներառում դրանք: Միայն թե այդ գործողությունն ավելի բարձր է կանգնած սոսկ օրենքների կողմից թելադրված գործողությունից: Ինչու պետք է սիրուց կատարված իր գործողությունն ավելի քիչ ծառայի համընդհանուր բարօրությանը, քան գործողությունը, որ կատարել եմ միայն այն պատճառով, որովհետև համընդհանուր բարօրությանը ծառայելը ես ընկալում եմ որպես պարտք: Սոսկ պարտքի հասկացությունը բացառում է ԱԶԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ, որովհետև չի կամենում ընդունել անհատականը, այլ պահանջում է վերջինիս ենթարկումը համընդհանուր որևէ նորմի: Գործողությունների ազատությունը մտածելի է միայն էթիկական ինդիվիդուալիզմի դիրքից»⁷¹:

Ազատության, պարտքի ու գործողությունների մասին Յաշխունց

⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 131:

⁷¹ Շտայներ Ռ., Ազատության փիլիսոփայություն, Երևան, «Սարգիս Խաչենց» հրատարակչություն, 1998, էջ 113:

գեղագետն ունի իր սեփական մոտեցումները, որոնք լավագույն արտահայտություն են գտել նրա պոեզիայում, առավել ևս՝ պատերազմական թեմայով գրված գործերում: Այս առումով հատկանշական է բանաստեղծի «Օրհներգ» բանաստեղծությունը, ուր նա միասնականության կոչ է անում հայ ժողովրդին, հորդորում անվեհեր մնալ ազատության ու անկախության համար պայքարում, որովհետև փրկությունը միայն ու միայն «ինքնիշխան մեր նոր պետության» մեջ է տեսնում:

*Ազատված ընդմիջտ կապանքներից հին՝
Յուրաքանչյուր հայ կքայլի առաջ,
Կանցնի այն ուղին, երկար, դժվարին՝
Իր բաժին բեռը ուսերին առած:*

*Եվ աստղապատկան մեր Մասիսները
Մեր սրտերի մեջ ու մեր դրոշին
Կտանենք առաջ՝ հիշելով մի բան,
Որ դեռ աշխարհում ուժն է որոշիչ⁷²:*

Չնայած երկիրը «թուրքերով շրջապատված, զորքերով շրջապատված»⁷³ է, բայց գրողը միշտ լավատեսորեն է մոտենում Արցախի հիմնախնդրին ու իր տրամադրությունը հաղորդում զինակիցներին, որովհետև իր ազգի ու Արցախի հաղթանակը տեսնում է հայոց քաջերի մեջ: Նա գտնում է, որ ինչքան էլ «զոդերով շրջապատված, գելերով շրջապատված» լինի Արցախը, մեկ է՝ չի պարտվի, որովհետև ապավինում է ինքն իր ուժին, իր ներքին հզորությանը, որը անկոտրելի է, որովհետև արդարության համար է կռվում:

*Քաջանց երկիր, փոքր ածու,
Բարձրագնա դու իմ Արցախ,*

⁷² Յախշունց Մ., Երկնամերձ երկիր, Երևան, «Էդիթ Պրինտ» հրատարակչություն, 2007, էջ 229:

⁷³ Նույն տեղում, էջ 241:

*Քո անունն է մակընթացվում
Դեպի ավիր արդարության⁷⁴:*

Բանաստեղծն անդրադառնալով Մովսես Խորենացուց մեզ հասած բավականին դիպուկ և իմաստուն արտահայտությանը՝ «փոքր ածու», միաժամանակ մեր նախնիների կատարած սխրանքների մասին է հիշեցնում. «Որովհետև մենք թեպետ փոքր ածու ենք և թվով շատ սահմանափակ ու զորությամբ թույլ և շատ անգամ օտար թագավորությունների կողմից նվաճված, բայց և այնպես մեր երկրումն էլ գրելու և հիշատակելու արժանի շատ սխրագործություններ են կատարվել...»⁷⁵: Պոետը հաստատում է, որ ինչքան էլ դժվարին է եղել մեր ճանապարհը պատմության քառուղիներում, այնուամենայնիվ, մենք հաղթահարել ենք այն, քանզի և մեր գործն է արդար, և նպատակը՝ վեհ. «Թող չլինենք մենք հուսահատ»: Գրողի յուրաքանչյուր հարցականի մեջ անգամ կողավորված բարձր հավատով, կանաև պատասխան.

*Գերության մեջ այս բռնադատ,
Հայահալած ու հայաջինջ,
Ոնց մնացիր դու այնքան դար
Հայապատկեր ու հայաջիդ:*

Խոսելով, հիրավի, մեր գրականագիտության մեջ դեռևս իր արժանի գնահատականը չստացած բանաստեղծ Մովսես Յախշունցի մասին, մեր գրողներն ու գրականագետները փորձել են անսխալ ձևով տալ նրա պոետական նկարագիրը: Եվ յուրաքանչյուրը տեսել է իր Յախշունցին: Արձակագիր Մկրտիչ Սարգսյանը բանաստեղծի կերպարում առանձնացրել է բնապաշտությունը («Մովսես Յախշունցն արցախցի է և նրա պոետական սերը բնապաշտությունն է»⁷⁶):

⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 234:

⁷⁵ Խորենացի Մ., Պատմություն Հայոց, Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 1968, էջ 70:

⁷⁶ Յախշունց Մ., Երկնամերձ երկիր, Երևան, «Էդիտ Պրինտ» հրատարակչություն, 2007, էջ 306:

Գրականագետ Չավեն Ավետիսյանը համաձայն է արձակագրի տված գնահատականին, միայն թե ունի իր հավելումը. «Յախշունցը բնապաշտ է բառիս ոչ փիլիսոփայական իմաստով, այլ դրանից դուրս, իբրև բնության մարդ, բնության անվախճան ճայնն ունկնդրող, նրա անքնին դաշնության խորհուրդը որոնող բանաստեղծ»⁷⁷: Գրող Վարդան Հակոբյանը՝ խոսելով Մովսես Յախշունցի պոեզիայի մասին, շեշտը դնում է նրա ազգային-ազատագրական շարժմանը նվիրված գործերի վրա, նրան ներկայացնում որպես մարտիկ-բանաստեղծ. «Յախշունցն արցախյան համազգային շարժման ակունքներում էր իր տղաներով, գերդաստանով, տնով, շենով ու բանաստեղծությամբ»⁷⁸: Իհարկե, տարբեր անդրադարձներում մոտեցումները տարբեր են, բնականաբար, բայց կարևոր մի խնդրում բոլորը նույն «կետին են խփում»՝ ընդգծելով Արցախին, իր ժողովրդին, հանդ ու քարին նվիրված մարդու և պոետի կերպարը: Իսկ ահա գրող Սաղաթել Հարությունյանն իր խոսքում փորձում է ամփոփել բոլոր կարծիքները. «Յախշունցի խորաթափանց մտքերն ու համեմատությունները, զարմանալի մետաֆորները հաճախ դուրս են պրծնում նրա համեստության կաշկանդող զսպաշապկից, ցույց տալով, որ մենք գործ ունենք իր սեփական աշխարհն ունեցող իսկական տաղանդի հետ:

Յախշունցը նորարար է բառի իսկական իմաստով: Նրա նորարարությունը ցուցադրական չէ՝ տեսեք, թե ինչեր կարող են անել: Յախշունցի նորարարությունը օրգանական է, բխում է նրա էությունից և հաճախ այնքան աննկատ է, որ դա քչերն են նկատում, իսկական հասկացողները միայն: Նոր է մտածողությունը, նոր են պատկերները և հանգերը: Համո Սահյանը ճիշտ էր ասում՝ նրան շատ է խանգարել հեռավոր, Աստծու կողմից մոռացված մի գյուղում ապրելը՝ հեռու գրական շրջանակներից, ասուլիսներից և վերջապես՝ հրատարակվելու հնարավորություններից: Նա այն մարդկան-

⁷⁷ *Նույն տեղում, էջ 320:*

⁷⁸ *Նույն տեղում, էջ 326:*

ցից չէր, որ նամակներով ոմբակոծեր խմբագրություններն ու հրատարակչությունները, բայց լավ է իմացել իր և իր ստեղծած գործերի արժեքը»⁷⁹:

Ականավոր գրականագետ Սերգեյ Սարիլյանը բարձր գնահատելով Մովսես Յախշունց մարդու և բանաստեղծի գործունեությունը, գրել է. «Գիտեմ չափազանցության սահմանը, բայց չեմ վարանում Օշականի արտահայտությամբ հավաստելու, որ Յախշունցը «իրավ բանաստեղծ է», և բանաստեղծ է ոչ թե ինքնուսի բանահյուսական հանգով, այլ հասկացության դասական ըմբռնմամբ»⁸⁰:

Այո, յուրաքանչյուր ճշմարիտ բանաստեղծ իր կյանքով ու ճակատագրով ոչ միայն մասնակիցն է դառնում իր ժողովրդին վիճակված ուրախությունների ու ցավերի, այլ լիովին կիսում է դրանք, ավելին, պայքարի մեջ է մտնում հանուն ազգի վաղվա, նրա պայծառ ապագայի: Եվ այս տեսանկյունից եթե մոտենալու լինենք, ապա պիտի խոստովանենք, որ արցախյան գոյամարտը մի նոր փորձաքար էր, որ ցույց տվեց, թե ազատագրական շարժման ազգային ավանդույթներն ինչպես կարող են մարդկանց մղել նոր սխրանքների ու հերոսական գործերի՝ թե գրչով, թե զենքով:

Արցախյան համազգային շարժումն առանձնացավ մեր պատմության մեջ մի կարևոր ու էական կողմով ևս, այն իր մեջ ընդգրկեց յուրաքանչյուր հայի՝ աշխարհի որ ծագում էլ նա լիներ, ամբողջ հայությանը, ժողովրդին: Եվ, անշուշտ, պայքարի հաջողության գրավականներից մեկն էլ հենց դա է: Անվանի բանաստեղծ Յուրի Սահակյանը, որը ու տխուր մանկությունից ի վեր, հաստատվել էր մայր Հա-

⁷⁹ Յախշունց Մ., *Առեղծվածներ*, Երևան, «Նաիրի» հրատարակչություն, 1998, էջ 8:

⁸⁰ Յախշունց Մ., *Երկնամերձ երկիր*, Երևան, «Էդիտ Պրինտ» հրատարակչություն, 2007, էջ 315:

յաստանում: Սակայն նրա արյան բջիջներում, ինչպես ասում են, միշտ խոսում են ծննդավայր Արցախն ու արցախցին: Եվ օրինաչափ է, որ ազատագրական շարժման գաղափարախոսներից մեկն էլ, «էն գլխից», դարձավ հայ մանկագրության մեջ արդեն անուն հանած պոետ Յուրի Սահակյանը: Այսպես, անցյալ դարի վաթսուականներին, երբ քաղաքական «ձևիալ» էր սկսվել խորհրդային երկրում, ծնունդ առավ Յուրի Սահակյանի «Մի քնեք, տղաներ» բանաստեղծությունը, որը սթափության ու պայքարի կոչ էր փաստորեն և իր տողատակերում ավելի շատ մտքեր էր պարունակում, քան բաների մեջ: Չարթուցիչի առաքելություն էր ստանձնել այդ բանաստեղծությունը: Եվ ահա մի օր, ինչպես վկայում են ականատեսները, բանաստեղծ, երգահան Գուրգեն Գաբրիելյանը, երբ սկսվել էին առաջին հանրահավաքները, շարքերի առջևից ընթանում էր երգի վերածված այդ բանաստեղծությունը շուրթերին, իսկ ընկերները՝ միանալով մեկը-մեկին, ձայնակցում էին.

Հեքիաթում որոշ են Չարը և Բարին:

Հեքիաթի վերջում միշտ հաղթում է Բարին:

Հեքիաթը հավատ է պատմողի համար.

Չքնեք, տղաներ, չքնեք,

Կյանքը ձեր նոր ընթացք կունենա:

Չքնեք, տղաներ, չքնեք,

Ով քնեց՝ հազիվ թե արթնանա⁸¹:

Այստեղ բանաստեղծը դիմում է այլաբանության՝ բանաստեղծության քսանմեկ տողի մեջ խտացնելով ամբողջ դարաշրջանի տագնապները, ևս ներկայացնում է դաժան ժամանակի նկարագիրը՝ «Ով քնեց՝ հազիվ թե արթնանա»: Դա խորհրդային տիրող կարգերի ընդհանուր պատկերն է, ուր «քնելը» հավասարազոր է մահվան, որովհետև Չարն ամենուրեք է.

⁸¹ Սահակյան Յ., *Վեց գրքից, Ստեփանակերտ, «Սոնա» հրատարակչություն, 2011, էջ 59:*

Չարն ունի հազար ձև ու դեմք,

Գեղեցիկ աչքեր, ժպիտներ, խոսքեր:

Յուրի Սահակյանը կարողացել է բարձր վարպետությամբ կառուցել իր խոսքը, նոր, բոլորովին այլ իմաստով ու բովանդակությամբ բառավորել մտքերը: Եվ դա բանաստեղծի գրական բազմաթիվ հնարանքներից մեկն է: Արցախյան շարժման կարգախոսներից դարձան Յու. Սահակյանի «*Չքնեք տղաներ, չքնեք, Ով քնեց՝ հազիվ թե արթնանա*» տողերը՝ փիլիսոփայական ենթատեքստի խտացումներով, ասելիքի բազմապիսի շերտերով ու ժողովրդական պարզությամբ, քնարական նուրբ մեղեդայնությամբ:

Բանաստեղծ Յուրի Սահակյանը, ինչպես յուրաքանչյուր հայ մարդ, իր կաշվի և հոգու վրա զգաց պատերազմի ամբողջ դաժանությունը, նրա բոլոր արհավիրքները: Եվ գրողի գրիչն արարեց նոր գործեր՝ ելած պատերազմի թեժ բովից:

Գեղարվեստական բարձր մակարդակով են գրված Յուրի Սահակյանի «Ավարայրի դաշտում», «Պատերազմ», «Այրին», «Սումգայիթ», «Ձինվորը», «Կորսված շիրիմներ», «Դավաճան է նա, ով հող է զիջում», «Մասիսին նայող հայր», «Նա մեծ էր, անշուշտ՝ ծնված ցպահանջ» և այլ բանաստեղծություններ, որոնք տողերի ներքնատար շարժումներում կրում են պատերազմական գործողությունների ամբողջական նկարագիրը: Գրողի «Դավաճան է նա, ով հող է զիջում» բանաստեղծությունը, որը նվիրված է մարտնչող շահումյանցիներին, ռազմակոչի մի փայլուն օրինակ է.

Վեր կացեք, տղերք,

Ձենք կապեք, տղերք,

Էսօր ուրիշ հոգս չկա մեզ համար:

Թշնամու գլխին հուր թափեք, տղերք,

Որ գորք է հանել մեր դեմ անհամար:

Երեկ Սասունն էր, Ձեյթունն էր, Վանն էր,

Էսօր Արցախն է կրակների մեջ:

Թշնամին նույնն է, նույն Հայաստանն է,

Նրա համար մեր տառապանքը՝ հեջ⁸²:

Բանաստեղծը հորդորում է հայոց քաջերին՝ երդվել Մոսվին, Թարթառին, «ընկերներին քաջ ու նահատակ» և փրկել հողը, «դարձնել անառիկ»: Ռազմաշունչ բանաստեղծությունների մեջ արդեն նուրբ մանկագրի, քնարերգուի խոսքը մարտական հնչեղության նոր որակներ է ձեռք բերում, ոգևորում, ոգեշնչում: Եվ պիտի ասել, որ այն հոգևոր աղերսներ ունի հայ մեծ բանաստեղծ Ավետիք Իսահակյանի «Ռազմակոչ»-ի հետ, ուր Վարպետն իր խոսքն ուղղում է ժողովրդին՝ փիլիսոփայական ընդհանրացումներն ամփոփելով կյանքի ու լույսի հաղթանակի ու հավերժության մեջ. դեպի ռազմի դաշտ, դեպի հերոսացում, դեպի բարձունքը մեծ Հաղթանակի:

Էյին յ, լսեցեք, ձայն տվեք իրար,

Ամեն Նքդ եք ոտքի, մարդ քնած չկա՞:

Շուտ հագեք-կապեք զենքեր ու զրահ,

Գոտեպնդվեցե՛ք ատելությամբ վառ,

Գոտեպնդվեցե՛ք անձնագրի կամքով,

Գոտեպնդվեցե՛ք ահեղ վրեժով,

Շառաչե՛ք ուժգին, կաղնիներ հզոր,

Խոլ վրնջացե՛ք, նժույզներ խիզախ,

Մրրիկի նման զարկեցե՛ք շեփոր,

Դեպի ռազմի դաշտ, դեպ հերոսացում,

Դեպի ռազմի դաշտ՝ սուրբ դրոշի տակ,

Դեպի բարձունքը մահի ու փառքի,

Վանեցե՛ք հեռու թշնամուն վայրագ,

Մեր խրճիթներից, մեր հնձաններից,

Մեր արտ ու կալից վանեցե՛ք հեռու⁸³:

⁸² Նույն տեղում, էջ 146:

⁸³ Իսահակյան Ա. Երկեր, Երևան, «Սովետական գրող» հրատարակչություն, 1987թ., էջ 194:

Իրադարձությունները փոխում են նաև մոտեցումները, արժեհամակարգերը, ընկալումները նորանում են, մեկնությունները կառուցվում միանգամայն այլ ելակետերի վրա: Ողբերգական ժամանակը ծնում է իր մոտեցումը՝ ցանկացած երևույթի նկատմամբ: «...Հայ գրականության գրեթե բոլոր արժեքավոր գործերը,- գրում է գրականագետ Արքմենիկ Նիկողոսյանը,- ողբերգական իրավիճակների ու կեցության ծնունդ են... Հայ գրողը որդեգրեց ոչ թե պատերազմը, թեկուզ հաղթական, փառաբանելու, այլ պատերազմներին ոչ ասելու քաղաքականությունը, ոչ թե զինվոր-ազատամարտիկի հաղթանակները ներբողելու, այլ՝ նրա՝ հաղթանակից հետո իր երկրում որպես լուսանցքի մարդ ապրելը պատկերելու քաղաքականությունը: Ու հայ գրողը պատկերեց ոչ թե բերկրանքը, այլ ցավը, ոչ թե նվաճումը տարածքների, այլ կորուստը հազարավոր հրաշալի հայորդիների»⁸⁴: Եվ ապա նշում է գրականագետը, թե Արցախյան ազատամարտն «այդտեսակ ընկալումների» ինչպիսի դրսևորումներ ունեցավ: Ասենք, որ այս տրամադրությունները, անշուշտ, մարդասիրական ընդհանուր հենքի վրա են մշտապես ի հայտ գալիս: Մարդասիրական նման ընկալումների ծնունդ է և Յուրի Սահակյանի հետևյալ բանաստեղծությունը.

Պատերազմներում

Ով էլ որ հաղթի

Պարտվողը միշտ էլ

Նույն մարդկությունն է՝⁸⁵:

Բանաստեղծի փիլիսոփայությունն ունի երևույթի խորքերը բացելու միտում, որը և խնդիրը տեղափոխում է բարոյական սկզբունքների ոլորտ, այսինքն՝ այլ հարթություն: Նախ՝ առաջին հայացքից թվում է, թե Յուրի Սահակյանը հակասում է ինքն իրեն՝ մեկ բանաստեղծությունում:

⁸⁴ Granish.org, www. imyerevan. com:

⁸⁵ Սահակյան Յ., Վեց գրքից, Ստեփանակերտ, «Սոնա» հրատարակչություն, 2011, էջ 105:

տեղծության մեջ ռազմի կոչ է հնչեցնում, մյուսում գտնում է, որ ով էլ հաղթի պատերազմներում, պարտվողը մարդկությունն է: Բայց երբ երևույթը ներսից ենք դիտարկում, մանավանդ՝ բանաստեղծի ենթատեքստը բացելով, տեսնում ենք, որ, ինչպես ասում են, պարտություն չէ ամեն պարտություն, ոչ էլ հաղթանակ է ամեն հաղթանակ, հայտնվում ենք հարաբերականության դաշտում: Յու. Սահակյանը «Մի քնեք, տղաներ» բանաստեղծության մեջ արդեն ամրագրել է, որ Չարի և Բարու կռիվը հավերժական է, ուրեմն, Բարու հաղթանակը հենց մարդկության հաղթանակն է: Եվ մեզ մնում է հեղինակի «պարտություն» արտահայտությունը բարոյական և հոգեբանական եզրույթներում դիտել: Այսպես, ռուս բանաստեղծ Եվգենի Եվտուշենկոն «Մի չարաշահիր» բանաստեղծության մեջ գրում է.

Յաճ մի գլորվիր դեպի հաղթանակ,

Այլ վեր բարձրացիր դեպի... պարտություն.⁸⁶

Այստեղ «պարտություն» և «հաղթանակ» բառերը, անշուշտ, օգտագործված են այլաբերական իմաստով, արտահայտում են այլ բովանդակություն և հատկանիշ:

Որքան էլ մոտեցումները տարբեր լինեն, թե՛ Եվգ. Եվտուշենկոն, թե՛ Յու. Սահակյանն ընդունում են մեկ գեղագիտական ելակետ՝ եթե պատերազմը մղվում է հանուն ազատության, խաղաղության, չարի ոչնչացման, ուրեմն, դա մարդասիրություն է, իսկ եթե կռիվ են մղում տարածքներ ձեռք բերելու, ուրիշին ստրկացնելու համար, այս դեպքում արդեն, իրոք, պատերազմը մարդկության պարտությունն է:

Պոեզիայում բառերը շատ հաճախ «իրենց վրա են վերցնում» բառարանային բովանդակության հետ չխոսող այլ իմաստներ, դառնում են նշան ու խորհրդանիշ, երբեմն բառերը կարող են լինել անզամ «առարկա» կամ «իր», իրենցով, ինչպես երաժշտության մեջ,

⁸⁶ Եվտուշենկո Եվգ., Երրորդ հիշողություն, Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 1974, էջ 22:

գործիքավորել ամբողջական ստեղծագործություններ: Դիմենք Ռ. Ուելլեքին և Օ. Ուորրենին: Ահա թե ինչ են գրում նրանք. «Գրողի արտահայտման միջոցը բառերն են: ...Բանաստեղծի համար բառը ոչ թե նախապես «նշան» է, ոչ թե թափանցիկ խաղաքար, այլ՝ «սիմվոլ» (խորհրդանիշ), որը արժեքավոր է թե ինքնին և թե վերարտադրելու իր կարողությամբ: Բառը կարող է նույնիսկ լինել «առարկա» կամ «իր», որը հաճելի է իր հնչողությամբ կամ տեսքով: Որոշ վիպասաններ (Սկոտ, Կուպեր, Դրայզեր) կարող են բառերը գործածել որպես նշաններ, որի դեպքում նրանք շահում են այլ լեզվի թարգմանված լինելով կամ հիշվում են որպես միֆական կառուցվածք: Բանաստեղծները սովորաբար գործածում են բառերը «խորհրդանշորեն»:

Յուրի Սահակյանի՝ արցախյան ազատամարտի մասին գրած երգերը, շնչում են խորը մարդասիրությամբ: Այս պարագայում արդեն խիզախությունն ու սխրագործությունը, մաքառումը, անվեհերությունը՝ որպես գեղագիտական յուրօրինակ կատեգորիաներ, ի վերջո, համաձուլվում են ազատասիրության ու հումանիզմի գաղափարների մեջ:

Ազերական իշխանություններն անցյալ դարի 30-40-ական թվականներին բանաստեղծներ Գ. Ներսիսյանին ու Թ. Հուրյանին ասպարեզից հանելով՝ առաջինին՝ Սիբիր, երկրորդին ռազմադաշտ «Ճանապարհելով», մի պահ թեթևացած էին զգում իրենց, մտածում էին, որ հայկական ոգին արցախցիների մեջ սպանելու գործում շոշափելի հաջողությունների են հասնում: Բայց նրանք չարաչար սխալվեցին, հայոց ոգին ժողովրդի մեջ է և այն հնարավոր չէ ոչնչացնել: Գրական դաշտում երևաց նոր անուն՝ Բոգդան Ջանյան, որի ստեղծագործությունները ոչ միայն տարբերվում էին բոլորից գեղարվեստական բարձր մակարդակով, գրական մշակույթով ու ասելիքի առատ պաշարներով, այլև՝ ընդգծված հայրենասիրությամբ, ազգային ոգով,

հայ ժողովրդի ու Արցախ աշխարհի նկատմամբ՝ անսահման սիրով:

Շատ կոհվներ են անցել մեր հողով,

Մեր ոսոխներին կովով ենք հաղթել,

Բայց մնացել է կոհվը մեր մեծ

Մեզ բաժին հասած այս քարերի դեմ⁸⁷:

Բոգդան Ջանյանին չընկճեցին ո՛չ սիբիրյան աքսորը, ո՛չ ազերական գրաքննության ամենօրյա հետապնդումները, ո՛չ հալածանքները, ո՛չ անվտանգության մարմինների հետևողական «քայլերը»: Բանաստեղծը շարունակում էր իր ստեղծագործությունների միջոցով արցախցիների հոգում արթուն խահել ազատության համար պայքարի կայծը: Եվ երբ կայծերից հրդեհ բռնկվեց անցյալ դարի 60-ականներին ու 80-ականներին, Բոգդան Ջանյանը իրադարձությունների կիզակետում էր իր գրչով, հայրենասիրական բոցաշունչ գործերով: Գրողի քնարը առավել մարտաշունչ դարձավ արցախյան ազատագրական պայքարի տարիներին: Հեովից հեռու Ջանյանն արձագանքում էր իր մեծ նախորդին՝ Գ. Ներսիսյանին, աչքի առաջ տեսնելով նրա «Ավերակներ»-ի մեջ պատկերված, բայց այս անգամ արդեն կրկնակի ավերված Շուշին: Լորից՝ Շուշի, Լորից՝ ավերակներ: Լորից՝ հրդեհներ ու մոխիր («Շուշին ավերված տեսա»):

Եվ այրողն էլ Լույն թուրքն էր

Բարբարոս ու ավերիչ,

Լացող աչք էր երկինքը՝

Արտասվում էր վերևից:

Ավելացավ այդ օրից

Մի ևոր ցավ էլ հին ցավին,

Որ խորացավ, մեծացավ,

Դարձավ ցավը Արցախիս⁸⁸:

⁸⁷ Ջանյան Բ., Հեռացած հեռուներ, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պյուս» հրատարակչություն, 2007, էջ 9:

⁸⁸ Լույն տեղում, էջ 41:

Եվ բոլոր ողբերգությունների պատճառը բանաստեղծն իրավա-
ցիորեն տեսնում էր Արցախի հիմնախնդրի ոչ արդարացի լուծման
մեջ, Արցախն Ադրբեջանին բռնակցելու մեջ: Այլապես ինչու պիտի
արծվի հզոր թևեր ունեցող Արցախը փակվի վանդակում: Ճշմարտու-
թյան և արդարության երգիչ է Բոգդան Ջանյանը: Եվ, իր իսկ խոս-
տովանությամբ, երբ ոտք է դնում Արցախի հողի վրա, զորեղանում
է ոչ միայն ինքը, այլ՝ նաև հողը, որովհետև միասնականության այս
կարգի ըմբռնումն է, ըստ նրա, որ երկիր է պահում ու հայրենիք: Սա
մեզ ծանոթ, հին գաղափարի նոր, ջանյանական մեկնություն է՝ ինք-
նատիպ ու նորովի: Խոսելով Ջանյանի ստեղծագործության մասին՝
ակադեմիկոս Սերգեյ Սարինյանն ընդգծում է նրա դերակատարու-
թյունը հայրենի եզերքում գրական-մշակութային գործի ձևավորման
ասպարեզում. «Առանձնահատուկ եղավ Բոգդան Ջանյանի երևույթը
գրական Արցախի կազմավորման գործում և ըստ ամենայնի հիշո-
ղության արժանի, քանզի պատմությունն այդ իր հետագիծն ունի
գրող-մտավորականի կենսագրության ժամանակի արահետնե-
րում⁸⁹»: Ավելի լավ չի ասվի, քանզի, իրոք, խիստ բնութագրական է
Ջանյանի համար «կենսագրության ժամանակ» ձևակերպումը, որն
իր հակիճության մեջ փիլիսոփայական խորքով ընդգրկում է պատ-
մական այն ուղին, որ անցել է բանաստեղծը՝ կիսելով ժողովրդի
ցավն ու վիշտը՝ սկզբից մինչև վերջ, նրա դաժան ճակատագիրը:
Ջանյանը բնության յուրաքանչյուր երևույթի մեջ տեսնում է իր եզեր-
քի հզորությունը, բնություն, որի ծաղիկը, գետը, քարը, ծառը, ամեն-
ամեն ինչ դառնում են լինելության, հավերժության խորհրդանիշներ,
որովհետև նախաստեղծ են ու իրենց մեջ կրում են մայր հողի ուժ ու
ավյունով ներարկված աստվածային հավատը: Եվ պատահական չէ,
որ արցախցի բանաստեղծներն ազգի անպարտելիությունը մշտա-
պես կապում են հայրենի հողի, բնության երևույթների հետ: Ջանյա-

⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 3:

նի երգած արցախյան Տրտու գետը «ահեղ է, ահռելի» և նրա զայրույթը անչափելի է դառնում, երբ կողերը սեղմող ժայռերի դեմ է մարտնչում: Բնականաբար, խոսքն ասված է այլաբանորեն, այն վերաբերում է ազերական իշխանությունների գործողություններին, որոնք փորձում են զրկել մարդուն իր ազատություններից: Ի դեպ, նման վերաբերմունք ենք տեսնում նաև Հր. Բեգլարյանի «Ղարաբաղցին» բանաստեղծության մեջ, որտեղ նա դարձյալ բնության երևույթներին է դիմում՝ արցախցու հոգեբանությունն ու ապրումները ցույց տալու համար. «Խաղաղ է նա, համբերատար, բայց թե հոգով դառնացրիր, Ամպի նման կըորոտա Շանթ ու կրակ ղարաբաղցին»⁹⁰: Ըստ Ջանյանի՝ մարդը հզոր է, Աստվածատուր է հայրենի եզերքում հավերժելու նրա կամքն ու կարողությունը: Սա բանաստեղծի փիլիսոփայական ընդհանրացումն է, որը հիշեցնում է մեծ իմաստասեր Վ. Կանկեի բավականին հետաքրքիր դիտարկումը. «Մարդը ստեղծագործական սկզբի մարմնացումն է՝ լինի դա արվեստում, քաղաքակրթության, կրոնի, թե նույնիսկ տեխնիկական հայտնաբերության մեջ: Աստծո նման մարդը հզոր է՝ գտնում է Ֆիշինոն: Եթե այդպես է, ապա մարդը կարող է հասնել բանականության և գեղեցկության բոլոր սահմաններին»⁹¹: Այդ սահմանը Ջանյանի համար առաջին հերթին մարդու և հայրենիքի ազատությունն է, որի համար էլ նա պայքարում է:

Արցախյան շարժման իրադարձություններն ուրույն արձագանք գտան բանաստեղծ Արտեմ Հարությունյանի ստեղծագործություններում: Այդ թեմայով իր առաջին գործերը նա տպագրել է «Արցախ»

⁹⁰ Բեգլարյան Հ., Արցախ-Նամե, Ստեփանակերտ, «Տիգրան Մեծ» հրատարակչություն, 2000, էջ 13:

⁹¹ Կանկե Վ., Փիլիսոփայություն, Երևան, «Ձանգակ-97» հրատարակչություն, 2001, էջ 68:

հանդեսում, իսկ 1997-ին լույս է տեսնում Ա. Հարությունյանի «Նամակ Նոյին» սովոր ժողովածուն: Այստեղ բանաստեղծի տեսադաշտում ամբողջ մոլորակն է՝ հասարակական-քաղաքական տեղաշարժերով, որոնց առանցքում Արցախն է՝ ազատության մաքառումի մեջ, և միջազգային քաղաքականության սնամեջ բանակցություններն են.

*Բանակցել սկսեցին ահեղ դատաստանից
մի քանի օր առաջ*

Ես զգում եմ բոլորը

ցանկանում են բանակցել հիմա...

բանակցում են բոլորը...

որ ձևացնում են, թե երգում են

Օվսաննան ազատության,

այնինչ, ստրկության պարկապզուկն են փչում

ականջիդ տակ...⁹²

Եվ ապա՝ «միլիոն զոհերը ցեղասպանության //դեռ տեղ չեն գտել ոչ մի տեղ// թափառում են, ճչում անապատում...»⁹³: Սա սկիզբ է, շարունակություն և անորոշ ավարտ: Բնութագրելով Արտեմ Հարությունյանի «Նամակ Նոյին» գրքի գեղարվեստական արժեքը՝ գրականագետ Սիրանուշ Մարգարյանը գրում է. «Երևակայականից՝ տեսիլքից ու մարգարեականից խուժելով ամենակոնկրետ, ամենասովորական, չնչին ու նաև աննկատելի իրողության խորքերը, ջնջելով նրանց սահմանները, բանաստեղծը համատիեզերական նշանակություն է վերագրում այն ամենին, ինչ եղելության, պատմության, գոյության ու գոյավորման տարածություններում մասնակից է դառնում կյանքի ամենասովորական ընթացքին՝ երևակայականն օժտելով իրական գույներով, իրականության նենգավոր էությունը վարագործելով երևակայականից ու երազանքից հյուսված վերապրումներով»⁹⁴:

⁹² Հարությունյան Ա., Նամակ Նոյին, Երևան, «Ապրոն» հրատարակչություն, 1997, էջ 15:

⁹³ Նույն տեղում:

⁹⁴ Մարգարյան Ս., Գրական զուգահեռներ, Երևան, ՀԳՄ հրատարակչություն, 2009, էջ 31:

«Նամակ Նոյին» գրքի մոտիվներով Ա. Հարությունյանը հրատարակեց «Հուդայի արձակուրդը» (2009 թ.) գիրքը:

Արցախի անզիջում գոյապայքարը բանաստեղծ Արտեմ Հարությունյանը փորձում է տեսնել աշխարհաքաղաքական բարդ ու խրթին իրադարձությունների ընդհանուր համապատկերում, ուր ավելի հստակ է երևում փոքրիկ երկրամասի ազատության համար մարտնչող մարդկանց ներքին կրակը, նրանց մաքուր երազը, նվիրումը, արդարասիրությունը, հայրենի լեռների վրա խաղաղ ապրելու և ստեղծագործական աշխատանքով զբաղվելու մղումը:

*Ես դեռ վերադառնում եմ Արցախ երկիրս,
թափառում արյանս բաց երակներով,
տեսնում հրդեհը հինավուրց հողի,
կտրուկ ճիչը արթնացող քաղաքների,
և թանձր սկիզբը միայնակ բաղեղի,
որ ստվեր է դառնում օրեցօր
և ծածկում սկիզբ ու ավարտ⁹⁵:*

Ինչպես Բ. Ջանյանը, Հր. Բեգլարյանը, բանաստեղծ Ա. Հարությունյանը ևս իր հոգեկան աշխարհը ներկայացնելու համար դիմում է բնությանը, յուրովի մեկնում երևույթները: Ավելին, Ա. Հարությունյանը Արցախ է հասնում իր «արյան բաց երակներով»: Նրա հայացքը մթազնում է «բաղեղի ստվերը», որը փորձում է ծածկել «սկիզբ ու ավարտ»: Արտեմ Հարությունյանի մտածողությունը պատկերավոր է, նա գեղարվեստական խոսքը կառուցում է ոչ թե առարկայի արտաքին, այսպես ասած, մակերեսային նմանացումների կամ «հարաբերությունների», այլ երևույթների ներքին, տրամաբանական կապերի վրա՝ հուզականությունը «տեղափոխելով» ասելիքի քաղաքական հրատապության ու կարևորության մեջ: Ահա թե ինչ է գրում բանաստեղծուհի Վ. Թեքեյանը Արտեմ Հարությունյանի մասին. «Գրեթէ

⁹⁵ Հարությունյան Ա., Նամակ Նոյին, Երևան, «Ապրոն» հրատարակչություն, 1997, էջ 29:

երեսուն տարուան վաստակ ունի իր քերթողութիւնը, ուր ի յայտ կու գայ աշխարհ մը՝ բազմածուփ շունչով և խորութեամբ: Իր բառերու առաջին տարիներու պսաղանքը ոչ թէ կը տփփուի ուրիշ բանաստեղծներու նման, այլ հետզհետէ շառագոյն ջերմութիւն մը կը ստանայ: Առաջին երկերու՝ բնութեան դիմաց հրաշալուր ժամերէ ետք՝ կ'երկնուի մարդ մը որ կը հավատայ բանաստեղծութեան միջոցով պաշտպանել մարդն ու իր հողը, մարդկայնութիւնն ու աստուածութիւնները: Հետզհետէ քաղաքականացած, հզօրացած լեզուով կը խօսի, երգիծանքի և ողբերգութեան փոխնիփոխ երանգներով: Իրը պայքար է բարոյական քայքայման, բռնակալութեան, շահագործումի, կեղծիքի և ամենայն չարիքի գործադրութեան դէմ: Պայքար՝ մտքի բռնկման այլատարր բոցերով: Կառչած իր արիւնտ արմատներուն, միաժամանակ՝ բազմակնիք մշակոյթներու հետ է, Ճէյմս Ճոյս ու Ուիթմըն, Կինգպըրկ և Ռեմպօ»⁹⁶:

Գրողի «Նամակ Նոյին» գիրքը նրա ստեղծագործական ճանապարհին նշանավորում է գեղարվեստական մտքի նոր թռիչք ու որակ: Ժողովածուի բանաստեղծություններում երևում է տխուր ու ծանր ժամանակի ամբողջական պատկերը: Այս առումով հատկանշական է Ա. Հարությունյանի «Ստեփանակերտում» բանաստեղծությունը, որն ունի նաև «Գրադ» հրթիռի հատվածից հետո» ենթավերնագիրը: Տեսարանները, որ ներկայանում են մեզ այս բանաստեղծության մեջ, ցնցող են, և «ժամանակն իր վերքոտ լույսն է մեկնում».

*Այստեղ, Ստեփանակերտում,
ավերված մետաքսի գործարանի շուրջ
ոմբակոծումից հետո շերամի հազարավոր
բոժոժներ կան սփռված՝
փոքրիկ, դեղին թիթեռներ, ասես Աստծո
աչքից ընկած արցունքներ,*

⁹⁶ Նոյն տեղում, էջ 339:

*որ սառել, կառչել են ցուրտ հողին:
Քիչ այն կողմ, տարօրինակ ջղաձգումներով,
խաղում են անձեռք երեխաներ.
Նրանց ձայներն են միայն մանկական⁹⁷:*

Եվ «դրսի ու ներսի աշխարհները», որ դարձել են համաձուլվածք, չեն կորցնում փրկության հավատը, քանի որ բանաստեղծը ելքը տեսնում է «լուսի մի շերտի» մեջ, որը դողում է ավերված դարպասի առաջ, իսկ դարպասի «ունքին թառել են բարբարոսությանն անտեղյակ կեռասն ու բալը, թռչունն ու հույսը»... Եվ հենց այդ հույսն է, որ դառնում է «մաքառող Արցախի» գաղտնի կրակը, լուսի դոմինանտը: Եվ որքան էլ «արյունը հեղեղի մի ջարդից մյուսն ընկած ժամանակահատվածը», հոսի «Դեր Չորից Շուշի, Խնուսից՝ Բիթլիս, Բիթլիսից՝ Սումգայիթ»⁹⁸, ի վերջո, հաղթանակը հայ զինվորի զենքին, ոգուն ու պայքարին է պատկանում որպես տառապանքի պսակ:

Ա. Հարությունյանի պոեզիայի առանձնահատկությունների մասին իր դիտարկումներում տեսաբան Ալ. Թոփչյանը գրում է. «Արտեմ Հարությունյանի պոեզիայում ինձ միշտ զարմացրել է մաքուր բանաստեղծության և կոշտ, նյութականացած առօրյայի համատեղումն ու ներթափանցումը: Մնալով երկնային ոլորտներում, նա կարողանում է համարձակ դիպչել և իր՝ զուտ բանաստեղծի շիտակ ու անսքող հայացքով նայել առօրյայի և ժամանակի յուրաքանչյուր հրաշեկ գալարումին, XX դարի բռնության ծեսերին: Նա կարողանում է համատեղել Բարին ու Գեղեցիկը և ազատ երևակայության սյուրռեալ թռիչքը չի խանգարում նրան տեսնել երկրի վրա ամեն մի հրեշավոր անարդարություն, լինի այն Ղարաբաղում, թե Վիետնամում: Սա տեսիլքի պոեզիա է»⁹⁹:

⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 316:

⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 30:

⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 5:

Ա. Հարությունյանի պոետական ասքերում ակնհայտ է բանավեճը արդի հայ պոեզիայի ինքնաբավ ոճի հանդեպ: Ինչ արժե բանաստեղծությունը, եթե այն շրջանցում է ազգի ու մարդկության պայքարն ու ձգտումը դեպի սոցիալական ու քաղաքական ազատություն: Նա նորոգում է պոեզիայի դասական ուղղությանը յուրահատուկ հրապարակախոսական ու քաղաքական պաթոսը, գաղափարի շեշտը բանաստեղծության պոետիկայում:

Ցեղասպան դաժան ժամանակներում

կլինի՞ արդյոք բանաստեղծություն՝

կլինի՛,

և կլինի ցեղասպան ժամանակների մասին...¹⁰⁰

«Հայաստան. նորից անկախացող երկիր» պոեմում Արտեմ Հարությունյանը, որպես նորոգության հատկանիշ, հիշատակում է նաև պոեզիայի վերածնունդը:

Հայաստան, քո քրքրված պոեզիան

կարիք ունի նոր կարկատանի,

մինչև որ առողջ Մարմինս հայտնվի,

ձեռքին՝ Չարենցի պոեզիայի

բնական շարունակությունը...

Եվ Նարեկացու ոսկեդենիկ աղոթքը՝

մարմնատես¹⁰¹:

Արտեմ Հարությունյանի պոեզիան մենախոսության և մեկնաբանող երկխոսության համակարգ է, իրերի և երևույթների անձնակա-նացված մեկնությամբ, ուր զարմանք է պատճառում երևակայության ու միստիկ տեսիլային պատկերավորությունը: Այս սահմանների վրա է նա նշմարում դարերի անցումն անկման դարաշրջանից դեպի

¹⁰⁰ Հարությունյան Ա., «Եռուստապոետներ «Շուշի» և «Բաբելոն» հյուրանոցների աշտարակից, Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատարակչություն, 2010, էջ 30:

¹⁰¹ Հարությունյան Ա., «Նուրայի արձակուրդը, Երևան, ՀԳՄ հրատարակչություն, 2003, էջ 179:

«ապագա աշխարհ, //ուր անձանաչ ենք ու մաքուր»: Հետևաբար, «հավաքիր իրերդ վերջնական՝ //մյուս դար անցնելու համար»:

Բանաստեղծն անձնապես վերապրել է 20-րդ դարի աղետների ու դարի չարիքների պատմությունը՝ ցեղասպանություն, ֆաշիզմ, պատերազմներ, ահաբեկչության արհավիրքներ և այլն: Իսկ «չարության իմպերիայում» ստալինյան բռնություններ, մտավոր անկում, երկաթե վարագույր, Հիտլերի, Ստալինի, Աթաթուրքի սադրանքով՝ «առ այսօր արյունաքամ լինող Հայաստան ու Ղարաբաղ»:

Թուրքիայի բնակչության 90 տոկոսը համարում է հային թիվ մեկ թշնամի, մոռանալով 2 միլիոն սպանված հայերի դատարկ կացարաններն ու Այգին...¹⁰²

2010 թվականին լույս է տեսնում Արտեմ Հարությունյանի նոր գիրքը՝ «Հեռուստապոեմներ» խորագրով՝ լրացված գրողի մասին գրախոսությունների, հոդվածների և ասույթների գրեթե ամբողջական հավելվածով: Ժողովածուի առանցքում դարձյալ Արցախն է՝ ազգային ճակատագրի ողբերգական անակնկալներով: «Հեռուստապոեմներ» վերնագիրը ածանցված է «Շուշի» և «Բաբելոն» հյուրանոցների աշտարակից» բաժնով:

*Շուշին թուրքերը վառեցին
չորս կողմից,
կրակը շարժվում էր հանց դաշույն,
բաշիրոզուկ թուրքը չալմայի մեջ է խցկում
սպանված մարմիններից պոկած ոսկին,
ջրհորները լեցուն էին
լույս-մանուկների դիերով...¹⁰³*

¹⁰² Լույս տեղում, էջ 179:

¹⁰³ Հարությունյան Ա., Հեռուստապոեմներ «Շուշի» և «Բաբելոն» հյուրանոցների աշտարակից, Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատարակչություն, 2010, էջ 43:

Այսպես էր երեկ, իսկ այժմ «պարետային ժամ է Ստեփանակերտում», դժգույն ներկված հրասայլերը կարգ են սահմանում՝ ըստ «պետության տառի», իսկ բանտամերձ պատերին՝ դաշույնի հետքեր են, և Թուրքիայից լսվող նամագի քաղաքական աղոթքը, որ վերստին հուշում է, որ Թալեաթի և Քեմալի շարքաթի գավաթը լեցուն է «ցեղասպանված ազգերի չմակարդված արյունով»¹⁰⁴:

«Ես հայ եմ, Արցախից»¹⁰⁵ ասում է բանաստեղծը: Եվ ակամա, խոսքի պոետական գրգիռը փոխվում է գրոտեսկի՝ «քաղաքական պոռնկության» հետքերը տանելով դեպի 20-րդ դարի ոճրագործ «առաջնորդների» անհեռատեսությունը: Վլադիմիր Իլյիչը՝ կիսաթաթար դմբո, կիսով չափ հրեա, որ «համաշխարհային հեղափոխության համար» վագոններով ոսկի ուղարկեց Ստամբուլ՝ աղքատ Հայաստանի աճուրդով. «Իսկ Հայաստանում Ստալինի բեղավոր դեմքի ներքո // 16 ակադեմիկոս սոցոեալիզմին են հանձնում // իրենց միզուկը»¹⁰⁶:

«Բաբելոն հյուրանոցի տեսիլքը» պոեմում քաղաքային պեյզաժի և մարդկային ժխորի տեսանելի ու անտես մահվան պատկերներ է ուրվագծում օրերի մղձավանջը, հանգչող օրվա հրաժեշտում պոետը կարծես տեսնում է «ծառերի թափառումը դեպի հետ, դեպի գնացքի շարժման միջուկը, ուր ամեն ինչ ոչինչ է, նաև՝ մաքուր մաքառման վերսկսում, որտեղ էություններ կան արթնացնող»:

«Արցախի ճիչը» մենախոսությունում բանաստեղծի տխուր մտորումներն են՝ ու՛ր է տանում «բազալտե այս լաստը // ժողովրդին // Թուրքիայի կոմդից //խոշտանգված-թալանված այս աղքատ երկիրը», ինչպես է վերջանում օրը Ստեփանակերտում, երբ ամենուրեք տխրություն է բուն դրել և զոհվածի նկարը խունացել է պատին: Ու վերստին հեգնանքը՝ հասցեագրված լիրիկներին,

¹⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 47:

¹⁰⁵ Նույն տեղում, էջ 40:

¹⁰⁶ Նույն տեղում, էջ 145:

որոնց մոտ ամեն ինչ դառնում է աղոթք,
անգամ ճիչը մսավաճառի,
մինչև միստիկան սպառվի,
աստվածահայտնությունը չքվի,
հետո դառնում են քաղքենի
և նորից գորշն է պաշտելի:¹⁰⁷

Բանաստեղծ Ռոբերտ Եսայանն արցախյան շարժմանը արձագանքել է և՛ գրչով, և՛ զենքով: Արցախյան կյանքի դառնաշունչ օրերին ազատամարտիկ բանաստեղծը լույս է ընծայում «Հենակետեր» (1989), «Ծարաված հետքեր» (1991), «Տարածություն և հոգի» (1992) գրքերը, որոնցում զետեղված են արցախյան ազգային-ազատագրական պայքարից ծնված քերթվածքներ: Իր պոետական ինքնատիպ ձայնով Ռ.Եսայանը արժանանում է ոչ միայն ընթերցողների, այլև գրականագետների, անվանի գրողների բարձր գնահատականներին՝ Հայաստանում և նրա սահմաններից դուրս: Դեռևս 1989թ. բանաստեղծ Պ.Կոչելը Ռ. Եսայանի բանաստեղծությունների մասին գրել է. «Լեռնային Ղարաբաղից Ռոբերտ Եսայանի պոեզիան արժանի է սևեռուն ուշադրության: Այն նրա հասակակիցների կողմից իսկույն թարգմանվեց ոուսերեն և հրատարակելու երաշխավորվեց մոսկովյան ամսագրերում: Հայ մշակույթն իրավունք ունի հպարտանալու իր զավակով, պոեզիայի երկնակամարում հայտնվել է մի նոր տաղանդ»¹⁰⁸:

Իր մի նամակում Ռոբերտ Եսայանի տաղանդը բարձր է գնահատել նաև անվանի բանաստեղծ Գևորգ Էմինը. «Եթե մեկն ուզենա թվարկել մեր այսօրվա տաղանդավոր բանաստեղծներին, ապա դու

¹⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 220:

¹⁰⁸ Եսայան Ռ., Ասուպների եզերք, Ստեփանակերտ, ԼՂՀ ԳՄ «Կաշազան Բարեպաշտ» հրատարակչություն, 2008, էջ 476:

անկասկած պիտի լինես նրանց շարքում: Ի սրտե շնորհավորում եմ քեզ և սպասում քո նոր գրքերին»¹⁰⁹: Բանաստեղծն իր հետագա ժողովածուներում հոգևոր նոր տարածքներ գրավեց, և այն, ինչը նկատել-տեսել են ավագ գործընկերները, նոր զարգացում և խորք ձեռք բերեց նրա ստեղծագործություններում: Ռ. Եսայանը, նկատենք, իր պոեզիայում մեծ տեղ է հատկացրել հայրենասիրական երգերին: Նրա բանաստեղծական տողը հյուսված է հայրենի եզերքի ու ժողովրդի ճակատագրի խոհափիլիսոփայական ընկալումների տրամաբանությամբ:

Ռ. Եսայանի պոեզիան թեմատիկ լայն ընդգրկումներ է ձեռք բերում, գրողը դիմում է հայ ժողովրդի պատմության գրեթե բոլոր դժվարին անցքերին ու իրադարձություններին, գեղարվեստորեն մարմնավորում իր ապրումներն ու զգացումները՝ ստեղծելով բավականին ինքնատիպ ու բովանդակալից գործեր: Բանաստեղծն իր երգերի մեջ ներկայանում է որպես դարերի ճանապարհորդ, որը պատմության քառուղիներում տեսել է հազար արհավիրք, հազար ցավ ու կսկիծ, ենթարկվել է բազմաթիվ հալածանքների, կոտանքների, արյուն տվել, բայց առասպելական հերոսի նման դիմացել է ու հասել մեր օրերին: Ահա թե ինչու նա ամեն ինչի մասին խոսում է ակա-նատեսի ու վկայի դիրքերից.

*Ես իմ արյան մեջ կծկել եմ բոլոր ճամփաները այն,
Որոնք կրում են քո հողաշխարհից մի թել կամ մի ջիղ,
Եվ որոնց շնչից լուռ տաճարվում է տիեզերքը համայն:*

*Բիբերս հայոց ավերակների մոխիրներն են թաց,
Հորիզոնների տեսողությունն է նրանց փոխանցվել...
Ճակատագիրը... աստղեր է քամում իմ կոպերի տակ...¹¹⁰*

¹⁰⁹ Նույն տեղում:

¹¹⁰ Նույն տեղում, էջ 97:

Ռ. Եսայանի բառն ապրված է, այն ցավի արտահայտություն է և հույսի ներշնչում: Եվ պատահական չէ, որ բանաստեղծի ստեղծագործություններում, անկախ թեմատիկ ընգրկումներից ու արծարծվող խնդիրներից, միշտ էլ առկա է լավատեսական մոտեցումը, նա կարողանում է ոչ միայն տեսնել լույսի ելքը, այլև ընթերցողին ուղղորդել դեպի այնտեղ՝ հայացքի մեջ մշտապես պահելով հորիզոնների անմար արևը, իհարկե, որքան էլ մոայլ է լինում օրը: Գրողի ստեղծագործական աշխարհն այսպես է ներկայացնում գրականագետ Ս. Գրիգորյանը. «Ազգային մակարդակի վրայ Ռոպերթ Եսայան կը գծէ ընթացքը Հայ ժողովուրդի պատմութեան, անդրադառնալով Եղեռնին, ապա Արցախեան Պահանջատիրութեան, որոնք ներքին, անյայտ միջոցներով բանաստեղծական պատկեր ու զգացողութիւն կը փոխանցեն քերթողին եւ տարերային ուժով կը լեցնեն անոր էութիւնը, որ ե՛ւ մարդկային, ե՛ւ ազգային մակարդակներու վրայ կը մտորի Ճակատագրի, Անհունի, յաւիտենութեան, արդարութեան ու այն բոլոր արժեքներուն մասին, որոնք կեանքին կու տան իմաստ ու հայ ազգին՝ յարատեւելու կամք»¹¹¹:

Գրողի խոսքի պատկերավորությունը և անմիջականությունը յուրովի է դիտարկում բանաստեղծ, գրականագետ Սարգիս Կիրակոսյանը. «Ռոբերտ Եսայեանի բանաստեղծութիւններն իրենց լոյսի պէս պարզ, բայց միաժամանակ գրաւիչ անմիջականութեամբ, պատկերավոր ուրոյն լեզվամտածողութեամբ և հայոց ազգային ոգին սեփական կենսափորձով հնչեցնելու վաւերական զօրութեամբ կ,աճին քերթողաշար առ քերթողաշար՝ բանաստեղծական հասուն բերքով ծանրաբեռ...

Բանաստեղծ է Ռոբերտ Եսայեան՝ բառին ամբողջական առումով: Ազնուական ու բախտաւոր ծնունդ մը, որուն ներքին աշխարհին լարերէն կշռութաւորուած տաղերը կ,ապրին և ընթերցողը կ,ապրեց-

¹¹¹ Նոյն տեղում, էջ 477:

նեն «ուրախութիւնից ու տխրութիւնից դուրս, բառերից և ձայներից դուրս... որովհետեւ խրուած են հողի երազանքի մէջ» և հարստացած՝ «ոգու աւիշով լուսաւոր»:¹¹²

Ռ. Եսայանի պոեզիան, մանավանդ՝ ազատամարտի մասին գրված նրա գործերը, ունեն մի առանձնահատկություն ևս, նրանք ոչ թե ազատագրական պայքարի մասին են, այլ պարզապէս ստեղծվել են ուղղի դաշտում: Ասել է թե՛ Ռ. Եսայանը ազատամարտիկ բանաստեղծ է, երկրի զինվոր, որ կովի առաջին օրից մինչև նրա հաղթական ավարտը եղել է խրամատներում, զենքը ձեռքին: Եվ նրա մարտաշունչ երգերի մեջ ներկայացվում է զինվորի հոգեբանությունը, որի երազանքը «լեռան աղէղ» է դառնում հորիզոնի վրա, քարերին անգամ հույսի հրդեհներ են բռնկվում («Չինվորի երգը»), արյուն է թափվում ամենուրեք և «արյունի հետ՝ փետուր»:

Աստված իմ, ոտքիս տակ ճանապարհ չէ, այլ՝ թուր,

Հորիզոնը՝ վահան, որ նախնիս է թողել՝

Իբրև ժառանգություն: Խավարի մեջ հիմա

Ես իմ քայլն եմ խրում հրե սեպի նման¹¹³:

Բանաստեղծն խոսքի մեջ երբեք չի նկարագրում պատերազմական տեսարաններ, իրավիճակները նա ներկայացնում է պահերի, հոգեկան ապրումների մեջ՝ կատարելով մեծ ընդհանրացումներ: Պատկերավորությունն ու մտքի ներքին դիմամիզմը հատուկ են Ռոբերտ Եսայանի մտածողությանը: Նա բավականին քիչ բառանյութի մեջ կարողանում է տեղադրել իր ասելիքը՝ որքան էլ այն լինի անընդգրկելի: «Հորիզոնը վահան» դարձնելով՝ բանաստեղծը կապակցության մեջ ազգային նկարագիր է ներկայացնում փաստորեն, որովհետև հորիզոնից ծագող արևի վրա է միշտ մարդու հույսը, որովհետև հորիզոնն իր մեջ ամփոփում է և՛ երազանքներ, և՛

¹¹² «Ազդակ», 8 մայիսի, 2004թ., Բեյրութ:

¹¹³ Նույն տեղում, էջ 279:

ձգտում ու նպատակ, և՛ ապագա: Ընդամենը երկու բառով Ռ. Եսայանը ստեղծում է մի պատկեր, որն իր մեջ պարունակում է թե՛ ժամանակ ու տարածություն, թե՛ պատմություն և թե փրկության լույս: Երազն է, որ ուժ է տալիս զինվորին, և եթե չհարձներ նա հորիզոնը վահան, սուրն այնքան հաղթական չէր լինի: Սա Ռոբերտ Եսայանի պոեզիայի լեզուն է, նրա մտածողական համակարգի առանձնանիշերից մեկը, «երևույթի վերարտադրության եղանակը»¹¹⁴ (Արիստոտել):

Մեր ազատամարտի մասին գրված երգերի մեջ, ապրումների ու զգացումների անխառն անմիջականության առումով, գեղարվեստական նոր որակի արտահայտություն են Ռոբերտ Եսայանի այն գործերը, որոնք գրվել են խրամատներում՝ զոհված զինակիցների հիշատակին, թարմ ու անանցողիկ տպավորությունների տակ, այն դաժան ու ծանր պահերին, երբ «երկնքից երկիր ձգվող սյունը... մոխիր» է: Գրողի աչքի առաջ բարձրանում է զոհվածների անունները կրող խաչքար-շիրմաքարերի անտառ: Եվ խաչքարերից յուրաքանչյուրը մի ճակատագիր է, որից «լույս է ըմպում գալիքը»: Բանաստեղծի ընդհանրացումը այստեղ խորն է, զինվորի արյան մեջ նա տեսնում է հառնող վաղը, ցավի մեջ՝ նոր ծնվողների ճիչ, որովհետև դրա մեջ է շարունակությունը՝ ոսկե օրենքի ու խորհուրդը: Սա ժողովրդական այն իմաստությունն է, որին հասու չի կարող լինել ոսոխը.

*Եվ չի անցել մտքով ոսոխներիդ քոչվոր,
Որ իմ ցավը մի նոր գոյություն է պեղում,
Որ իմ ամեն երակ իր կտրված տեղում
Սպիանում է նոր ծնվողների ճիչով...¹¹⁵*

Բանաստեղծն այլաբանորեն է ներկայացնում նաև շրջափակումը («Շրջափակում»), որը ոչ միայն չի կարողանում նեղել-ընկճել ազա-

¹¹⁴ Արիստոտել, Պոետիկա, Երևան, Հայպետհրատ, 1955, էջ 147:

¹¹⁵ Նույն տեղում, էջ 281:

տության համար պայքարող զինվորին, այլև նրա մեջ նոր ներուժ ու լույսի ելքեր է հայտնաբերում: Եվ «արյան սև ծիծաղի» ալիքների վրա օրորվում է Սերը, օրորվում է «մահվան գետում», բայց չի մեռնում, նորից ափ է դուրս գալիս՝ իր մեջ պահելով գալիքի սերմը ոսկեղեն: Մեկ ուրիշ բանաստեղծության մեջ («Հայրենիք») Ռ. Եսայանը վահան է դարձնում իր համար այս անգամ հայացքը, որի մեջ խոսքը կայծակի պես բոց է արձակում, իսկ բանաստեղծի բառը երազի է փոխվում և «դրոշ է տնկում... անհաս գագաթին»:

Ռոբերտ Եսայանի «Հիշատակի խաչքար», «Ոստիսն ետ քաշվեց» բանաստեղծությունները կոնկրետ հասցե ունեն, նվիրված են զոհված զինակիցներ Անդրեյ Սարգսյանի, Ալեքսանդր Գասպարյանի և Կարեն Մնացականյանի հիշատակին, մարդիկ, որոնք բանաստեղծի հետ կովել են նույն խրամատում և ընկել են հերոսաբար: Ցուրտ օրերին զինակիցները ոչ միայն մի կտոր հացն էին կիսում, այլ նաև փոխարինում էին իրենց տաք վերնաշապիկները՝ մեկը-մեկի մասին եղբայրաբար հոգ տանելով: Նովելային փոքրիկ դրվագ է այս բանաստեղծությունում «տեղադրել» Ռ. Եսայանը. երբ ընկերն ընկավ, իր հագին նրա նվիրած վերնաշապիկն էր, որը պիտի այրի ընկերոջ հոգին, քանի դեռ նա վրեժ չի առել նենգ թշնամուց.

*Ոգիներն են բարձրանում վերելակով հայացքիս,
Օրորվում եմ պարսի մեջ ծանոթ ու ջերմ ձայների.-
Ու՞մ շնչի մեջ եմ ապրում. ու՞մ շորերն են իմ հագին
Եվ ու՞մ աչքն է ինձ նայում շիրմատնից հուշերի:
Հերոսական ոգու մեջ ծիծառնվում է քամին,
Կամքի երկաթն է խրվում ակունքի մեջ կասկածի,
Պատերա՞զմ է... վերքերից պիտի բեկորը հանվի,
Հանգստանա ու մարվի... գալարանքը կսկիծի:*

*Շարժումներս երազի սանդուղքնե՞րն են ընդգծում
Օղի մեջ այն, ուր վաղուց չի եղել տոն ծիծաղի,*

*Ուր ավլողը մայթերից կարծես պատանքն է պոկում
Մեռյալների, որ այնտեղ իր կսկիծները թաղի:*

*Որպես խաչքար, որպես հույս, հիշատակի հանգրվան,
Ձեր անուններն են հառնում երազանքից մեր վաղվա:¹¹⁶*

Պակաս հուզիչ չէ զոհված ազատամարտիկ Կարեն Մնացական-յանի նվիրված բանաստեղծությունը, ուր ետ քաշված ոսոխի թողած ճանապարհը «օձի շապիկ է» հիշեցնում, ուր խոցված է լույսը, մութը՝ խոշտանգված: Եվ ազատամարտիկ-բանաստեղծն իր զոհված զինակցի «բախտին է գամում իր բախտը», որ նրա «երազը... հավերժ հուրհրա»:

Գեղարվեստական մի ուրույն ու ամբողջական պատում է Ռ. Եսայանի «Թռչունը և ես» գործը, որը, ի տարբերություն գրողի կերտած մյուս ստեղծագործություններին, իր մեջ սյուժետային որոշակի տարրեր է պարունակում խոսքը դարձնելով հուզիչ, միտքը՝ հատու: Մարտի շատ կարճատև դադարին թռչունը ծառի ճյուղից նայում է վախեցած՝ մեկ զինվորի աչքերին, մեկ ծառի վրա գտնվող իր բնին: Թվում է, թռչունը խաղաղ կյանքի մի երազուն ակնթարթ է նվիրում զինվորին, բայց տագնապը նկատելի է: Ի վերջո, թռչունը հավատ է տեսնում զինվորի հայացքում:

*Հետո իր թևերից վանդակներ է թափում
Ծառի ճյուղերն ի վար՝ «Դու... ավերող չես»,
Եվ ոտքերի խաղով տարածքները չափում
Իր գոյության: Խաղաղ երկնքի ծվեններ,
Որ շարժվում են բնում՝ մերկ ձագեր ինչպես...¹¹⁷*

¹¹⁶ Նույն տեղում, էջ 284:

¹¹⁷ Նույն տեղում, էջ 295:

Խաղաղության և ազատության համար պայքարող զինվորի մարդասիրությունը՝ որպես լույսի ու հավատի գաղափար, ամենատարբեր կիրառումներով է մարմնավորվում բանաստեղծի պոեզիայում, որը և նրա գեղարվեստական խոսքին հաղորդում է անմիջականություն, դարձնում այն ավելի հնչեղ ու համոզիչ:

Ռ. Եսայանը, դառնալով հայրենի երկրի պաշտպանն ու զինվորը, նրան ձոնում է այսպիսի ութնյակ.

*Ազգահավաք կանչ ես ու շունչ աստվածային,
Քո կանչի մեջ Հայկն է իր աղեղը լարում,
Յորեն հասկի հուրն է ոգու կատարներին,-
Պողպատի և հողի սրբազնագոյնն այրում...
Արցախ, դո՛ւ ես սերը և խորհուրդը լույսի,
Քո մեջ արարումն է ապրում որպես Աստված,
Դու ծաղկունքի օրրան, դու շյուղերով հույսի
Փայփայտի՛մ ես սուրն ու անդաստանդ փրկված¹¹⁸:*

Բարձր գնահատելով Ռոբերտ Եսայանի ստեղծագործությունները՝ գրականագետ Վարդան Հակոբյանը գրել է. «Նետաքրքիր երևույթ է Ռոբերտ Եսայանի պոեզիան: Եվ անկրկնելի է ինքը՝ Ռոբերտը, որպես մարդ, անհատականություն: Հինավուրց հայկական հողն ազատեց՝ որպես հրետանու զինվոր, իսկ հոգևոր աշխարհում «տարածքներ գրավեց» իր բանաստեղծությամբ: Ասել է թե՛ Աստծո դրած նշան ունի ճակատին»¹¹⁹:

Արցախյան ազատամարտի պոեզիան անհամեմատ լայն ընդգրկում ունի: Գրեթե բոլոր բանաստեղծներն իրենց խոսքն ասացին համաժողովրդական շարժման մասին: Ծարժմանը յուրովի արձագանքեցին Ջոյա Հովհաննիսյանը, Արկադի Թովմասյանը, Ժաննա

¹¹⁸ Նույն տեղում, էջ 132:

¹¹⁹ Նույն տեղում, էջ 476:

Բեգլարյանը, Հրանտ Ալեքսանյանը, Նորել Գասպարյանը, Դավիթ Միքայելյանը, Կոմիտաս Հակոբյանը, Անահիտ Քոչարյանը և ուրիշներ: Կրկնությունից խուսափելու համար հանձն չենք առնում անդրադառնալ բոլորին, թերևս նպատակահարմար գտնելով սերնդի պոեզիան ներկայացնել Նվարդ Ավագյանի ստեղծագործությամբ:

Ազատամարտի արցախյան պոեզիայում իրենց արտացոլումն են գտել բանաստեղծական «զենքի» բոլոր տեսակները՝ եւ բոցաշունչ կոչային հրապարակագրությունը, եւ զինվորական սրտի հոգեպարար քնարերգությունը, եւ մեծակտավ քնարական ու էպիկական պոեմները: Այդ պոեզիան քիչ բան չի արել, որպեսզի ահեղ իրադարձություններում մարդկանց մեջ արթնացնի պատասխանատվություն, ըմբռնումն այն բանի, որ յուրաքանչյուրից է կախված հայրենիքի ճակատագիրը:

Ազատարամարտն արտացոլող ստեղծագործություններում բանաստեղծները Նոր հայացքով են նայում հարազատ եզերքին ու ժողովրդին: Հայրենիքի կերպարը նրանց ռազմաշունչ գործերում ձեռք է բերում կոնկրետություն: Դրա ցայտուն օրինակն է Նվարդ Ավագյանի «Արցախ» բանաստեղծությունը.

*Ուրեմն, սուտ է, մեր Ոգեղենիկ,
թե հող ես միայն, լեռ, գետ ու հովիտ,
Դու քաղցր ես անգամ հորից ու մորից,
շարունակվելու մեր բանաձեն ես,
մեր արյան հասցեն՝
յուրաքանչյուրիս ծննդյան օրից¹²⁰:*

Բանաստեղծի ձայնը ժամանակի ձայնն է, նրա դիմամիկան է, նրա կիրքը: Ավագյանի բանաստեղծությունները խորն են ու պարզ: Թվում է, թե չմտածելով գրական տեխնիկայի մասին, նա հասարակ

¹²⁰ Ավագյան Ն., Ծանր լույս, Երևան, «Վաչագան Բարեպաշտ» հրատարակչություն, 2004, էջ 56:

միջոցներով հասնում է գլխավորին՝ «իրերի էության»¹²¹ արտահայտմանն ու ասելիքի անմիջականությանը:

Արցախյան ազգային-ազատագրական շարժման բռնաճնշումն Ադրբեջանի կողմից, որ սկզբում ընթանում էր ահաբեկչությամբ՝ քարակովի ու երկաթե ձողերի շրջանակում, գնալով ավելի դաժան բնույթ էր ձեռք բերում եւ, ի վերջո, արտահայտվեց ագրեսորի սանձազերծած ժամանակակից պատերազմով: Ժամանակի շունչ ու հրամայականի տակ փոխվեց եւ ազատամարտի արցախյան պոեզիայի, այդ թվում՝ եւ Նվարդ Ավագյանի ստեղծագործությունների ներքին երակը:

Շատ հաճախ խախտելով բանաստեղծության կանոնները՝ հեղինակը «խփում» է ավելի համարձակ ու էմոցիոնալ բառերով, որոնք աչքի են ընկնում ներքին լարվածությամբ: Դա արդեն սոսկ պոեզիա չէ, այլ՝ եւ հրապարակախոսություն, եւ միաժամանակ բարձրաձայնվող խորհրդածություն:

Թշնամին կարծում էր, թե շրջափակումը կկտորի արցախցու ոգին, որ նրան կընկճեն քաղցն ու ցուրտը, շարքից հանված, ավերված ջրմուղ ցանցերը, բայց ազերիներին սպասում էր մեծ հիասթափություն: Ստեփանակերտը դիմացավ ու դիմակայեց՝ ի հեճուկս բոլոր մահերի՝ եւ ուղիղ, եւ փոխաբերական իմաստով: Պատերազմի առաջին օրից մինչ վերջինը Ստեփանակերտում էր եւ բանաստեղծուհի Նվարդ Ավագյանը, ու տեղի ունեցող ողբերգությունը նրան «օգնում» էր անսխալ գտնելու ստույգ ելքն ու բառը:

Հազարավոր մայրերի ողբերգությունը դարձել էր պոեզիայի մոտիվներից մեկը, մայրեր, որոնք «կրակի գիծ» էին ուղարկում «սրտի շահած-պահած հատիկներին»՝ թաքցնելով տազնապն ու արցունքները, հոգեկան արգելք դնելով թուլության վրա: Այդ զգացումը, հավանաբար, եռակի չափով էր վերապրում բանաստեղծուհին,

¹²¹ Տեն Հ., *Գեղարվեստի փիլիսոփայությունը*, Երևան, Պետհրատ., 1936թ., էջ 31:

քանզի ճակատ էր ճամփել եղած-չեղած՝ երեք զավակին: Արդյո՞ք նաեւ այդ պատճառով չէ, որ նրա լավագույն ստեղծագործությունների գաղափարը կայանում է ուժի արթնացման, համառության ու հաստատակամության, հավատի եւ մարտնչելու պատրաստակամության, մինչ ի մահ կանգնելու եւ հաղթելու. եւ, ի վերջո՝ հավատարմության՝ մեջ, ոչ թե խոսքով, այլ գործով: Որովհետեւ մահն անգամ ընդունակ չէ կոտրելու ազատամարտի ժողովրդական ոգին:

Նվարդ Ավագյանի ազատամարտի մասին գրված ստեղծագործությունների մեծ մասն ունի որոշակի սյուժետային գիծ, նրանում եթե չի ներկայացվում կոնկրետ պատմություն, ապա անպայման առկա է դրվագ, որն իր մեջ ֆաբուլա է կրում: Այդպիսի բանաստեղծություններում ընթերցողը զգում-տեսնում է իրադարձությունների ընկալումը հեղինակի կողմից եւ նրա ներաշխարհը: Ապրումի անմիջականությունը բանաստեղծուհու ստեղծագործության գեղարվեստական միջոցներից է, ինչի վառ վկայությունն են նրա խոհական չափածո «գրույցները»: Անկեղծություն եւ նվիրվածություն, անձնապես վերապրած, ոչ հնարովի զգացմունքներ, էժան պաթոսի բացակայություն՝ այս ամենը կազմում են Ն. Ավագյանի ազատամարտն արտացոլող ստեղծագործությունների հենքը:

*Պատերազմը զինվորի հետ գալիս է տուն
Եվ նման է հատված ձեռքի,
Որը թեև չկա վաղուց,
Բայց թվում է, թե ցավում է...¹²²*

Բանաստեղծուհու ստեղծագործության հիմնական առանձնահատկություններից մեկն էլ այն է, որ շատ դեպքերում ազատամարտի հերոսի դերում հանդես է գալիս ինքը՝ բանաստեղծուհին, որպես զինվորյալ՝ նա խոսում, գրում է իր անունից: Նրա շատ գործերում մենք հանդիպում ենք ընթերցողի հետ բաց մենախոսության,

¹²² Ավագյան Ն., Ծանր լույս, Երևան, «Կաշազան Բարեպաշտ» հրատարակչություն, 2004, էջ 64:

երբեմն էլ երկխոսության՝ ինքն իր հետ:

Բանաստեղծուհին ձգտում է խուսափել խոսքի մեջ փակագծերը մինչև վերջ բացելուց, որը և նրա խոհը դարձնում է վարակիչ, ասելիքը՝ համոզիչ: Կարողանալ բառի մեջ՝ խոսքի համարժեք չափով, պահպանել նաև հեղինակային ներքին լռության ձայնը, մի հանգամանք, որ մեծապես նպաստում է ասելիքի հավաստիությանը, մանավանդ, երբ նկարագրվում են պատերազմական լարված գործողություններ: Ի դեպ, գեղարվեստական այս հնարանքը համաշխարհային գրականության մեջ բազմաթիվ կիրառումներ ունի, որոնցից մեկն էլ Ֆ. Պետրարկայի «Կանցոն» հանրաճանաչ բանաստեղծությունն է, ուր Կեսարի կերպարը ներկայացվում է բացառիկ վարպետությամբ.

Իսկ Կեսարն հապա՞... Որ կովի դաշտում

Ողջ խոտը ցողեց արյունով բոսոր,

Թշնամու արյամբ՝ մեր սրով խոցված¹²³:

Ավելորդ չենք համարում նշել, որ «Կանցոն» («Ով իմ Իտալիա, վերքերիդ համար») քերթվածի մասին իր տեսակետն է հայտնել նաև ականավոր գրող ու գեղագետ Ու.Էկոն՝ վերոնշյալ տողերի ներքին բազմակետը մատնանշելով որպես լռություն և «ոճական բառադարձման կամ ճարտասանական ձևի նմուշ»¹²⁴:

Ազատամարտի պոեզիան միմյանց է կապում «կրակի գծում» գտնվողներին եւ նրանց, ում միտքն ու հոգին գենքով մարտնչողների հետ են: Կապը տան հետ, համոզվածությունը, որ պաշտպանում ես քո ընտանիքը, որ քեզ այնտեղ սպասում են, կովելու եւ հաղթանակին հավատալու ուժ էր տալիս: Կապն այդ արիության ու համոզ-

¹²³ Պետրարկա Ֆ., *Սոնետներ և կանցոններ*, Երևան, «Հայպետհրատ» հրատարակչություն, 1964, էջ 193:

¹²⁴ Էկո Ու., *Գրառումներ «Վարդի անվան» էջերին*, Երևան, «Անտարես» հրատարակչություն, 2014թ., էջ 69:

վածության թթվածին էր եւ կամուրջ, որն օգնում է տարածություններն ու հոգիները մեկ ամբողջական ջանքում միավորելուն: Բանաստեղծների համար հայրենիքը եւ մարդն է, եւ հարազատ հողը, եւ հայկական մշակույթը, եւ, անպայման, այն լեզուն, որը սուր ու վահան է ժողովրդի համար՝ ազգի բախտորոշ օրերին:

Պատերազմի տարիներին պոեզիան դարձավ, այսպես ասած, ամենագործուն ու հանրաճանաչ ժանրը: Հարց է ծագում ինչու: Որովհետեւ հնարավոր չէ գտնել մեկ ուրիշ ուժ, որը կարողանար մարդկանց հոգիների վրա ունեցած ազդեցությամբ, նրանց մեկ գաղափարի շուրջ համախմբելու գործությամբ համեմատվել նրա հետ: Հիշենք, թե Գ. Գաբրիելյանի «Ղարաբաղի հորովելը» կամ Հր. Բեգլարյանի «Ղարաբաղցին» ինչպես էին՝ երգ ու երաժշտության վերածված, հնչում մարտնչող զինվորների շուրթերին, հերոսական գրոհի մղում զորաբանակին հայոց: Իսկ Վ. Հակոբյանի հեղինակած «Արցախի հիմնը» հպարտության, սխրանքի ու վեհության զգացումով էր լցնում կովող զինվորների սրտերը: Այո, պոեզիան մարտնչում է:

Պատերազմական լարված իրավիճակները ոչ միայն գրական սյուժեներ, այլև ոճ ու մտածողություն են հուշում, որոնք ստեղծում են գեղարվեստական խոսքի անմիջականություն, միտքն ու պատկերը դարձնում տպավորիչ:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

Ազգահազար կա՛նք քո ու շունչ ասարվածային
Քո կանչի մեզ Հային է իր աղօղր լարում,
Տոբեն հասկի հուրն է ոգու կարարներին,-
Պողպատի եւ հողի սրբապնագո՛ւյն այրում...
Արցախ, դո՛ւ քո սերը եւ խորհուրդը յույսի,
Քո մեզ արարումն է այրում որպէս Ասրված,
դու ծաղկունքի օրբան, դու շյուղերով՝ հույսի
Փայփայո՛ւմ քո սուրն ու անդասարանդ փրկված:

ՌՈՔԵՐՏ ԵՍԱՅԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԴԱՍԵՐԸ

Արցախի ազատագրական պայքարը սկզբնապես ձևավորվեց համազգային շարժման նշանաբանով: Արցախն առաջինն էր Խորհրդային Միության ազգային միավորներից, որ արձագանքեց կոմունիստական կուսակցության քաղաքական Նոր ուղեգծին՝ «պերեստրոյկային», որը երկրի ներսում չլուծված ազգային հարցերը բարձրացնելու հնարավորություն էր տալիս: Եվ արցախցիներն առաջ քաշեցին Ադրբեջանի տիրապետության գաղութային ենթակայությունից ազատագրվելու, մայր Հայաստանին միավորվելու խնդիրը: Կրեմլը սակայն չընդառաջեց: Սա դարձավ հայոց ազատագրական պայքարի գաղափարական ուղղությունը: Սկիզբ առավ համաժողովրդական ցույցերի մի աննախադեպ գործընթաց, և հարյուր հազարավոր ցուցարարներ Ազատության հրապարակում վանկարկում էին «Միացում-միացում» կոչը: Ծարժումը Հայաստանում ղեկավարում էր «Արցախ» կոմիտեն: Այս հիմքի վրա ձևավորվեց Հայոց համազգային շարժում (ՀՀԾ) կուսակցությունը, որն առաջադրեց գաղափարական իր սկզբունքներն ազգի ապագա զարգացման ուղիների վերաբերյալ: Այդ սկզբունքների շարքում առանձնանում էր նաև հայոց պատմության վերագնահատման հարցը: Համազգային շարժման առաջնորդ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի ասույթը, թե «պատմությունը կեղծ գիտություն է», ընկալվեց որպես հայոց պատմության ժխտման դրույթ, որը և ընթացք տվեց այն բացասելու մտայնության: Պատմության խնդիրը բարդանում էր նաև այն հանգամանքով, որ առանձնանում էր նաև ազգային-քաղաքական ու դիվանագիտական Նոր կողմնորոշումներով, ինչպես՝ «մշտական թշնամիներ ու մշտական բարեկամներ չեն լինում», «երրորդ ուժի բացառման օրենքը» և այլն:

Պատմության վերաբերյալ ՀՀԾ-ի ժխտական հայացքներն ավելի ուղղագիծ արտահայտություն գտան Կտրիճ Սարգսյանի «Պատմություն և իրականություն», «Անցման շրջանի օրինաչափությունները և հայ քաղաքական միտքը», Ռաֆայել Իշխանյանի «Երրորդ ուժի բա-

ցաման օրենքը» աշխատություններում: Սարդարյանի կարծիքով հայոց պատմությանը մշտապես բնորոշ է եղել հիշողության կորուստը, սխալների մոլորությունը, շեղումն ու անհեռատեսությունը: Դրա հիմնական պատճառն այն է, որ մենք ներփակված ենք եղել ազգային ավանդույթների պահպանողական կացությամբ և հեռու ենք մնացել քաղաքացիական հասարակության ձևավորման ընթացքից: Եվ, ըստ նրա, եթե այսօր Հայաստանում կա արմատական բարեփոխումների խնդիր, ապա դա առաջին հերթին վերաբերում է քաղաքական միտքն ազգային գերությունից դուրս բերելուն: Ապա նա նշում է, որ մեր պատմությունը լցրել ենք սրբություններով, որոնք որևէ արժեք չեն ներկայացնում և մեր պարտությունները սրբագործել «բարոյական հաղթանակների» պատրանքով: Այսպիսով, ըստ Սարդարյանի, մեր պատմությունը ոչ մի դրական գործողություն չունի: Ավելին, նա միանգամայն անհեռատեսական է համարում հայ ժողովրդի ոռոսական կողմնորոշման խնդիրը: «Չարմանալի է, չէ՞, գրում է նա,- երկու տարի Ռուսաստանը ասում է՝ ձեռք քաշեք ինձնից, ես հարց լուծողը չեմ, մենք համառորեն պնդում ենք, որ վաղ թե ուշ լուծելու է»¹:

Հայոց պատմությունը նույն չափանիշներով է որակում նաև Ռաֆայել Իշխանյանը: Իհարկե, նա խիստ կարևորում է հայոց լեզվի պահպանությունը, որը շատ էական է, ինչպես նաև սեփական ուժերին ապավինելու խնդիրը: Հիրավի, ազգապահպանության գործում դրանք վճռորոշ դերակատարություն ունեն: Սա անառարկելի ճշմարտություն է: Սակայն առանձին դեպքերում բանախոսը, մեր կարծիքով, վրիպում է թույլ տալիս իր վերջնական հետևությունների մեջ: Ավելին, նա իր մոտեցումներում հասնում է ծայրահեղության և երբեմն երևույթների դիտարկմանը մոտենում է միակողմանիորեն, մակերեսային «փաստարկումներով»՝ Հայկական հարցը քննե-

¹ Սարդարյան Կ., Պատմություն և իրականություն, Երևան, «Պարբերական» հրատարակչություն, 1991, էջ 142:

լով առանց սոցիալական արմատների, հիմնապատճառների ու հետևանքների ամբողջականությունը նկատի առնելու: Այսպես, նա զարգացնելով «Երրորդ ուժի բացառման» իր տեսությունը (առաջին հերթին՝ ոչ ռուսամետ տրամադրությունները), քննադատության սլաքն ակամա ուղղում է մեր բոլոր այն հայրենասեր գործիչների դեմ, որոնց շնորհիվ փրկվել է Հայաստանը վերջնական ոչնչացումից: Այսպես, Ռ. Իշխանյանը ոչ միայն ավելորդ է համարում աշխարհի մեծ տերությունների կողմից հայոց եղեռնի ճանաչման համար պայքարը, այլև ոչ մի վտանգ չի տեսնում «պանիսլամիզմի և պանթուրքիզմի» գաղափարախոսության մեջ՝ դրանք համարելով ընդամենը «խրտվիլակներ». «Հիմա էլ մեջ են գցել պանիսլամիզմի և պանթուրքիզմի խրտվիլակները, որպեսզի մենք՝ հայերս, ավելի ամուր կապվենք Ռուսաստանի սայլին: Երրորդ ուժին ապավինելու ասպետները մեզ ասում են՝ եթե Ռուսաստանը չլինի, պանիսլամիզմը և պանթուրքիզմը մեզ կուտեն: Հիմա ես չեմ ուզում ընդարձակվել և խոսել պանիսլամիզմի և պանթուրքիզմի իրական էության շուրջը, ցույց տալ, որ դրանցով հայերին անընդհատ վախեցնող մեր գործիչներն առնվազը տոգետ են»²:

Ռաֆայել Իշխանյանը դժբախտություն է համարում մեր ժողովրդի համար այն, որ պատմության դժվարին ու դառը անցումներում հայ գրողը ստիպված է եղել, իր արվեստին զուգահեռ, հաճախ էլ՝ նրա զոհողության հաշվին, ծավալել նաև հասարակական և քաղաքական գործունեություն՝ Խ. Աբովյանից միջև Ռաֆֆի, Ռ. Պատկանյան, Հովհ. Թումանյան ու Ծիրվանզադե, Գ. Արծրունի, մինչև Դաշտենց, Գալշոյան, Սահյան, Խանզադյան ու Կապուտիկյան... Ահավասիկ. «... մեր պատմական մի դժբախտությունն էլ եղել է այն, որ մեր քաղաքական ղեկավարներից շատերը եղել են և են գրողներ»³:

² Իշխանյան Ռ., Երրորդ ուժի բացառման օրենքը, Երևան, «Ազատ խոսք» հրատարակչություն, 1991, էջ 61:

³ Նույն տեղում, էջ 50:

Կարծում ենք, այստեղ մեկնաբանություններն ավելորդ են, մեր ազգային-ազատագրական շարժման ու պատերազմների պատմությունը միանգամայն այլ ճշմարտություն է հուշում մեզ: Դրա լավագույն առհավատչյան եղավ նաև արցախյան ազատամարտը, որը և վկայում է Ռ. Իշխանյանի առաջադրած դրույթների մեջ առկա ոչ ճիշտ մոտեցումների մասին: Երրորդ ուժի բացառումը ճիշտ լինել չի կարող. բնականաբար, այլ հարց է, իհարկե, երբ քո ուժն ու ապավենը դու ես, երբ հույսդ դնում ես քեզ վրա, ինչպես դա եղավ արցախյան ազատամարտում: Իսկ երրորդ ուժը, ուզես թե չուզես, միշտ կա և, ըստ իր շահի, որ կարող է համընկնել քոնին, կարող է խիստ նպաստավոր դեր խաղալ: Այո, անընդունելի և կործանարար է երրորդ ուժի վրա հենվելն ու նրան ապավինելը, բայց միթե ճիշտ է այն բացարձակապես անտեսելը, բացառելը:

Անբարենպաստ արտահայտվելով մեր ժողովրդի պատմության մեջ տեղի ունեցած քաղաքական կարևոր իրադարձությունների ժամանակ իրենց դերակատարությունն ունեցած գրողների մասին, միաժամանակ Ռ. Իշխանյանը հիշեցնում է մեծն Մ. Մաշտոցի մասին. «Մեր ամենախիսկական, ամենամեծ անկանխակալը եղել է Մեսրոպ Մաշտոցը, որը մեր պետականության անկման պահին մեզ գիր ու գրականություն, հայկական դպրոց տվեց, ու դրանցով մեր ազգը՝ քաղաքական անկախությունը կորցրած, բարոյապես անկախ ու ինքնուրույն մնաց շատ դարեր»⁴: Անշուշտ, Մաշտոցը մեր հայրենախոս ու հայրենագիր գրական դասակի առաջին բանաստեղծն էր: Ստացվում է, որ բանախոսը նաև հակասում է ինքն իրեն:

Արցախահայ միտքը որևէ արձագանք չունեցավ պատմության ժխտման հանդեպ, մանավանդ, որ ՀՀ-ի տեսաբանների դրույթներում որոշակի է դրվում հակառուսական միտումը՝ հոգուտ թուրքական կողմնորոշման: Արցախի ազատագրական պայքարն ուղղված

⁴ Նույն տեղում, էջ 70:

էր թուրքական, որ նույնն է՝ ադրբեջանական բռնության դեմ:

Այս հանգամանքներում արցախյան ազատագրական շարժումը գաղափարական լիցք էր ստանում նաև պատմության դասերից, Խամսայի մեկիթությունների փորձից, Վաչագան թագավորի հայրենասիրական գործունեությունից և այլն: Այս իմաստով արցախյան ազատագրական շարժման պատմության դասերը դառնում են Արցախի պոեզիայի գլխավոր մոտիվներից մեկը:

Հրաչյա Բեգլարյանի ստեղծագործությունը ամբողջապես ներխույզված է Արցախի պատմության ու բանահյուսության ավանդներով: Այս հատկանիշը առավել նպատակային բնույթ ստացավ ազգային ազատագրական շարժման ընթացքում: Դա որոշ իմաստով ելակետային դրույթ դարձավ ներկա իրադարձությունները դիտելու պատմական տրամաբանության, նրա ծագումն ու հեռանկարը գնահատելու պատմության դասերով: Խոսելով գեղարվեստական երկերի պատմականության մասին՝ Ս. Սարիևյանը ժամանակին նկատել է. «Պատմականությունը գեղագիտական կատեգորիա է, որ գոյանում է կառուցվածքային բոլոր տարրերի, ձևի և բովանդակության բաղադրիչների ներքին միասնությունից: Դա բանաստեղծության ներքին տրամաբանությունն է, սիմվոլ-գաղափարի ծագումը, ընթացքն ու վերջավորությունը, որ գոյանում է պատկերավոր միավորների բազմակի կապերից ու պատճառական ներխույսումներից, ժամանակի ու տարածության հարաբերումներից: Այս տեսակետից պատմականությունը ստանձնում է գեղագիտական կարևոր ֆունկցիա և մեծապես պայմանավորում բանաստեղծության գեղագիտական-փիլիսոփայական տարողությունը»⁵:

Իր «Արցախ-Նամե» երկերի չորրորդ հատորում Հր. Բեգլարյանը

⁵ Սարիևյան Ս., Գեղարվեստական գրականության պատմականությունը, Երևան, «Սովետական գրող» հրատարակչություն, 1970, էջ 178:

պատմության դրվագները համակարգել է «Խոսում են դարերը, վկայում են քարերը» նշանաբանով, ուր պատմությունը ներկայացնում է ոչ միայն որպես ժամանակագրություն, այլև որպես հուշ և վկայություն: «Այս գիրքը,-առաջաբանում գրում է հեղինակը,-ունի արցախյան պատմության խճանկարային բնույթ... Կարդալով գիրքը, դու կտեսնես, որ քո առաջ բացվում է մի նոր աշխարհ, իր հին ու նոր պատմությամբ»: Եվ ապա. «... այն կարծիքին եմ, որ Ղարաբաղում ապրող ամեն մի մտավորական, ինչ մասնագիտություն էլ ունենա, պարտավոր է լավ ճանաչել իր երկրամասը, իր շրջապատը, խորհել այն մասին, թե ովքեր և երբ են ստեղծել այդ բերդերը, վանքերը, ժայռափոր ջրանցքները, քարափների մեջ ընկած գետերի վրա թառած կամուրջները, գետնաթաղ մատուռները, հրաշագործ խաչքարերը»⁶:

Պատմության փիլիսոփայությամբ է հագեցած նաև Հր. Բեգլարյանի բանաստեղծությունը: Նրա բառապաշարում հնչում են «մեր նախնիների» հրաշակերտ կոթողների՝ Գանձասարի, Ամարասի, Դադիվանքի, Տիգրանակերտի, Ղազանչեցոցի անունները՝ արդի ազատագրական պայքարի՝ («Արցախն Ավարայր») համապատկերում: Եվ այսպես. «Ախ, այս խաչքար քարերի // Խաչված, խաչբառ քարերի // Մտքի քանքար քարերի // Հոգու բարբառ քարերի // Համար ենք կովել»:

Գրականության մեջ ընդունված միջոց է՝ գրողները ներկայի իրադարձությունները ներկայացնելու համար դիմում են պատմական այս կամ այն փաստին, նրա վրա կառուցում իրենց խոսքն ու ասելիքը: Այդպես վարվեց և Հր. Բեգլարյանը, սակայն՝ փոքր-ինչ այլ հարթության վրա, գեղարվեստական ուրույն միջոցներով: Խոսքը գրողի «Խաչենաբերդ» պոեմի մասին է: Մի ստեղծագործություն, որը Հր. Բեգլարյանի պոեզիայում թե՛ իր արծարծած խնդիրներով,

⁶ Բեգլարյան Հր., Արցախ-Նամե, հատոր IV, Ստեփանակերտ, ԼՂՀ ԳՄ «Վաչագան Բարեպաշտ» հրատարակչություն, 2005, էջ 4:

թե՛ գեղարվեստական առանձնահատկություններով, ստեղծագործական նոր փուլ է նշանավորում:

Պոեմի սյուժեն բանահյուսական հիմք ունի, ուր հիշատակվում է նաև Կիրակոս Գանձակեցու «Հայոց պատմություն»-ը: Պոեմը սկսվում է աշխարհակործան Չինգիզ խանի հաղթական երթով.

*Առած բանակն ի՛ հեղեղի նման,
Գյուղեր, քաղաքներ ավերեց, անցավ
Եվ ուր ոտք դրեց, մեռավ ամեն բան,
Անցավ խորշակն այդ լեռներ ու դաշտեր,
Եկավ, դեմ առավ Արցախի դռան...⁷*

Բեգլարյանը դիմում է պատմական անախրոնիզմի, անտեսելով Արցախում Չինգիզ խանի արշավանքի չգոյության փաստը, ենթիմաստը հանգեցնելով հենց անանցանելիության առեղծվածին: Կարծես արհամարհելով պաշարման սպառնալիքը՝ Արցախում կանգուն են հաչենաբերդն ու Գանձասարը... Այս երկու ամրոցներն Արցախի անառիկությունն են խորհրդանշում ու մարդկանց հավատը: Եվ ամենևին էլ պատահական չէ, որ նվաճողների արշավանքները կասեցնելու համար շինարար ժողովուրդը միշտ պաշտպանության միջոց է ընտրում իր հավատի տները՝ հույսը դնելով ձեռքի ուժի և ամենակարող Աստծո վրա: Թվում է՝ բանաստեղծը փորձում է մեծ բռնակալի նվաճողական կիրքը մեղմացնել, երբ նրա ունկն հասու է դարձնում հողի մշակի հոգու մրմունջները՝ հորովելների միջոցով, երբ նրա աչքերի առաջ պարզում է մաշտոցյան գրերով խաչքարերը և ամրակուռ բերդերը, լեռնալանջերին գրքերի էջերի պես բացված ցորենի ու գարու արտերը, պատանիների մրցախաղերն ու ձիարշավները.

⁷ Բեգլարյան Հր., Քնար Ղարաբաղի, Ստեփանակերտ, «Տիգրան Մեծ» հրատարակչություն, 2004, էջ 319:

*Ձգվում էր այնտեղ սուրբ առք հողի
Եվ հորովել էր ծորում հին կարգով,
Եվ մայրանում էր վազը խաղողի
Գարնան գուրգուրող արևի ներքո:
Ղողանջում էին զանգերը վանքի
Եվ երգում էին սաղմոս-շարական,
Եվ սերտում էին վարքը Մաշտոցի
Իշխան, շինական...⁸*

Բայց Չինգիզ խանի վայրի մոլուցքը նրան տանում է դեպի արյուն ու ավեր: Նրան չեն կարողանում զսպել անգամ մոնղոլական աստվածները, որոնց օգնությանն է դիմում խանը՝ կանգնելով հայոց աննվաճ երկրի, նրա բերդերի առաջ:

Տեղի է ունենում ճակատամարտը, բախվում են վահանները և, հայ քաջորդիների հաղթական զարկերից բնաջնջվում է Չինգիզ խանի բանակը, և հայոց հպարտ որդիք անհաղթ են մնում լեռների պես կանգուն:

Աշխարհակալի ցասումը նրան հասցնում է ցնորվածության և նա իր հոգին խաղաղելու համար արյուն է խմում և, դառնում «հարբած բորենի»: Եվ այդ պահին հայտնում են խանին, թե այցի է եկել «մի ծեր» գյուղացի՝ գուցե և հայտնելու խորհրդավոր մի գաղտնիք: Խանին հուզող հարցերը շատ են.

*Ի՞նչ ազգ ու ցեղի, ի՞նչ դավանանքի
Մարդիկ եք, որ այս լեռներին տիրել,
Բերդեր եք շինել ու դեռ չեք ուզում
Աշխարհակալիս փառքը ճանաչել:⁹*

Գյուղացու պատասխանը սպառիչ է հնչում, նա իր ազգի անպարտելիությունը տեսնում է խաղաղ աշխատանքի և հայրենի երկրին

⁸ Նույն տեղում:

⁹ Նույն տեղում, էջ 323:

Նվիրվելու մեջ: Հեղինակը գյուղացու կերպարի մեջ ամփոփել է ամբողջ Արցախը, Նրա խիզախ ժողովրդի ոգին, որը պատմության մեջ ոչ մի անգամ չի հարձակվել այլ երկրի վրա, չի ավերել, չի քանդել, չի ստրկացրել: Ավելին, նա կամուրջներ է կառուցել՝ հարևան երկրներն իրար կապելու համար, ցորեն է ցանել, հերկել է հողը, ծառ ու ծաղիկ է տնկել, շենացրել երկիր-հայրենին, գրերով զարդարել հանդերի քարերն անգամ: Եվ հայոց հողի անպարտելիությունը հենց դրա մեջ է տեսնում բանաստեղծը.

*Սովոր չեն մերոնք կովի, ավարի,
Բայց գիտեն պատվով պահել տուն ու տեղ,
Ապրում ենք սիրով ու մարդավարի:
Եվ մեզ չի գերել ոչ մի նվաճող:¹⁰*

Սյուժեի հոգեբանական անցումները գաղափարական ակնհայտ միտում ունեն: Ծերունին խանին հուշում է անլուր փորձություններով անցած հայոց հաղթական ուղին՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացու, Կեսարի, Լուկուլլոսի, Քսենոֆոնի պատմական դասերով և շեշտում հարցը, թե իր արշավների ճանապարհին ինչու չի «սերտել դասերը այս հին»:

Այրող խոսքերից կարկամած խանն առաջարկում է, որ հայոց Սմբատ իշխանը խոնարհվի իր սրի առաջ և թանկարժեք նվերներ ընծայի աշխարհակալ խանին. «Թե՛ ոչ, կհանեմ մեծ ծովը քո դեմ // Ջրի տակ կառնեմ Արցախը եդեմ»:

Եվ հայոց իշխանը էպոսի հանգով տալիս է խրոխտ պատասխան.

*Կուզես հենց վաղը հանդիպենք մարտում
Եվ դու մեր թրի գինը իմացիր,
Բայց նաև գիտցիր.
Մենք՝ զինվոր հաղթող, դուք՝ կովում պարտվող,*

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 324:

*Քո մարմին՝ թիրախ, մեր նետեր՝ խոցող,
Քո զորքը մժեղ, մենք՝ քամի ահեղ,
Քո զորքը՝ արոտ, մենք՝ կարկուտ, որոտ,
Դուք՝ վայրի երե, մենք՝ որսորդ անվրեպ...
Թող որ, ուրեմն, լինի կոփվ, մարտ,
Ով քաջ է՝ կովի ու մնա անպարտ...¹¹*

Բախվում են բանակները՝ լեզիոն առ լեզիոն և հաչենի դան պատնեշի առաջ փոշիանում են խանի ցնորքները, պարտված աշխարհակալը գերի է թողնում «Թանգրի աստծու // Ոսկե ձուլածոն»: Եվ հայոց իշխանի հաղթությամբ ցնծում է Արցախը, հաղթության լուրը տանելով մինչև Տարոն ու Ձեյթուն, մինչև Սասնա տուն և «դեռ գնում է դարերի միջով Սմբատ իշխանի երթը հաղթական»: Այս հաղթական երթի շարունակության վրա են պոեմում հենված արցախյան դասերը: Այսպիսով, ազգային ազատագրական շարժումն իմաստավորվում է պատմության դասերով, որ, Հ. Բեգլարյանի ընկալմամբ, դառնում է գործունեության ուղեցույց. «Եկեք լսենք դարերի ձայնը, քարերի ձայնը և ապրենք այնպես, որ հազարամյակներ հետո էլ կարողանանք օգնել ապրողներին մեր թողած բարի գործերով: Եկեք համառորեն տեր կանգնենք մեր նախնիների թողած հոգևոր և նյութական հարուստ ժառանգությանը»:¹²

Արժե սույն հատվածը եզրափակել Արցախի պատմական առաքելության վերաբերյալ Լեոյի կարծիքով՝ Հր. Բեգլարյանի մեջբերմամբ. «Արցախն այն քուրան է, որի մեջ, առաջին անգամ մեր նոր ժամանակներում, կովեց ու կոփվեց ազգային կովի գաղափարը... Այս լեռնային աշխարհում էր, որ դարերով ստրուկ ապրած հայությունը բարձրացնում էր քաղաքական ինքնորոշման դրոշակը»:¹³

¹¹ Նույն տեղում, էջ 325:

¹² Հր. Բեգլարյան, Արցախ-Նամե, գիրք չորրորդ, Ստեփանակերտ ԼՂՀ ԳՄ «Վաչագան Բարեպաշտ» հրատարակչություն, 2005, էջ 156:

¹³ Նույն տեղում, էջ 41:

Պատմականությունը Վարդան Հակոբյանի գեղարվեստական մտածողության անբաժանելի հատկանիշն է: Ժամանակը նրա ընկալմամբ ընդհատում չունի, ինչպես և ճանապարհները՝ վերջավորություն: Այդպես է նա դիտել դեպքերի ընթացքն արցախյան ազատամարտի իրադարձություններում: Բացահայտել Արցախի պատմության դասերը, նշանակում է ճանաչել նրա գոյաբանության փիլիսոփայական հիմունքներն իբրև հայրենիք, բնաշխարհ, կենցաղավարություն, կրոն, ֆիզիկական ու հոգևոր ինքնություն: Այդ հատկանիշները ներկայանում են երևելի անուններով, դեպքերով, ավանդություններով, հուշարձաններով ու առարկայական հուշիկներով: Եթե պատմության փիլիսոփայությունն առավելապես արտահայտվում է ավանդույթներում, ապա բնականաբար ձևաբանվում է էպիկական ժանրերում՝ լեգենդ, պոեմ, ասք և այլն: Այս իմաստով երևույթը դիտարկում ենք առավելապես Վարդան Հակոբյանի ասք-պոեմներում:

«Ղարաբաղ» պոեմը սիրո մի գեղեցիկ խոստովանություն է առ հայրենին: Բառերն անզոր են արտահայտելու զգացմունքի լիությունը, քանզի՝ «ես Ղարաբաղի նման գեղեցիկ աշխարհ չեմ տեսել, չկա էլ գուցե...»¹⁴: Այն, ինչ հրաշք է թվում, Ղարաբաղում սովորական պատմություն է.

*Արևը լեռան, իսկ լեռը պապիս
ուսին, քայլում են դարերի միջով,
հույսի շքերթ է,
լույսի շքերթ է,
շքերթ հավերժի...*

*Մեր Ղարաբաղյան հին լեռնաշխարհում
սա սովորական պատմություն է մի:¹⁵*

¹⁴ Հակոբյան Վ., Երկեր, Գ, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պյուս» հրատարակչություն, 2007, էջ 86:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 87

«Երկնային պատիժ» դրամատիկական պոեմը, որ գրվել է արցախյան գոյամարտի տագնապալից օրերին, արկածային մի տեսիլք է «պարետային ժամի» ոստիկանի և ազատատենչ մարտիկի դիմադիր կամքի հակադրության: Բանտ է, վանդակի մեջ փակված է Արևիկ հայուհին, նրա ազատությանը հետամուտ է Հայկի խորհրդավոր հայտնությունը. ապա՝ մայրը, որ հայրենիք է խորհրդանշում, ոգի է ներշնչում իր նահատակ զավակներին, թե «դեռ չի եղել, որ Արցախը պարտվի»:

Որքան խոցված, արնաքամ,

Մեկ է, Արցախը

Չի խոնարհվելու

Եվ չի ընկնելու Արցախը երբեք...

Ջրհեղեղ է նոր, հրո հեղեղ է

Եվ անչափ ծանր՝

Տապանը Նոյի:

Չորավիզ եղեք հայոց լեռանը

Հայոց լեռան հետ ամուր բերդ կացեք...¹⁶

Միանգամայն տպավորիչ է Վ. Հակոբյանը ներկայացնում Մաշտոցի աստվածային առաքելությունը «Մեսրոպ Մաշտոցն Ամարասում» պոեմում: Երկատված է Հայաստան աշխարհը. մի կողմից «պարսկաց քրմերի վառած ատրուշաններն են», մյուս կողմից՝ Բյուզանդիայի գերությունը, չկա միավորող ուժ և ազգային ինքնությունը խորհրդանշող գաղափար: Արցախի փրկությունը Մաշտոցի առաքելության մեջ է, հայոց այբուբենի և դասական լեզվի մեջ, քանզի՝ «Միայն հայրենի գիրն է ու լեզուն, ուր հայրենիքը կանգուն է հավերժ»: Արցախը հայոց առաջին գավառներից մեկն է, որ յուրացրեց մաշտոցյան գիրը և լեզուն ու իր պատմությունը ներձուլեց հայոց պատմության ընթացքին: Մաշտոցն ուղղություն տվեց հայոց պատ-

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 110:

մությանը, լեզվի ու հավատի հայտնությամբ ոգի ներշնչեց ազգային գոյությանը և անպարտելի մնաց թշնամական հորդանների ներխուժման հանդեպ.

Բայց... միևնույն է

դեռ ոչ մի թրից

դեռ ոչ մի սրից հայր չի պարտվել:¹⁷

Իր բանաստեղծական շարքերում, պոեմներում ոգեկոչելով հայ ազգի փառավոր ու հերոսական ժամանակները, պոետը ժողովրդի մեջ արթնացնում է մաքառման ոգին, մղում նրան ազատ ու անկախ ապրելու սխրանքների: Բանաստեղծը կամրջում է հայրենիքի անցյալը՝ ներկային: Եվ դա անում է նպատակադրված. «...Ես ցանկացա պատասխանել մեր ժողովրդի պատմությունը խեղաթյուրողներին, գրում է նա, -բոլոր նրանց, ովքեր «աչք են տնկել» մեր հող ու ջրին, մեր խաչքարին»¹⁸:

Արցախյան ազատագրական շարժման նախօրեին, երբ ազերական իշխանությունները ձեռնամուխ էին եղել Լեռնային Ղարաբաղի պատմական հուշարձանների յուրացմանը կամ ոչնչացմանը՝ իրենց սև գործը թափով առաջ տանելով (նրանք օգտվում էին գորբաչովյան «պերեստրոյկայի» ընձեռած թողտվության պայմաններից), հայ մտավորականների շրջանում բողոքի այլք բարձրացավ: Իսկ հետո արդեն ծնունդ առավ ՍՄԿԿ Կենտկոմի քաղբյուրոյին, Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Մ.Ս. Գորբաչովին ուղղված արցախցի մտավորականների դիմումը՝ Արցախը մայր Հայաստանին միացնելու պահանջով: Այն սկսվում է Ադրբեջանի կառավարության կողմից հայկական մշակութային ժառանգությունը գողանալու մասին բողոքով. «Հայտնում ենք Ձեզ, որ Ադրբեջանում վաղուց արդեն տարվում է

¹⁷ *Նույն տեղում, էջ 170:*

¹⁸ *Հակոբյան Վ., Երկեր, հատոր Ե, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պյուն» հրատարակչություն, 2008, էջ 543:*

հայ ժողովրդի մշակութային ժառանգությունը ադրբեջանական ճանաչելու կուրսը»¹⁹: Ահա թե հոգևոր, բարոյաքաղաքական ինչ մթնոլորտ էր տիրում Արցախի հասարակության մեջ: Եվ հենց գաղափարական պայքարի այս պայմաններում էլ Վ. Հակոբյանը գրեց իր «Մեսրոպ Մաշտոցն Ամարասում» առաջին մեծակտավ գործը, որով հեղինակը պատասխանում է նաև պատմությունը խեղդող ազերական պետական մեքենայի գաղափարախոսներին: Ստեղծագործությունն, անշուշտ, ծրագրային է: Հեղինակը գեղարվեստական ինքնատիպ միջոցներով ու բարձր մակարդակով կերտած իր այդ պոեմում խոսում է այն մասին, թե Արցախում ինչպես է Մեսրոպ Մաշտոցը բացել առաջին հայերեն դպրոցը՝ այն ժամանակ, երբ ազերաթուրքական տարրը դեռևս գոյություն չունեի իրականության մեջ: Հայոց այբուբենը մեր ժողովրդին փրկել է շատ ու շատ արհավիրքներից: Եվ հենց մեր դպրության ոգու մեջ պիտի տեսնել մեր ազգի հարատևության գաղտնիքը: Այս գաղափարն է ընկած պոեմի հիմքում. «Պոեմը,-գրված է գրքի փոքրիկ առաջաբանում,-որը ծնվել է արցախյան համազգային շարժման խիստ լարված ժամանակաշրջանում, բնականաբար, պատասխանում է Հայոց Արևելից Կողմանքի պատմությանը վերաբերող մի շարք հարցերի»²⁰: Ի դեպ, դեռևս ձեռագիր վիճակում, պոեմի առաջին ընթերցողը եղավ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս, երջանկահիշատակ Վազգեն Առաջինը, որի հովանավորությամբ և ուղեկցող խոսքով էլ հայկական վայելչագրությամբ լույս տեսավ այդ գործը: «Չայն մը հնչեց Արցախի հայոց լեռներեն,-գրում է Վազգեն Առաջինը:- Ինձ այդպես է թվում, որ այսօր Վարդան Հակոբյան բանաստեղծի այս ոգեշունչ խոսքերով ավելի շոշափելի դարձավ Արցախը մեզ համար, ավելի մոտիկ, ավելի անմիջա-

¹⁹ Հակոբյան Վ., Երկեր, հատոր 7, Ստեփանակերտ, ԼՂՀ ԳՄ «Վաչագան Բարեպաշտ» հրատարակչություն, 2008, էջ 297:

²⁰ Հակոբյան Վ., Մեսրոպ Մաշտոցն Ամարասում, Ստեփանակերտ, «Արցախ» հրատարակչություն, 1990, էջ 5:

կան, ավելի հարազատ, ավելի անբաժան մեզանից, մեր հոգուց, մեր երազանքից: Ես շնորհավորում եմ մեր տաղանդավոր բանաստեղծին: Տաղանդավոր բառը օգտագործեցի ոչ պատահական կերպով: Իսկապես նրա մեջ խոսում է հայկական հավիտենական Արցախը»²¹: Անշուշտ, տեղին է նկատված՝ հավիտենական Արցախը, հայկական մի անառիկ եզերք, որի պատմությունը՝ սկզբից մինչև մեր օրերը, հերոսական դրվագների մի ոսկե շղթա է հիշեցնում: Եվ այդ ոսկե դեղնությունը նրա անպարտելիության մեջ է տեսնում բանաստեղծը, իսկ անպարտելիությունը՝ գիր ու տառի, ոգու մեջ: Եվ՝ ոչ միայն: Հաղթանակի ապահովումը ստուգապես մեկ այլ, ոչ պակաս կարևոր պայման է առաջադրում, դա ձեռքին միշտ թուր ունենալն է, հայոց հավլունի թուրը, որովհետև թրի ու գրի միասնությունն է, որ հայրենիքը պահում է անառիկ:

Մեր սուրբ դպրահոր արարած գրով,

մեր դարբինների կռած սրերով

պիտի նորոգենք

ու նորոգվենք,

արդարագրենք

գիրը մեր ազնիվ ճակատին դաջված...²²

Ասում են՝ մարդ որտեղ ծնվում է, իր հոգեկերտվածքի մեջ անպայման կրում է այդ տեղանքի, բնության, հողի ներքին ու արտաքին նկարագրի էական կողմերը: Արցախցիների պարագայում ժողովրդական այս իմաստությունն արժանավոր ձևով է քննություն բռնում, ինչպես ասում են: Արցախական հողի ամրությունը, լեռների վեհությունը, ձորերի խորությունը, ձմեռվա խստությունն ու գարնան մանուշակյա նրբությունը կա Վարդան Հակոբյանի կերտած կերպարների մեջ, անկախ նրանից՝ հողի մշակ է հերոսը, երկրի պահապան, զորական, դպիր, թե՛ հովիվ... Հակոբյանի գրական ներ-

²¹ Նույն տեղում, էջ 1:

²² Նույն տեղում, էջ 148:

կապնակի գույները հարուստ են, և նա կարողանում է ստեղծել խիստ կոլորիտային կերպարներ: Եվ, որ ամենագլխավորն է, Վ. Հակոբյանի ստեղծագործություններում, ինչպես, ասենք «Մեսրոպ Մաշտոցն Ամարասում» պոեմում, գլխավոր շեշտը նա դնում է ոգու հայկականության վրա, ազգային հատկանիշների վրա, որոնք դարերի ճանապարհ են անցել ու թրծվել հազար ու մի արհավիրքի մեջ: Ժամանակին հետաքրքիր դիտարկում է կատարել անվանի գրականագետ Սևակ Արզումանյանը. «Իմ համոզմամբ, ավանդույթներից ամենագլխավորն ազգային ոգու պահպանման գեղագիտական սկզբունքն է, որը Վարդան Հակոբյանի պոեզիային տալիս է առանձնակի փայլ ու հմայք: Այս առումով նա իր սերնդակիցների մեջ չունի հավասարը, իսկ դա այն չափանիշն է, որով բանաստեղծը երկարակեցություն է ապահովում իր համար մայրենի գրականության անդաստանում»²³:

Իր «Մեսրոպ Մաշտոցն Ամարասում» պոեմում բանաստեղծը հետաքրքիր հետևության է հասնում գեղարվեստական համոզիչ պատկերի մեջ.

*Հայոց աշխարհի ոսոխները նեո
երբ արշավել են մեր սուրբ հողի վրա,
ոչ թե միայն մեզ,
այլև մեր ծառը,
այլև մեր քարը,
այլև մեր վանքը,
մեր հոգու պես ջերմ
մեր հողն են անգամ զարկել-թրատել:²⁴*

²³ Սողոմոնյան Տ., Տաճարի ճանապարհին կամ մենարանի ուխտավորը, Ստեփանակերտ, ԼՂՀ ԳՄ «Վաչագան Բարեպաշտ» հրատարակչություն, 2007, էջ 13:

²⁴ Հակոբյան Վ., Մեսրոպ Մաշտոցն Ամարասում, Ստեփանակերտ, «Արցախ» հրատարակչություն, 1990, էջ 114:

Թե՛ պատմական անցյալը մարմնավորելու, թե՛ գեղարվեստական միջոցների ու ձևերի առումով բոլորովին նոր մակարդակով է Վարդան Հակոբյանը ներկայանում իր «Տաճարն Աստծո» պոեմում, ուր նա առաջադրված գաղափարների ու խնդիրների ազգային հենքի վրա բարձրացնում է համամարդկային հարցեր՝ վիպերգի համար գլխավոր հերոս ընտրելով մարդուն, որը և Աստծո Տաճար է: Գրականագետ Ս. Սարինյանը գրում է. «Ստեղծագործական մի իսկական սխրանք է Վարդան Հակոբյանի «Տաճարն Աստծո» վիպերգը՝ անկրկնելի ոչ միայն իբրև մտահղացում, այլ որպես ժանրային ձևույթ: Տիեզերքի, պատմության մի գեղեցիկ բանահյուսություն է դա, որ դիցաբանական արխետիպերի և պատմության դարերի վրա ուրվագծում է Արցախի լեզենդը, ուր Գերագույն Ոգին Ջշմարտության, Փրկության, Ազատության, Հավիտենության խորհրդով զորավիգում է արցախցու հավատը... Հիրավի այդպես, քանզի «Աշխարհում գեղեցիկ ու չքնաղ շատ աշխարհներ կան, բայց ոչ մեկը Արցախ չէ: Արցախի սերը՝ տաճար է աստվածային»²⁵:

Վարդան Հակոբյանի մտածողության նորարարական շունչն այս երկում խիստ նկատելի է՝ թե՛ կերպարների ստեղծման, թե՛ ժանրային ձևույթի, թե՛ գաղափարական խնդիրների լուծման և թե՛ մի շարք այլ առումներով. նա պոեմում դիմում է գրական գրեթե բոլոր ժանրերի կիրառմանը, սակայն՝ յուրովի, որը և նրա լեզուն դարձնում է ավելի հարուստ ու պատկերավոր, կերպարները՝ ամբողջական: Արցախի համար արյունոտ ու ծանր օրերի ծնունդ է այս վիպերգը: Ազատության համար մաքառում, արյուն է տալիս մի ժողովուրդ՝ իր բարձրիկ ու լուրթ լեռների մեջ, դիմում է աշխարհի մեծ տերություններին՝ արդարության հասնելու համար, ձեռք է մեկնում, բայց...

Եթե

քո սարերից ելած կանչերին

²⁵ Հակոբյան Վ., Մենարան, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1996, էջ 4:

ընդատաջ չի գալիս խաղաղությունը

երազված,

ուրեմն

կանգնած են վայրկյանները ժամանակի:

Եթե ես մեկնում եմ ձեռքս

և ոչ ոք չի բռնում այն,

ուրեմն՝

աշխարհում ոչ մեկը չի բռնում

ոչ մեկի ձեռքը:²⁶

Փիլիսոփայական ընդհանրացման հիմքում մարդասիրությունն է: Եվ հենց այդ զգացումով է արցախցի գինվորը գենք վերցնում, նետվում մարտի մեջ, որովհետև դա է նրանից պահանջում «խաղաղությունը երազված»:

Պոեմի չորս մասերից յուրաքանչյուրի համար Վ. Հակոբյանը բնաբան է ընտրել, որտեղ խոսք է գնում այն պատմական անցքերի ու իրադարձությունների մասին, որոնք գեղարվեստական մարմնավորում են գտել գրողի գրչի տակ: Այսպես, «Հուլունքն Շամիրամա» մասում գրողն արժարժում է նաև Արցախ աշխարհի՝ որպես հինավուրց հայկական հողի, վաղնջականության մասին՝ հիշեցնելով պատմական կոնկրետ փաստեր: «Հին Հայաստանի կուլտուրան» (Խ.Սամվելյան) գրքի երկրորդ հատորից է պոեմի այդ մասի բնաբան ընտրել Վ. Հակոբյանը. «Անշուշտ, այդ ուլունքը, իբրև ավար, Խոջալլուի հին շրջանն է բերվել որևէ տեղական թագավորի կամ իշխանի ձեռքով, որ մասնակցել է Ասորեստանի դեմ մղված արշավանքներից մեկին, ամենայն հավանականությամբ՝ Ադադ Նիրար I-ի թագավորության ժամանակ և կամ, որ ավելի քիչ հավանական է թվում, նրա թագավորելուց հետո»²⁷: Եվ պատմական իրադարձություններին ու կոնկ-

²⁶ Հակոբյան Վ., Երկեր, հատոր 9, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պլյուս» հրատարակչություն, 2007, էջ 173:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 203:

րետ իրողություններին դիմելով՝ բանաստեղծը լուծում է արդիական խնդիրներ, որոնք ուղիղ գծով առնչվում են արցախյան ազատամարտին: Վաչագան Բարեպաշտ արքայի կերպարում ներկայացվում են Արցախի գորության ժամանակ արյուն տվող հերոսական մարդիկ, որոնց մեջ մարմնավորված է ժողովրդական իմաստությունը.

*Անցյալն, այո, պիտի ապրել
ու վերապրել,
բայց՝ ներկայի հաշվին՝ երբեք,
այլապես մենք կկորցնենք,
ձեռքից կտանք և ... ապագան²⁸:*

Արցախի պատմության դասերում ուսանելի շատ բան կա և անհերքելի է ճշմարտությունը. «Ես Դադիվանքի քարակերտ խաչն եմ, ինձ հնարավոր չէ պարտության մատնել»²⁹: Պատմության այդ դասերում փայլում է Վաչագան Բարեպաշտի հայտնությունը՝ Այբ-ի հաղթանակը թագավորական երկրում: Սակայն, թերևս, մի բան մնաց չկռահված, որ հազար հինգ հարյուր տարի հետո Բարեպաշտին ուղղած նամակում հուշում է Վարդան Հակոբյանը: Ճիշտ է, որ դարեր շարունակ Բարեպաշտի մասունքները սուրբ լույս են արձակում Ջրվշտիքում և Աստծո տեսիլներն ամեն օր իջնում են Արցախ աշխարհի ձիգ գմբեթներին, բայց

*քեզանից հետո տվին երկիրը,
Վաչագան արքա,
տվին մաս առ մաս,
տվին մազ առ մազ,
ծախեցին հաճախ
ու «ոտքի կոխան դարձրին ամենքի»,
ամեն քոչվորի*

²⁸ Նույն տեղում, էջ 229:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 253:

և Վարարակներ

որը է Ջրվշտի ք³⁰...

Եվ Արցախի պատմության դարերի փորձին գիտակ բանաստեղծը ափսոսանքի խոսք է ուղղում Բարեպաշտին, թե «ինչու, ինչու... մոռացար հաճախ, // որ // այդ բողբոջուն գրերի կողքին՝ // դրանք պահելու, փրկելու համար, // թողնել // պատկերը լարված նիզակի, // Նիզակն Առանի»³¹: Այս դասն է, որ ուսուցանում է բանաստեղծն ազատամարտի ելած արցախցիներին:

Գրականագետ Սոկրատ Խանյանը՝ անդրադառնալով Վարդան Հակոբյանի «Տաճարն Աստծո» պոեմին, նշում է, որ այնտեղ միահյուսված են պատմությունն ու առասպելականությունը, բնության կախարդական անակնկալներն ու բանաստեղծական արվեստի գունագեղությունը: Արժևորելով երկը, նա գրում է. «Տաճարն Աստծո» պոեմը հետաքրքիր է կոմպոզիցիոն և սյուժետային յուրօրինակ կառուցվածքի տեսակետից: Նրանում բացահայտվել են բանաստեղծի պատկերավոր մտածողության երանգները, շարժուն վիճակներ և փիլիսոփայական խորք ունեցող էպիզոդներ ստեղծելու կարողությունը: Այն արցախյան շաժման հետ կապված համահայկական ցավն ու ակնկալությունները պատկերող միակ ծավալուն գործն է, որի մասին գրականագիտությունը դեռևս կասի իր խոսքը»³²:

Վարդան Հակոբյանի արցախապատումի փիլիսոփայական համակարգումը կարելի է համարել «Քրիստոսի ծաղիկները» ասքը: Այստեղ Արցախն է տիեզերական համակ անդրադարձներով: Դա մի յուրատեսակ անհատական էպոս է, անկոահեղի անցումներով, նախերգանքների արձակ դադարներով, որի գաղափարը հանգում է «աշխարհի ամենամեծ սերը» որոնելուն՝ տիեզերական թոհուրոհի

³⁰ Նույն տեղում, էջ 255:

³¹ Նույն տեղում, էջ 257:

³² Խանյան Ս., Մարտնչող գրականություն, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պյուս» հրատարակչություն, 2012, էջ 153:

մեջ բզկտվող ժամանակներում»: Սա բանաստեղծի իդեալի որոնումն է և ամբողջ ասքը բեկված է բանաստեղծի ներգգայուն վերապրումներին, նույնքան և փիլիսոփայական դատումներին՝ «Սև սամուճը եղեռնական մոլեգնում է Արցախի սուրբ լեռների մեջ»³³, պահի այս ցավագին հայացքի միջով անցնում է «հիշողության աչքը մեր, որով տեսնում ենք ապագան», և նահատակների խորհրդով հասկանում, որ «Արարատի բարձրությունը պետք է չափել Արովյանի քայլերով միայն»³⁴:

Չայն հայրենականի անձնական արձագանքները լսելի են նաև «Պոեմ իմ մասին կամ 24-ն անց 81 րոպե» մենախոսությունում: Կենսագրական ուրվագծերում հայտնվում է նախ հայրենիքը՝ իր ծննդից առաջ և հետո.

Ինձ ծնունդ տալուց հետո միայն

դառնություններ ես պարզելի, հայրենիք:

Հայոց պատմության թանաքը չչորացած, այն

կրկին դառնում է ներկա, մեր

*պատմությունը չի անցյալանում*³⁵:

Ուրեմն պետք է գոյության համար դիմագրավել, իսկ դիմագրավելու համար «պետք է պարզապես ուժեղ լինել», քանզի «ի վերջո մորթելուց ոճրական է մորթվելը», և եթե «ժամանակին հատվեր թաթը թալեաթների», ապա հայոց մայիսը կգար «ավելի վաղ, քան Ապրիլը եղեռնական»: Պետք է հավատարիմ լինել պատմության դասերին և ամուր կառչել հայրենի հողին, քանզի լքել արյամբ հեղված հողը, նշանակում է անարգել նահատակների հիշատակը, իսկ «մենք այնքան ենք հեռացել մեզնից, որ մեր աչքերում Փոքր Միերն արդեն այլմոլորակային կարգավիճակ ունի»:

³³ Հակոբյան Վ.Քրիստոսի ծաղիկները կամ դադարներ կտրուկ շրջադարձներով, Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 2001, էջ 62:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 107:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 474-478:

Ուշագրավ է, որ ամենուրեք Վ. Հակոբյանն արդի իրադարձությունները դիտում է անցյալի անդրադարձով: «Արցախյան գոյամարտը,- գրում է նա,- մեր լինելիության հաստատումն է ու վերադարձն է մեր արմատներին: Այն խորհրդային ու օտարալեզու օրորոցայիններով շղարշված մեր արյան արթնացումն է: Իսկ հայորդին աշխարհի որ ծայրում էլ գտնվի՝ հայրենի հողի վրա կախված ամենափոքրիկ վտանգն անգամ զգում է իր մեջ ապրող ու գիտության կողմից դեռևս չբացահայտված բջիջներով, ոտքի ելնում»³⁶:

Պատմության ուսանելի դասերի հետ անհրաժեշտ է նաև ունկնդիր լինել կյանքի ու ժամանակի հարափոփոխ երևույթներին: Արցախյան արդի շարժումը շատ բան փոխեց նաև մեր պատկերացումներում և այս տեսակետից անկարելի է շրջանցել հասարակական հեղաբեկումների անխուսափելի հետևանքները, որոնց մեջ դարձյալ նույն պատճառն է՝ որը և, ի վերջո, միշտ «անցնում-դառնում է հետևանք»³⁷ ըստ Հեգելի փիլիսոփայական տրամաբանության: Ժամանակի հեղաբեկումները փոխեցին գործող շատ օրենքներ ու կենսաձևեր, սովորություններ ու բարոյական նորմեր: Նոր ընթացք ստացավ մեր պատմությունը: Այստեղ էական է արևմտականացման հանգամանքը, որ մերժում էր կոմունիստական գաղափարախոսությունը, իսկ այժմ դարձել է մեր գոյակերպի հիմնական սկզբունքներից մեկը³⁸:

Վարդան Հակոբյանը ոչ միայն պատմությունն է արդիականացնում, այլև պատմականացնում է արդիականը: Եվ այս համադրության մեջ միանգամայն որոշակի է նշմարում իրական ու տրամաբա-

³⁶ Հակոբյան Վ., *Երկեր, հատոր Ե, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պյուս» հրատարակչություն, 2008, էջ 168:*

³⁷ Հեգել Ֆ., *Փիլիսոփայության ներածություն, Երևան, Հայաստանի պետական հրատարակչություն, 1964, էջ 166:*

³⁸ Հակոբյան Վ., *Երկեր, հատոր Ե, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պյուս» հրատարակչություն, 2009, էջ 438:*

նական լուծմունքը: Գերությունը հավերժական կացություն չի կարող լինել և անխուսափելի է ազատագրումը, քանզի «մեր պահանջներն արդարացի են» և հասել ենք մի սահմանի, երբ լուելն ու ներելը անհնարին են:

Վերջում արժե դիտարկել բանաստեղծի տառապանքը պատերազմի «ստեղծագործական» ազդակներում. «Պատերազմը իր ամեն ինչով հանդերձ (այդ թվում միստիկական զգացողությունները), ինձ անասելի հիասթափությունների առաջ կանգնեցրեց, եկավ մի պահ, ստեղծագործական առումով, որ, թող ներվի, ուղղակի վաճում էին ինձ բառից: Բանաստեղծությունը, հիրավի, դարձել էր «այլասերումը լուության»: Այս ամենը զուգորդվեց աննախադեպ ցնցումներով: Մի չքնաղ սերունդ նահատակվեց պատերազմում: Այն, ինչ կարող էր սահմոկեցուցիչ լինել անգամ գրականության մեջ՝ որպես «նյութ», թող ներվի, առօրյայում դարձել էր սովորական»³⁹:

Պատմության թեման Սոկրատ Խանյանի արցախապատումի գլխավոր մոտիվներից է: Այս առումով առանձնանում է նրա «Արցախի արծիվը» պոեմը: Իններորդ դարի իրադարձություններն այստեղ Ս. Խանյանը փորձում է ցույց տալ մեր ժամանակում ծավալվող դեպքերի ու անցքերի դիտակետից, Եսայի իշխանի, Հովսեփի կերպարների մեջ ներկայացնում է երկրի նվիրյալներին, որոնք ամեն ինչ անում են հայրենի եզերքի պաշտպանության համար:

Սոկրատ Խանյանի գրչին են պատկանում նաև երեք վավերագրական պոեմներ, որոնց թեման առնված է արցախյան պատերազմի իրադարձություններից. «Նահատակ լուսո», «Միեր» և «Արցախուի»: «Նահատակ լուսո» պոեմը նվիրված է Մոնթե Մելքոնյանի արցախյան սխրագործությանը: Պոեմը կենսագրական կառուցվածք

³⁹ Նույն տեղում, էջ 608:

ունի և պատկերում է նրա կերպարի ձևավորման ընթացքը, հայացքների կազմավորումը և հայրենիքի հանդեպ նվիրումի հոգեբանական ձևավորումը:

Գնահատելիս այն է, որ հերոսի հոգեբանական ձևավորումը մշտապես ուղեկցվում է պատմության հուշերի վկայությամբ: Այդպես եղավ ճակատագրի շեղումը.

*Նա պիտի ծնվեր Սասնա լեռներում,
Վարագա վանքում մկրտվեր մի օր,
Մշո վարդերը ջահել ձեռքերում
Սիրո մեղեդի երգեր մեղմօրոր,
Նարեկա վանքում Նարեկը կարդար,
Սուրբ Կարապետի օրհնանքը լսեր,
Արբեր Անիի վեմերով ճարտար,
Աղթամարում իր հրձվանքը կիսեր,
Միերի դռան Միերին կանչեր...⁴⁰*

Սակայն նա աշխարհ եկավ Կալիֆորնիայում, ուր ապաստանել էր պապը՝ փրկվելով թուրքական բռնությունների մահաբեր հալածանքից: Ապա հասակ է առնում, լինում Եվրոպայի մտավոր կենտրոններում, շրջում Արևելքի ու Արևմուտքի քաղաքներում, արյան կանչի հրավերով շրջագայում Հայաստան աշխարհի հիշարժան վայրերով և մտորումների հետքերով խորհում հայրենիքի պատմական ճակատագրի դժվարին անցումների մասին: Երազում պապի հետ շրջագայում է Սասունում և լսում նրա աղոթքը, «թե սա մեր երկիրն է, այստեղ է մեր պապերի հայրենիքը»: Եվ թոռանը՝ կտակում է պապը՝ հիշողության մեջ մշտապես պահպանել հայրենիքի փրկության վսեմ գաղափարը, հորդորում, թե՛ «չասես Մելքոն պապի թոռն ես՝ մինչև չփրկես հայրենիքը քո»:

⁴⁰ Խանյան Ս., *Ընտիր երկեր, հատոր երրորդ, Ստեփանակերտ, «Սոնա» հրատարակչություն, 2010, էջ 210:*

Մոնթեն լավ գիտեր հայոց պատմությունը և նրա էջերում քիչ չեն հաղթանակի ու հզորության դրվագները, հերոսական դեմքերը՝ Արտաշես, Տիգրան Մեծ, Բագրատունիներ և այլն: Եվ սակայն ի՞նչ առեղծվածային են նրա պատմության ճեղքերը, ազգի միասնության տրոհումը, որ ողբերգության երանգ պիտի տային նրա հանձարի գուշակությանը՝ հորենացու «Ողբը», Նարեկացու «Մատյանը» և այլն: Ուրեմն ինչու՞ և ինչպե՞ս տեղի ունեցավ այս շեղումը: Բայց էականը մնում է Մոնթեի երդումը՝ անպատասխան մնացած հարցերի մղձավանջում:

*Օ՛, ոչ,- վճռում է Մոնթեն արիական,
Քանի ավերված մեր երկիրը կա,
Քանի կա ցրված իմ ժողովուրդը,
Սուրբ է պայքարի գեների խորհուրդը:
Թուրքիան ինչքան էլ մեր հարցը խաչի,
Մեծ եղենը նա պիտի ճանաչի⁴¹...*

Խանյանը ձգտում է ըստ ամենայնի ամբողջական ներկայացնել իր հերոսի կենսագրական ուղին: Ազատվելով փարիզյան բանտից, հայկական գաղտնի բանակի զինվորը հետամուտ էր ազգային իր երազանքի իրականացմանը: Արցախում բռնկված ազատագրական պայքարը նրան գրավում է նվիրումի վեհությամբ, և նա, թողնելով գիտության հեռանկարային ասպարեզը, մեկնում է Արցախ և հերոսաբար մասնակցում պատմական Արցախի ազատագրման պայքարին.

*Հավատա դու ինձ, վիրավոր Արցախ,
Հեռվից քո գիրկն եմ եկել ինքնական:
Իմ երակները գետերն են քո խենթ,
Կարկառ ու Վարանդ, Խաչեն ու Թարթառ,
Իմ բարձունքները սարերն են քո սեգ,*

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 222:

*Արարատ ու Քիրս, Դիզափայտ, Մոսպ:
Իմ երազները թւերն են հայոց,
Թւերիս մեկը դու ես հաղթական...⁴²*

Բանաստեղծը ներկայացնում է նրա հաղթական մարտերը Գյուլիստանում, Մարտունիում, Մաճկալաշենում, Ջրաբերդում, Աղդամում և այլուր, պայքարի դրվագներն իմաստավորում Մոնթեի խոհերով՝ կյանքի ու մահվան, ազատության ու նվիրումի, ազերական վանդալիզմի և թուրքական ֆաշիզմի սպառնալիքի մասին: Մոնթեի կերպարին առանձնակի հմայք է տալիս նրա սերն Սեդայի հանդեպ: Քնարական այս անտրակտը սյուժեն լրացնում է կերպարի անձնական-հուզական աշխարհը ներկայացնող գեղեցիկ նրբագզացողությամբ: Հայրենասեր մարտիկի առնական կեցվածքի մեջ խլրտում է զգացմունքի նուրբ թրթրիոը: Արժե ներկայացնել մեկ ակնթարթ՝ սիրո խոստովանությունից.

Մոնթե.

*Այնպե՛ն լիներ, լիներ այնպե՛ն,
Որ խոնարհվեր հոգիս քո դեմ,
Սիրոսս քեզ հետ մտներ եղեմ
Ու մատաղվեր գառնուկի պես:*

Սեդա.

*Այնպե՛ն լինես, լինես այնպես,
Որ բուրվառեր հոգիս քո դեմ,
Որ լուռ վառվեր հոգիս քո դեմ
Ու խնկարկվեր իմ սիրո պես...⁴³*

Անկատար մնացած սերը ողբերգական երանգ է տալիս սյուժեի ավարտին, բայց հենց այս ողբերգության մեջ է վեհանում Մոնթեի

⁴² Նույն տեղում, էջ 226:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 248:

կերպարը՝ որպես ազնվական հոգի, ուժի և գեղեցկության տիպար և հայրենիքի ազատության պայքարի նահատակ: Նա իր մահով հաղթանակ բերեց, քանզի խորհրդանիշ եղավ ազգի գոյության և չակնկալելով փառք ու համարում, եկավ և ձուլվեց հայրենի սրբազան հողին:

Խանյանի «Միեր» և «Արցախուհին» պոեմները, եթե կարելի է ասել, անսյուժե են, այսինքն՝ զուրկ են պատմական ատաղձից և ըստ ձևույթի, հեղինակային խոսքի կառուցվածք ունեն: Մի բան, որ իմաստ է տալիս հերոսների վարքի ձևավորմանը, դա պատմության դասերի հիշատակումն է: Ընդհանուր այս գաղափարի մեջ Խանյանը նշմարում է արցախյան ազատամարտի հաղթանակը:

«Ռեքվիեմ» պոեմում Ռոբերտ Եսայանը հայրենի Արցախի գոյապայքարի պատմահոգեբանական աղերսները դիտում է Հայաստան աշխարհի ճակատագրական անցումներով, թերևս փոքր-ինչ վերացարկված ցնորքի երանգով և նկատելիորեն խտացված հառաչանքի թողությամբ: Պոեմն սկսվում է կանխակալ մի հարցով.

*Հայաստան,
քաղաքականությունդ
թիզ առ թիզ կույ է գնում
նավթային ախորժակին
Կասպիական ձկան,
ու՞ր է Թուր-Կեծակին,
որով պիտի որոշվեր սահմանագիծը
իրականության...⁴⁴*

Ասպարեզը մնում է «պատմության ծաղրից ելած խառնամբուխին», որ թուրք-ադրբեջանցի է կոչվում և որի սմբակների տակ

⁴⁴ Եսայան Ռ., Ասուպների եզերք, Ստեփանակերտ, L ԴՀ ԳՄ «Վաչագան Բարեպաշտ» հրատարակչություն, 2008, էջ 33:

կոխկրտվում են խաչքարերը, արքայական դարպասները, ոսկետառ մագաղաթները և «այրվում այն ամենը, ինչ հայկական է»: Ջարդերը փոխանցվում են արյան կոչերով՝ Համիդից Թալեաթ, Թալեաթից Բաղիրով, և ամենուրեք մահվան հրդեհներ են ավեր ու թալան, դիվային կրքերի բորբոքում, որ թուրքի համար հաճույքի է վերածում հայի ուրվականների նախճիրը:

Բանաստեղծի երևակայությունը թևածում է պատմության ու ժամանակների խորհրդավոր անցումներում, մեծարում հայոց հանձարի հիշատակները: Եվ «ապագայի ոտնաձայների» արձագանքներից բացվում է «ծաղիկը տարածության», «խղճի վիհերից բարձրանում է հրեշտակը հույսի», ծառանում է Աշխարհ կոչված փիլիսոփայական անեզրությունը, ուր «քաղաքական խաղերն ավարտվում են միշտ էլ փոքր ազգերի տեղահանությամբ կամ բնաջնջմամբ... Նայած թե խոշոր տերությունների շահերի հողմը որ ուղղությամբ է մարտավարելու»: Ու վերստին՝

*պատմության վիհից ելած խառնամբոխ,
որ խաչքարեր է փշրում ու թաղում
ժամանակների որմնախորշերում,
ջարդում մարմարե դեմքը հավատի,
հիմա այրում է քանքար կերտողին,
զանգվածին տենչի թևեր տվողին...
Մորմոքների վիհ, լույսի պատարագ,
կարոտների ծիր և անհունի կանչ...
Հայաստան...⁴⁵*

Մտքի և զգացմունքի լարումները բանաստեղծի հուզաշխարհում վերաճում են տեսիլային ուրվապատկերների, որոնք իմաստավորվում են խոհամիտ ասույթներով՝ «գոյության տենդից ժայթքող արցունքերը հավատի խաչքարեր են», «Երազը ապագայի ցողոտ ձա-

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 34:

նապարհներն են», «արյան կաթիլներից ելնում է եկեղեցին, Չանգի դողանջներով վերադառնում է աքսորյալ խիղճը»:

Պատմության հուշերը այլաբանորեն ստվերագծում են եղելություններ, ինչպես աքսորյալների ճիչերը, բռնատիրության կապանքները, որոնք ավարտվում են Առաջնորդի մահով: Եվ այժմ բանաստեղծը հատում է խղճի սահմանները և նախնիների ոսկորները՝ որպես շիվեր, տնկում ազատության հողում: Ցրիվ մտքերը եղելություններ են այլաբանում, և հանգրվանում է բանաստեղծի հավատը հավերժական գոյության մեջ:

*Դու մնում ես միշտ դարերին հենված
օրհնված տառով,
ճիչով ծնվողի...
Խրամատներով ամրապնդիր քո
խաղաղությունը,
պատմության ճիչից արթնացած երագ,
երկիր Հայաստան...⁴⁶*

Հատկանշական է, որ ժամանակի գրեթե բոլոր բանաստեղծները դիմել են ռեքվիեմին: Իր ռեքվիեմն ունի նաև Լվարդ Ավագյանը, փոքր-ինչ մեղամաղձոտ, կանացիորեն սենտիմենտալ և երկգույն վերապրումներով: Պոեմը կառուցված է ութ ձայնային արձագանքներով՝ «Փրկիր ինձ», «Կրկնիր ինձ», «Գրկիր ինձ» և այլն, որոնցից թերևս վեցերորդ ձայնն է («Պատվիր ինձ») հուշում սիրո, կարոտի հղումները և իմացյալ մահով նահատակված զինվորի երգումը. «Սահմանն հայրենյաց զենքով են գծում»:

*Ու՛մ է պետք մարդն իր հողից զրկված.
Մենք չէինք կարող*

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 44:

*Դեմքներս շրջել մոտեցող հողմից,
Արցախն է դարձել Սասուն ու Տարոն...
... Երբ վտանգվում է ցեղիդ պատիվը
Պիտի կայացնես վճիռդ շիտակ⁴⁷ ...*

Ձայների անուրջներում մահն է՝ անվերադարձ ու թերևս՝ անսփոփ, սակայն կա մի պատնեշ, որի հանդեպ չեզոքանում է մահվան կսկիծը և ներզգայում այն մայրական սիրո, հավատարիմ կնոջ և նահատակ զինվորի անդարձ հուշերում, որ ամոքում է լացը և թափանցում բառի մեջ.

*Թող երգի լույսով օծվի Հայկա տան
Հարատևության ոգին սրբավանդ.⁴⁸*

Իր պոեմները Նվարդ Ավագյանը համատեղել է «Հայրենահավաք» հասկացության տակ և նշանավորել այն ընթերցողին հղած ուղերձով.

*Քայլիր, ես քեզ պիտի տանեմ
Լացից դեպի համբերություն,
Ցավից դեպի հանգստություն,
Մահից դեպի հավերժություն.⁴⁹*

Եվ եթե «Բանալին» և «Տիրոջ հետ» պոեմներում վիճակի գիտակցումն է՝ փրկության աղոթքն առ Աստված, ապա նույնքան որոշակի է բանաստեղծի հայացքը, հակամարտ ուժերի իրավունքի և արդարության արժեքների ճանաչումը՝ վերին սահմանում: Երկրի վրա մոլեգնում են արյան ծարավ սև բնազդները, այս անօրեն երկրում հարվածում են թուրք խուժանի մաղձոտ պրկումները, սումգայիթյան նախաձիրների մոխրակույտը կցրի քամին, մեր ծվատված սրտերում շշնջացել ենք՝ Նժդեհ, թշնամին միայն դավեր է կյութում, և մեր ձեռքը չսովորեց արյուն առնել նրա նման, ուրեմն՝ օգնիր մեզ,

⁴⁷ Ավագյան Ն., Ծանր լույս, Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 2004թ., էջ 138:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 143

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 107:

Տեր, որ պահենք մեր տեսակը աստվածային.

*Մենք չենք խոսում ամպագոռոգո, լսիր մեր ձայն,
Տեր, վերջապես և մեր առջև բացիր մի դուռ,
Որ հավիտյան ծառադ մնանք,
Որ այս ՅԱՎԻՅ խելագարված՝
Տեր, մի օր քեզ... չմոռանանք.⁵⁰*

«Տիրոջ հետ» պոեմը յուրօրինակ տարեգրություն է գոյապայքարի տարիների, 1988-ի մեծարումից մինչև 1997-ը՝ մաքառման դժվարին անցումներով, նահանջներով ու հաղթանակներով և տակավին չվերջավորված տագնապներով:

Անհատը և պետությունը՝ պատմության հանգույցում. այսպես կարելի է ընկալել «Կեսարապատում» պոեմի գաղափարը: Չուգահեռի վրա են Հին Հռոմը և Հայոց պատմության վկաները: Հռոմի ճակատագիրը և պատմության սուբյեկտի վարքը՝ Կեսարի, Ներոնի, Կալիգուլայի, Սուլլայի կոչմամբ: Բարքերի անկում, դաժանություն, ոչնչացման կիրք, դավաճանություն, և կամքը պետությունից վեր դասելու անձնապաշտություն, որ գուշակում է, թե տիեզերական կայսրությունը պիտի կործանվի. «Հռոմի անկումը դատ չէր, // Դատաստան էր վերին»⁵¹:

Հայոց պատմության ճակատագրում են Արտաշեսը, Արտավազդը, Արշակ Բ-ն, Պապը, Աշոտ Երկաթը:

Հայոց կորսված արքայական գահը վերջապես իր տեղը գտավ Արցախում, և պատմության հուշերում փայլեց Արտաշես արքան, որի դասերը «ականջի օղ են» յուրաքանչյուր հայրենասերի համար: Եվ կա գիտակցումը, որ օտարի հողում քար դնելու անեծքը տրոհում է ազգի ամբողջությունը և «Հարատևումը տրված է նրան, // Ով իր ի վերուստը պահել գիտի»⁵²:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 111:

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 144:

⁵² Նույն տեղում, էջ 149:

Իզուր էր Արտավազդի տրտունջը, թե «Ավերակների վրա ես ինչպես թագավորեմ»: Ամբողջ ազգը սգաց Արտաշես արքայի մահը՝ անդանալի կորուստը հայոց աշխարհի, իսկ Արտավազդը, որ ընդօժին էր, չարությամբ օտարեց թագավորական ավանդույթը.

*Քանականություն պահեիր սթափ՝
Եվ կառավարման ճարն ու հնարը
Պիտի տեսնեիր նրա պես հստակ.
Գործեիր պիտի նրա պես ազնիվ,
Ազգը պահեիր հացիվ ու կեցիվ,
Քայց... թագը գլխիդ ծանրացած հազիվ՝
Դու հորդ պատվին գոռ հավակնեցի ի՞նչ.⁵³*

Աստծո անեծքն է, թե դրդումը հոգու սատանայական դևի, որ, ըստ ավանդության, գամում են նրան շղթայակապ տառապանքի... Երևույթը բանաստեղծին հուշում է բարոյականը. «Թող իշխանության հավակնորդները //Քո բախտից քաղեն դաս իրենց համար»:

Պոեմում Նվարդ Ավագյանն առանձնացնում է Արշակ Երկրորդին, Պապին, Աշոտ Երկաթին, ըստ ավանդույթի բնութագրում նրանց կերպարները՝ ուժեղ և թույլ կողմերով, առանձնացնում է Պապին, ավստասանքով նշում նրա արքայական հանձարի նորոգումներն ու անկատար մնացած երազանքները և ժամանակների հեռավորությունը միացնում հայոց ճակատագրի անկումներով.

*Ավա՛ղ, Պապ արքա, շատ բան չի փոխվել
Քո հեռու, անցած ժամանակներից,
Ազատ և անկախ ապրելու համար
Արյամբ վճարելն օրենք է նորից,
Դարը հիմա էլ՝ պղտոր գետ վարար,
Մենք՝ նրա անթիվ ալիքների դեմ՝
Կովող գլաքար...⁵⁴*

⁵³ Նույն տեղում, էջ 151:

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 155:

Պոեմն ավարտվում է «Նավը ճանապարհին» վերջաբանով, որտեղ բանաստեղծը խորհուրդ է կարդում, թե անհաղթ մնալու համար պետք է թիկունք ունենալ «Մեսրոպ ու Մուշեղ և գործի այրեր կուռ ու համախումբ»: Միայն այդպես գալիք դարը բարի կլինի և հաղթանակները չեն լինի ապարդյուն.

*Դաս քաղենք կյանքից ի շահ մեր շահի՝
Ի՞նչ իսկ զենքերով խփենք թշնամուն:⁵⁵*

Սումգայիթյան եղեռնի զոհերի հիշատակին նվիրված պոեմում («1988, փետրվար 27-29») Արիս Արսենին անսպասելի կասկածանքը փարատում է «անցած հուշերի արթնացումով, թե գայլը մնում է գայլ, և «այդպես եղել է բոլոր դարերում, բոլոր դարերում»⁵⁶, բոլոր դարերում ավերվել են քարերն ու դարերը հայոց և թուրք-ադրբեջանցին վայրի մոլուցքով արհավիրք է եղել հայերի գլխին և թող սա վերջինը լինի, վերջին ոճիրը:

Հետաքրքիր հղացում է Արսենիի «Լուսության րոպե» պոեմը: Նվիրելով այն հայրենի Կոչողուտ գյուղի նահատակներին՝ հեղինակը անուն առ անուն գրանցում է յուրաքանչյուրի կենսագրական տեղեկանքը և լրացնում այն նահատակի նվիրական երդումի խոսքով: Այսպես խոսեց Արթուր Թադևոսյանը.

*... Եվ հավերժության խորհուրդն է, ահա,
Մեզնից առաջ են լեռներն այս ծնվել,
Ու մեզ հետ ապրում, կանգուն են հիմա,
Մեզնից հետո էլ դեռ պիտի ապրեն
Դարերում գալիք, հավիտյան անմահ:*

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 158:

⁵⁶ Արսենի Ա., Երկերի ժողովածու, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պյուս» հրատարակչություն, 2013, էջ 115:

...Մենք մահկանացու, բայց անմահացանք

Մահով իմացյալ...⁵⁷

Բայց նահատակների կենսագրությունը շարունակվում է: Վերջին նահատակի հրաժեշտի խոսքը, թե «կգամ», մնում է անպատասխան: «Չեկար սակայն», ասում է բանաստեղծը, բայց և՛ «եկար հուշաքարի տեսքով»: Անդարձ ցավի մրմուռները ձուլվում են լուսթյան թուղթների խորհրդավորությանը և կանգուն հուշաքարերն արձանագրում են հավատը, որ կայուն լինի խաղաղությունը:

Արիս Արսենիի պոեմներում զգալի են ազգային ճակատագրի դառնագին վերապրումները, բայց առույգ է հնչում արյան կանչի անպարտելիությունը հայոց պատմության դասերում.

Ու... որոշեցին սպանել էլի,

Սպանել, որ ես դեռ... հայ եմ այսօր,

Բայց ես չմեռա՛,

Ինչպես չմեռա բոլո՛ր դարերում⁵⁸...

Արցախի պատմության դրվագների գեղարվեստական մի ամբողջ շղթա են կազմում Արտեմ Հարությունյանի քերթվածները՝ «Նամակ Նոյին», «Հուդայի արձակուրդը» և «Հեռուստապոեմներ» գրքերում: Այստեղ ամբողջ 20-րդ դարն է հայոց ազգային շարժման համաշխարհային առնչությունների ոլորտում: Ամեն ինչ սկսվում է «Նամակ Նոյին» ուղերձից: Նոր ջրհեղեղ է համակել աշխարհին և բանաստեղծը տազնապով դիմում է նահապետին. «Նոյ, եթե կարող ես, Արցախը նույնպես// վերցրու լաստիզ վրա: Նոյ, ես ղարաբաղցի եմ և հուսով եմ //խնդրանքս չես մերժի, // որպես ապուպապերիս պապերից մեկը, //ես նկարդ տեսել եմ պապիս հին տան պատին, //կանաչ

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 125:

⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 115:

դրախտում՝ Շուշիում, //որ հիմա ազատության Տապանն է տիեզերքում, // չնայած ջրհեղեղը վաղուց է չքվել»⁵⁹:

Ապա բանաստեղծը թախանձում է Նոյին՝ իրեն «վերցնելու Քսանմեկերորդ դարի անձնակազմի համար» և հիշեցնում, որ դեռ կարող է նրա հետ ճամփա ընկնել «ատոմային ջրհեղեղից հետո»: Բայց իր կենսագրության ժամանակը 20-րդ դարն է, ոճրագործ դար՝ աղետներով լեցուն, որի թվականներից հառնում են Հայաստանի պատմության տեսիլները: Արժե այս տեսակետից վերլուծել «Հայաստան՝ նորից անկախացող երկիր» պոեմը:

*Աստծուց այնքան հեռու և այնքան մոտ
Թուրքիային,
զգում եմ ինչ-որ վտանգ կա մեր շուրջը,
անձրևոտ օդը գիտակցում է դա բոլոր
զգայարաններով...⁶⁰*

Վտանգի այս տագնապը նման է ճակատագրի, իսկ ազգային ժողովում պահմտոցի են խաղում քաղաքական ուժերը՝ նույնացած մաֆիոզ խմբերին: Պոեմը բանաստեղծի հարցումն է առ Հայաստան՝ պատասխան տալով բազում ինչուներից ժողովուրդը հոգնել է կուսակցությունների հետ պահմտոցի խաղալուց, «քո զավակները դրված են երազի ժայռոտ տեղանքում», դարձի հույսերն ապարդյուն են, իսկ տնտեսական հիվանդությունը կազմակերպված մարդասպանություն է Թուրքիայի և Ադրբեջանի կողմից:

*Երբ Թուրքական բորենին
քեզ արտորում էր անհայտություն
և 1915-ին ցեղասպանված դիակներից
սարեր էին բարձրանում,
քեզ ոչ ոք ձեռք չմեկնեց.*

⁵⁹ Հարությունյան Ա., Նամակ Նոյին, Երևան, «Ապոլոն» հրատարակչություն, 1997, էջ 46:
⁶⁰ Հարությունյան Ա., Հուղայի արձակուրդը, Երևան, ՀԳՄ հրատարակչություն, 2003, էջ 460:

*միայն մահվան չոր անապատ
և համակենտրոնացման բարբարոս
ճամբար...⁶¹*

Կենսագրական իր «դեգերումները» բանաստեղծը հարստացնում է Հայաստանի հետ զրույց - մտորումներով, հիշեցնում նրան անցյալն ու ներկան և նրա քաղաքական քարտեզի վրա նշմարում անցանկալի ստվերներ. տոտալիտար խեղկատակ Բրեժնև, ստալինյան տարիների 37 միլիոն մատնիչ մատերիալներ՝ հարևանը հարևանի, եղբայրը եղբոր դեմ և դեռ հիմա էլ «Ստալինի վերածեփված գաջ-քարե-բրոնզե ոտքերը կանգնած են մատնության թաց պուրակում»⁶²: Ժամանակին սարսափով էինք նայում Ստալինի բեղմորուքի մեջ կորած ճիվաղ դեմքին, հրեշը կարծես սրբվեց մոռացությամբ, բայց հիմա հայտնվեցին այլ ճիվաղներ՝ Մարքսի կպցրած մորուքով, բայց բռնակալ մորուքների դարն ավարտվել է և սկսվել է «սափրված ստորության դարը»: Հարցումներն անսպառ են և հանգույցներն ավելի՝ Արցախ, ցեղասպանություն, Արշիլ Գորկի, Չարենց, Բակունց և լուծելի կամ անլուծելի անջրպետներ, բայց բանաստեղծի երևակայությունը թռիչք է կատարում դեպի անցյալը, որի մշուշից հառնում է «վրեժով լցված... հինավուրց Հայաստանը, այնքան հեռու Թուրքիայից և այնքան մոտ Աստծուն»:

Արտեմ Հարությունյանի ոճին առանձնահատուկ է բանավեճը: Իրականությունը նա դիտում է իդեալականի ու առօրեականի համադրության մեջ և անթաքույց ուղղամտությամբ իրական-անբնականին հակադրում է իր իդեալը: Այս հակադրության սրությունը նրա ոճին հաճախ հաղորդում է գրոտեսկային երանգ: Այս տեսակետից բնորոշ է «Արմենիա-Մարիոթ» հյուրանոցում...» պոեմը, որը քաղաքական սատիրա է՝ ուղղված ՀՀԿ կուսակցության հակազգային գործելակերպի դեմ.

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 180:

⁶² Նույն տեղում, էջ 182:

*Բազմած ոսկու նուրբ շողերին
ստի թևով թռչելով,
ՀՀԾ-ները հրմշտվելով
ներս խուժեցին հյուրանոց:⁶³*

Պարողիկ այս սկիզբը (Հովհ. Թումանյանի «Անուշ» պոեմի նախերգանքի ոճով) գրողական հայացք է, որի դիտակետից ուրվագծվում են կուսակցության առաջնորդի քրմական կեցվածքն ու կամակատարների հավակնոտ ճիշերը: Սրանց հավակնությունները՝ վերստին տիրանալու իշխանական դիրքերին, առիթ են դառնում վերհիշելու ազգակործան այն արհավիրքները, որոնք պատճառ դարձան պետական ու քաղաքական այլասերման: Դրակույան՝ ՀՀԾ-ական հրեշի ուրվականը, սպառնում է վերստին ազգը մատնել խավարի, աղքատության, արտագաղթի, Արցախը Թուրքիային վաճառելու արհավիրքին, որի հանդեպ բանաստեղծը պատվար է հռչակում իր ազգասիրական երդումը.

*Իսկ ես դարաբաղյան իմ ճիշն եմ բարձրացնում
ձեր աշխարհի յուղոտ, ինքնաբավ, հափրացած դեմքերի վրա,
ես ասում եմ Քիրսն ու Մասիսը նույն բարձրությունն են,
նույն ազգի ըմբոստ, նախշուն Ոգիները,
Ուր հայ մարդու անմեղ արյունն է թափվել
և մակարդվելով դարձել Հայոց հող...⁶⁴*

Պոստմոդեռնիզմը լիակատար ազատություն է տալիս Արտեմ Հարությունյանին՝ մերժելու այն ամենը, ինչով կառավարվում էր անցած ֆորմացիայի գրական, հասարակական ու գաղափարական նորմատիվը, և այն ամենը, ինչ շահադիտորեն նենգափոխում է արդի քաղաքակրթության իրավական կողեքսները:

⁶³ Հարությունյան Ա., <Եռուստապոլեմներ «Շուշի» և «Քաբելոն» հյուրանոցների աշտարակից, Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատարակչություն, 2010, էջ 124:

⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 137:

Ընդհանրացնելով հարցի դրվածքը աշխատանքի այս հատվածում կարող ենք ասել, որ արցախյան շարժումն ազատագրական պայքար լինելով հանդերձ, միաժամանակ ինքնաբացահայտման ու ինքնաճանաչման գիտակցական հայտնությունն եղավ: Դա առիթ հանդիսացավ Արցախի պատմության, ֆիզիկական ու հոգևոր հարստության բացահայտման, արցախյան բարբառի, բանահյուսության և մշակութային այլ ոլորտների ուսումնասիրության, որոնք իմաստավորեցին արցախյան պայքարի հաղթանակն ու անկախ պետականության կազմավորման գործընթացը:

ԵՉՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ինչպես հայտնի է, 1921թ. Խորհրդային Միության պետական կազմավորման շրջանում, Ստալինի նենգամիտ դերակատարությամբ Նախիջևանը և Լեռնային Ղարաբաղն անջատվում են Հայաստանից և բռնակցվում Ադրբեջանին. ժամանակի ընթացքում Նախիջևանը հայաթափվում է արմատապես: Իսկ Լեռնային Ղարաբաղը, ընդդիմադիր լինելով գաղութացման քաղաքականությանը, պահպանում է իր ազգային ինքնությունը: Գաղտնիքն այն է, որ Նախիջևանի հայությունը չունեի ազգային մշակույթ, մինչդեռ Ղարաբաղում գործում էին ազգային մշակույթի ուղղությունները՝ մամուլը, հրապարակախոսությունը, գրականությունը: Այս փաստով ևս նշանակալիորեն ընդգծվում է ղարաբաղյան գրական միավորման դերակատարությունը:

2. Հայ գրողների ղարաբաղյան միավորումը ձևավորելու գործում նշանակալից էր Գրիգոր Ներսիսյանի նախաձեռնությունը: Նա արդեն ճանաչում ուներ որպես տաղանդավոր բանաստեղծ և իր ստեղծագործությամբ ուղղություն տվեց արցախյան պոեզիային: Ներսիսյանի գործունեությունն ընդհատվեց 1937-ին, երբ նա զոհ դարձավ ստալինյան բռնությանը: Հետագա տարիներին Արցախի գրական միավորումը մեծ դժվարություններով շարունակում է իր գործունեությունը՝ Թաթուլ Հուրյանի, Միքայել Հարությունյանի, Բոգդան Ջանյանի, Բագրատ Ուլուբաբյանի ղեկավարությամբ: Խրուչչովյան ազատականացման տարիներին Արցախի գրական կազմակերպությունը հանդես է գալիս մարզի մտավորականության շարժման ավանգարդում և որոշակի քայլեր է կատարում Ղարաբաղը Հայաստանին միացնելու ուղղությամբ:

3. Ազգային ազատագրական շարժման այս միտումները գործնական բնույթ են ստանում գորբաչովյան «պերեստրոյկայի» նշանաբանով: Եվ Խորհրդային Միության ազգային միավորումներից առաջինն Արցախն է արձագանքում «վերակառուցման» ծրագրին: Արցախցիները՝ ազգային ինքնորոշման իրավական հիմունքով, հարց են բարձրացնում ադրբեջանական գաղութատիրությունից ազատագրվելու համար: Սկսվում է պայքարի նոր շրջան: Ազգային շարժման առաջատար դիրքերում էր պոեզիան, որ նախորդ տասնամյակներին ստեղծել էր Հայրենիքի կերպարը որպես հավերժական արժեք և ազատության խորհրդանիշ: Այս իմաստով Արցախի ազգային շարժման պատմական ուղեգծում նշանակալից է ղարաբաղյան մոտիվը Գ. Ներսիսյանի, Թ. Հուրյանի, Ա. Գրաշու, Բ. Ջանյանի, Գ. Գաբրիելյանի, Հր. Բեգլարյանի, Վ. Հակոբյանի պոեզիայում:

4. Արցախի ազատագրական պայքարը համազգային էր իր նշանակությամբ և դրան արձագանքել են հայոց բանաստեղծության երևելի դեմքերը՝ Սիրվա Կապուտիկյան, Համո Սահյան, Վահագն Դավթյան, Հրաչյա Հովհաննիսյան և ուրիշներ: Սակայն մեր աշխատության մեջ անդրադարձել ենք Արցախի բանաստեղծներին, ցույց տալու համար, թե Արցախն ինչպես է ընկալել ազատագրական պայքարը և ինչ նոր երանգներ է հայտնաբերում ազգային ազատագրական պոեզիայի պատմության մեջ: «Բանաստեղծի և բանաստեղծության ձայն հայրենականը» գլխում անդրադարձել ենք ազատամարտի արցախյան պոեզիային, նրա գեղարվեստական ու գաղափարական առանձնահատկություններին, պատկերային ու լեզվական միջոցներին՝ գիտական ուսումնասիրության նյութ դարձնելով առաջատար բանաստեղծների (Գ. Գաբրիելյան, Հր. Բեգլարյան, Վ. Հակոբյան, Բ. Ջանյան, Ա. Հարությունյան, Ն. Ավագյան, Մ. Յախշունց, Յու. Սահակյան, Ռ. Եսայան և այլն) ստեղծագործությունները:

5. Ազգային ազատագրական շարժումը հասարակական մտքի քննության առաջ դրեց հայոց պատմության վերագնահատության հարցը: Լևոն Տեր-Պետրոսյանի արտահայտությունը, թե «պատմությունը կեղծ գիտություն է», հիմք հանդիսացավ ՀՀԾ-ի տեսաբանների համար ժխտելու հայոց պատմությունը՝ բնութագրելով այն որպես կեղծիքի, անգրագիտության, սխալների ու մոլորությունների հավերժական շրջան: Այս տեսությամբ բացասաբար է գնահատվում հայ եկեղեցու դերը, ինչպես նաև հայոց դիվանագիտական կողմնորոշումը Ռուսաստանի նկատմամբ՝ հոգուտ թուրքական կողմնորոշման:

Արցախի պատմագիտական միտքը մերժում է հայոց պատմության վերաբերյալ ժխտական տեսակետները և պատմության դրվագներում հայտնաբերում մնայուն արժեքներ, որոնք ուսանելի դասեր ունեն ազգային ինքնության և ազատագրական պայքարի հաստատման համար:

«Պատմության դասերը» գլուխը նվիրված է Վարդան Հակոբյանի, Հրաչյա Բեգլարյանի, Սոկրատ Խանյանի, Նվարդ Ավագյանի, Արտեմ Հարությունյանի, Ռոբերտ Եսայանի, Արիս Արսենիի պոեմների վերլուծությանը:

**ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ**

1. Աղաբաբյան Ա., XX դարի հայ գրականության զուգահեռականներում, Երևան, «Սովետական գրող», հրատարակչություն, 1984, 524 էջ:
2. Ավագյան Ն., Ծանր լույս, Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 2004թ., 240 էջ:
3. Ավետիսյան Չ., Գրականության տեսություն, Երևան, «Նաիրի» հրատարակչություն, 1998թ., 224 էջ:
4. Ավետիսյան Չ., Գեղարվեստական մտածողության հետքերով, Երևան, «Սովետական գրող» հրատարակչություն, 1985թ., 160 էջ:
5. Արիստոտել, Պոետիկա, Երևան, Հայպետհրատ, 1955թ., 253 էջ:
6. Արսենի Ա., Երկերի ժողովածու, գիրք առաջին, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պլուս», հրատարակչություն, 2012թ., 264 էջ:
7. Բախտին Մ., Դոստոևսկու պոետիկայի հիմնախնդիրները, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պլուս» հրատարակչություն, 2010թ., 272 էջ:
8. Բեգլարյան Հր., Արցախ-Նամե, Ստեփանակերտ, «Տիգրան Մեծ» հրատարակչություն» 2000թ., 658 էջ:
9. Բեգլարյան Հր., Քնար Ղարաբաղի, Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատարակչություն, 2004թ., 560 էջ:
10. Բեգլարյան Հր., Արցախ-Նամե, Ստեփանակերտ, ԼՂՀ ԳՄ «Վաչագան Բարեպաշտ» հրատարակչություն, 2005թ., 648 էջ:
11. Բեգլարյան Հր., Արցախ-Նամե, Ստեփանակերտ, ԼՂՀ ԳՄ «Վաչագան Բարեպաշտ» հրատարակչություն, 2006թ., 642 էջ:
12. Բեգլարյան Հր., Արցախ-Նամե, գիրք տասներորդ, Ստեփանակերտ, ԼՂՀ ԳՄ «Վաչագան Բարեպաշտ» հրատարակչություն, 2014թ., 680 էջ:
13. Բերտրան Ռ., Փիլիսոփայության պրոբլեմները, «Չանգակ-97» հրատարակչություն, Երևան, 2004թ., 124 էջ:
14. Բյոռնս Ռ., Ոտաբոբիկ աղջիկը, Երևան, «Իրավունք» հրատարակչություն, 2007թ., 112 էջ:
15. Բրոդսկի Ի., Տեղատարափի շաչունը, Ստեփանակերտ, «Ոգի-Նաիրի» հրատարակչություն, 2011թ., 336 էջ:
16. Գաբրիելյան Գ., Ողջակիզված կյանք, Ստեփանակերտ, ԼՂՀ Հրատպետկոմ, 1994թ., 47 էջ:
17. Գաբրիելյան Գ., Մուսա լեռան...երկու որդին, Ստեփանակերտ, Ստեփանակերտի պոլիգրաֆ ձեռնարկություն, 1995թ., 52 էջ:

18. Գաբրիելյան Գ., Արցախյան նվազարան, Երևան, «Ձանգակ» հրատարակչություն, 2002թ., 200 էջ:
19. Գաբրիելյան Գ., Ընտրանի, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պլյուս» հրատարակչություն, 2007թ., 256 էջ:
20. Գուրգեն Գաբրիելյանը ժամանակակիցների հուշերում, Ստեփանակերտ, «Վաչագան Բարեպաշտ» հրատարակչություն, 2007թ., 367 էջ:
21. Գրաշի Ա., Ծիածանի յոթ երգը, Երևան, Հայպետհրատ, 1961թ., 527 էջ:
22. Գրաշի Ա., Արի գնանք Ղարաբաղ, Երևան «ՎՄՎ Պրինտ» հրատարակչություն, 2012թ., 432 էջ:
23. Դոստոևսկի Ֆ., Կարամազով եղբայրներ, Երևան, «Սովետական գրող» հրատարակչություն, 1983թ., 464 էջ:
24. Դերիկյան Վ., Չսկսված և չավարտված պատերազմը, Երևան, «Ձանգակ» հրատարակչություն, 2014թ., 432 էջ:
25. Եսայան Ռ., Ասուպների եզերքը, Ստեփանակերտ, ԼՂՀ ԳՄ «Վաչագան Բարեպաշտ» հրատարակչություն, 2008թ., 480 էջ:
26. Եվտուշենկո Եվգ., Երրորդ հիշողություն, Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 1974թ., 188 էջ:
27. Չարյան Ն., Երկերի ժողովածու, հատոր առաջին, Երևան, Հայպետհրատ, 1962թ., 569 էջ:
28. Էդոյան Հ., Եղիշեն Չարենցի պոետիկան, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1986թ., 452 էջ:
29. Էլիոթ Թ., Մեռյալ երկիրը, Երևան, «Ապոլոն» հրատարակչություն, 1991թ., 159 էջ:
30. Էկո Ու., Գրառումներ «Վարդի անվան» էջերին, Երևան, «Անտարես» հրատարակչություն, 2014թ., 143 էջ:
31. Էմին Գ., Երկերի ժողովածու, հատոր 2, Երևան, «Սովետական գրող» հրատարակչություն, 1985, 320 էջ:
32. Թոփչյան Ա., Բառի սահմանները, Երևան, «Սովետական գրող» հրատարակչություն, 1978թ., 240 էջ:
33. Իշխանյան Ռ., Երրորդ ուժի բացառման օրենքը, Երևան, «Ազատ խոսք» հրատարակչություն, 1991թ., 206 էջ:
34. Իսահակյան Ա., Հայդուկի երգեր, Երևան, «Արևիկ» հրատարակչու-

թյուն, 1990թ., 320 էջ:

35. Իսահակյան Ավ., Վարպետը և Արցախը, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պլուս» հրատարակչություն, 2008թ., 128 էջ:

36. Խանյան Ս., Ընտիր երկեր, հատոր 3, Ստեփանակերտ, «Սոնա» հրատարակչություն, 2010թ., 480 էջ:

37. Խաչատրյան Հ., Գրական տեղեկատու, Երևան, «Սովետական գրող» հրատարակչություն, 1986թ., 624 էջ:

38. Խորենացի Մ., Պատմություն հայոց, Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 1968թ., 342 էջ:

39. Կաղանկատվացի Մ., Պատմություն Աղվանից աշխարհի, Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 1969թ., 320 էջ:

40. Կանկե Վ., Փիլիսոփայություն, Երևան, «Ձանգակ-97» հրատարակչություն, 2001թ., 304 էջ:

41. Կանտ Ի., Պրոլեկոմեններ ապագա ամեն մետաֆիզիկայի, Երևան, «Սարգիս Խաչենց» հրատարակչություն, 2000թ., 194 էջ:

42. Կապուտիկյան Ս., Ծիածանի հարյուր յոթ գույները, Երևան, «Սովետական գրող» հրատարակչություն, 1983թ., 236 էջ:

43. Հակոբյան Վ., Երկեր, հատոր Ա., Ստեփանակերտ, «Դիզակ պլուս» հրատարակչություն, 2006թ., 688 էջ:

44. Հակոբյան Վ., Երկեր, հատոր Բ., Ստեփանակերտ, «Դիզակ պլուս» հրատարակչություն, 2007թ., 464 էջ:

45. Հակոբյան Վ., Երկեր, հատոր Գ., Ստեփանակերտ, «Դիզակ պլուս» հրատարակչություն, 2007թ., 480 էջ:

46. Հակոբյան Վ., Երկեր, հատոր Դ, Ստեփանակերտ, ԼՂՀ ԳՄ «Վաչագան Բարեպաշտ» հրատարակչություն, 2008թ., 656 էջ:

47. Հակոբյան Վ., Երկեր, հատոր Ե, Ստեփանակերտ «Դիզակ պլուս» հրատարակչություն, 2008թ., 648 էջ:

48. Հակոբյան Վ., Մենարան, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1996թ., 435 էջ:

49. Հակոբյան Վ., Երգը որպես հանդիպման վայր, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պլուս» հրատարակչություն, 2009թ., 272 էջ:

50. Հակոբյան Վ., Փակիր աչքերդ՝ չերևաս, Երևան, «Ակտուալ Արվեստ» հրատարակչություն, 2011թ., 136 էջ:

51. Հակոբյան Վ., Քրիստոսի ծաղիկները կամ դադարներ՝ կտրուկ շրջադարձներով, Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 2001թ., 114 էջ:
52. Հայ գրականության ազգային առանձնահատկությունները, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2003թ., 320 էջ:
53. Հայրապետյան Ա., Օտար բառերի բառարան, Հեղինակային հրատարակչություն, Երևան, 2011, 644 էջ:
54. Հարությունյան Ա., Լամակ Լոյին, Երևան, «Ապոլոն» հրատարակչություն, 1997թ., 345 էջ:
55. Հարությունյան Ա., Հուդայի արձակուրդը, Երևան ՀԳՄ հրատարակչություն, 2003թ., 460 էջ:
56. Հարությունյան Ա., Հեռուստապոեմներ «Շուշի» և «Բաբելոն» հյուրանոցների աշտարակից, Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատարակչություն, 2010թ., 654 էջ:
57. Հարությունյան Ա., Ընտրանի ամերիկյան և անգլիական պոեզիայի, Երևան, «Ապոլոն» հրատարակչություն, 2000թ., 570 էջ:
58. Հեգել Գևորգ-Վիլհելմ Ֆրիդրիխ, Փիլիսոփայության ներածություն, Երևան, Հայպետհրատ հրատարակչություն, 1964թ., 290 էջ:
59. Հուրյան Թ., Լուսապսակ, Երևան, «Սովետական գրող» հրատարակչություն, 1982թ., 96 էջ:
60. Ղազարյան Հ., Արցախի բանաստեղծական արվեստի լեզուն և ոճը, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պյուս» հրատարակչություն, 2007թ., 176 էջ:
61. Ղահրամանյան Կ., Արցախ. խեղաթյուրված և անտեսված հարցեր, Երևան ԴԱԼԼ հրատարակչություն, 2013թ., 216 էջ:
62. Մաթևոսյան Հ., Սպիտակ թղթի առջև, Երևան, «Հայագիտակ» հրատարակչություն, 2004թ., 368 էջ:
63. Մաթևոսյան Հ., Ես ես եմ, Երևան, «Ոսկան Երևանցի» հրատարակչություն, 2005թ., 518 էջ:
64. Մահարի Գ., Չարենց-Լամե, Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 1968թ., 103 էջ:
65. Մանդելշտամ Օ., Մեզանում, Երևան, «Ապոլոն» հրատարակչություն, 1992թ., 216 էջ:
66. Մարգարյան Ս., Պատմության ժամանակը, Երևան, «Սփյուռք» հրատարակչություն, 2000թ., 212 էջ:

67. Մարգարյան Ա., Գրական զուգահեռներ, Երևան, ՀԳՄ հրատարակչություն, 2009թ., 248 էջ:
68. Մուրադյան Ա., Հովհաննես Ծիրագ, գիրք Ա, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2012թ., 576 էջ:
69. Յախշունց Մ., Առեղծվածներ, Երևան, «Նաիրի» հրատարակչություն, 1998թ., 421 էջ:
70. Յախշունց Մ., Երկնամերձ երկիր, Երևան, «Էդիթ Պրինտ» հրատարակչություն, 2007թ., 400 էջ:
71. Ներսիսյան Գ., Վերջին երգից առաջ, Ստեփանակերտ, ԼՂՀ ԳՄ «Վաչագան Բարեպաշտ» հրատարակչություն, 2013թ., 176 էջ:
72. Նիցշե Ֆ., Այսպես խոսեց Ջրադաշտը, Երևան, «Վան Արյան» հրատարակչություն, 2002թ., 368 էջ:
73. Ծիրագ Հովհ., Հատընտիր, Երևան, «Հայպետհրատ» հրատարակչություն, 2012թ., 344 էջ:
74. Ծտայներ Ռ., Ազատության փիլիսոփայություն, Երևան, «Սարգիս Խաչենց» հրատարակչություն, 1998թ., էջ 197:
75. Ծտիկյան Ա., Հայ նոր գրականության ժամանակագրություն (1851-1865), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1983թ., 538 էջ:
76. Պեշիկթաշյան Մ., Երկերի լիակատար ժողովածու, Երևան, ՀՍՍՀ ԳՄ հրատարակչություն, 1987թ., 563 էջ:
77. Ջանյան Բ., Հեռացած հեռուներ, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պլյուս» հրատարակչություն, 2007թ., 240 էջ:
78. Ջրբաշյան Էդ., Գրականագիտության ներածություն, Երևան, 1996թ., 352 էջ:
79. Ջրբաշյան Էդ., Գեղագիտություն և գրականություն, Երևան, Երևանի պետական համալսարանի հրատարակչություն, 1983թ., 440 էջ:
80. Ջրբաշյան Էդ., Մախչանյան Հ., Գրականագիտական բառարան, Երևան, «Լույս» հրատարակչություն, 1980թ., 352 էջ:
81. Ռեմբո Ա., Բանաստեղծություններ, Երևան, «Ապոլոն» հրատարակչություն, 1991թ., 192 էջ:
82. Սալախյան Հ., Դասականներ և ժամանակակիցներ, Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 1971թ., 594 էջ:
83. Սարգսյան Կ., Պատմություն և իրականություն, Երևան, «Պարբե-

րական» հրատարակչություն, 1991թ., 144 էջ:

84. Սարգսյան Կ., Անցման շրջանի օրինաչափությունները և հայ քաղաքական միտքը, Երևան, «Ամարաս» հրատարակչություն, 1997թ., 72 էջ:

85. Սարինյան Ս., Հայոց գրականության երկու դարը, գիրք 1, Երևան, «Սովետական գրող» հրատարակչություն, 1988թ., 536 էջ:

86. Սարինյան Ս., Հայոց գրականության երկու դարը, գիրք 2, Երևան, «Սովետական գրող» հրատարակչություն, 1989թ., 568 էջ:

87. Սարինյան Ս., Հայոց գրականության երկու դարը, գիրք 3, Երևան, «Ձանգակ» հրատարակչություն, 2002թ., 651 էջ:

88. Սարինյան Ս., Հայոց գրականության երկու դարը, գիրք 4, Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատարակչություն, 2004թ., 636 էջ:

89. Սարինյան Ս., Հայոց գրականության երկու դարը, գիրք 5, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պլուս» հրատարակչություն, 2009թ., 552 էջ:

90. Սարինյան Ս., Հայոց ազգային գաղափարաբանություն, Երևան, «Ձանգակ-97» հրատարակչություն, 2005թ., 328 էջ:

91. Սարինյան Ս., Ի հեճուկս, Ստեփանակերտ, ԼՂՀ ԳՄ «Վաչագան Բարեպաշտ» հրատարակչություն, 2006թ., 352 էջ:

92. Սարինյան Ս., Գեղարվեստական գրականության պատմությունը, Երևան, «Սովետական գրող» հրատարակչություն, 1979թ., 364 էջ:

93. Սահակյան Յու., Վեց գրքից, Ստեփանակերտ, «Սոնա» հրատարակչություն, 2011թ., 164 էջ:

94. Սողոմոնյան Ս., Տաճարի ճանապարհին կամ մենարանի ուխտավորը, Ստեփանակերտ, ԼՂՀ ԳՄ «Վաչագան Բարեպաշտ» հրատարակչություն, 2007թ., 112 էջ:

95. Սողոմոնյան Ս., Վարդան Հակոբյանի պոեզիայի գեղագիտական համակարգը, Ստեփանակերտ, «Սոնա» հրատարակչություն, 2011թ., 128 էջ:

96. Սողոմոնյան Ս., Ժամանակակից հայ բանաստեղծներ, Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 1967թ., 514 էջ:

97. Սուրխաթյան Հ., Հոմերոս Շեքսպիր, Երևան, Պետական հրատարակչություն, 1935թ., 582 էջ:

98. Սևակ Պ., Երկերի ժողովածու, հատոր 5, Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 1974 թ., 414 էջ:

99. Վալերի Պ., Ոգու քաղաքականությունը, Երևան, «Սարգիս Խաչենց» հրատարակչություն, 2005թ., 289 էջ:

100. Տեն Հ., Գեղարվեստի փիլիսոփայությունը, Երևան, Պետհրատ, 1936թ., 534 էջ:

101. Ուելլեք Ռընե, Ուորրեն Օսթին, Գրականության տեսություն, Երևան «Սարգիս Խաչենց» հրատարակչություն, 2008թ., 514 էջ:

102. Ուիթմեն Ու., Խոտի տերևները, Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 2012թ., 160 էջ:

103. Ուլուբաբյան Բ., Արցախյան գոյապայքարը, Երևան, «Գիր Գրոց» հրատարակչություն, 1994թ., 300 էջ:

104. Քալանթարյան Ժ., Անդրադարձներ, Երևան, «Ձանգակ-97» հրատարակչություն, 2003թ., 232 էջ:

105. Օրտեգա-Ի-Գասեր իս., Մշակույթի փիլիսոփայություն, Երևան, «Ապոլոն» հրատարակչություն, 1999թ., 192 էջ:

106. Ֆոլշեյդ Դ., Մեծ փիլիսոփայություններ, Երևան, «Սարգիս Խաչենց» հրատարակչություն, 2002թ., 168 էջ:

Թերթեր և ամսագրեր

1. «Ազդակ», 2004թ. 8 մայիսի, Բեյրութ:
2. «Արցախ» հանդես, 1994, N 3-4:
3. «Գրականագիտական հանդես», 2005, Ա (Գ)
4. «Գրականագիտական հանդես», 2005, Բ (Դ)
5. «Եղիցի լույս» թերթ, 2008թ., N5, էջ 3:

Կայք էջեր

1. www.rospisatel.ru Илья Плеханов снято самоцензурой.
2. Granish.org.
3. Chekhov.am
4. Militera.lib.ru

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

1. ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ.....	3
2. ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ.....	5
3. ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ. ԱԶԱՏԱՄԱՐՏԻ ԱՐՅԱԽՅԱՆ ՊՈԵԶԻԱՅԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՈՒՐՎԱԳԻԾԸ.....	17
4. ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ. ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԻ ԵՎ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅԱՆ ՁԱՅՆ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆԸ.....	47
5. ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ. ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԴԱՍԵՐԸ.....	121
6. ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ.....	160
7. ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ.....	163

ԱՄԱԼՅԱ ՎԱՀԱՆԻ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ԱԶԱՏԱՄԱՐՏԻ
ԱՐՅԱԽՅԱՆ ՊՈԵԶԻԱՆ
Գրականագիտություն

Խմբագիր՝ Վարդան Հակոբյան
Սրբագրիչ՝ Օֆելյա Գրիգորյան
Էջադրումը՝ Մարինա Ավանեսյանի
Կազմի ձևավորումը՝ Մերի Դրավյանի

Թուղթը՝ օֆսեթ, տպագրությունը՝ օֆսեթ, չափսը՝ 60x84 1/16:
Ծավալը՝ 10.75 տպ. մամուլ: Տպաքանակը՝

Տպագրվել է «Դիզակ պլուս» հրատարակչության տպարանում
Ստեփանակերտ, Հ. Հակոբյան, 25